ДБ
30
Б-14.

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.
№ 1.

Акад. Дмитро Багалій.

НАРИС
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.

Том І.

ЛІТОПИСИ.

ВИП. 1.

КИЇВ
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923

RB 251914

Presented to the

LIBRARIES *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

Walter Kowal

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.
№ 1.

Акад. Дмитро Багалій.

НАРИС
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.

Том І.

ЛІТОПИСИ.

ВИП. 1.

КИЇВ
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923

3.С
12733
6

ГОСУДАРСТВ. ПУБЛИЧНАЯ
ИСТОРИЧЕСКАЯ
БИБЛИОТЕКА
560182

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії, акад. **А. Кримський.**

Друковано 2000 примірників. Зам. 1.
Д. У. Д. Київ.

ПОДЛЕЖИТ ВОЗВРАТУ
Кабинет истории
Наркомпроса СССР
1563

Зміст першого випуска.

I. Загальний нарис теорії історії. 1

Ріжниця між елементарною й науковою історією. Еволюція історії, як науки. Історична критика. Умовне значіння історичних свідоцтв. Необхідність свободи наукового досліду. Допомічні знання. Культурний елемент в історії. Філософія історії. Мистецтво й психологія в історії. Історичні закони. Суб'єктивізм і об'єктивізм в історії. Значіння історії.

II. Схема української історії і зміст української історіографії. 15

З'язок української історіографії із схемою української історії. Сучасна схема української історії. Значіння національної ідеї в українській історії. Знищення джерел української історії та відсутність свободи наукових дослідів в старі часи. Завдання мого начерку.

III Стародавні україно-руські літописи князівської доби. 39

Списки літописів і їх поділ. Списки «Повѣсти временныхъ лѣтъ». Видання «Повѣсти». «Повѣсть» і київо-печерський манастир. Головніші наукові розвідки, присвячені «Повѣсти» Дві найновіші розвідки акад. О. О. Шахматова: 1) про стародавні літописні зводи і 2) про «Повѣсть». Зміст «Повѣсти». Джерела «Повѣсти».

Уривки з «Повѣсти временныхъ лѣтъ». 63

№ 1. Розселення слов'яно-руських племін. № 2. Варязький шлях. № 3. Звичаї слов'яно-русів. № 4. Зразки коротких звісток. № 5. Смерть Володимира. № 6. Про руських бранців, як їх ведуть у половецький полон. № 7. Любецький з'їзд. № 8. Снем на Долобському. № 9. Зразки коротких звісток.

IV. Обласні літописи з часів Київської і Галицько-волинської держави. 70

Обласні літописи. Київський літопис це звід і вказати джерела його можна. Автори зводу. Головні окремі оповідання київського зводу. Щорічні короткі записи. Поділ київського зводу на частини. Про що оповідає київський звід. Думка про нього проф. М. С. Грушевського. Зміст київського зводу. Мова цього літопису. Галицько-волинський звід. Його відношення до київського. Погляд на цей літопис проф. М. С. Грушевського, та його розвідки про хронологію цього літопису. Питання про авторів і їхне відношення до князів і освіти. Літературна форма й мова галицько-волинського літопису. Уривки з инших обласних українських літописів переяславського і чернигово-сіверського.

Уривки з київського зводу 99

№ 1. Похід на половців 1111 року. № 2. Характеристика Володимира Мономаха. № 3. Як війська Андрія Боголюбського знищили Київ.

Уривки з галицько-волинського зводу 104

№ 1. Як збудовано місто Холм. № 2. „Князя Володимеря рукописаніе". № 3. Хвороба Володимира Васильковича. № 4. Характеристика Володимира Васильковича. № 5. Будівнича діяльність Володимира Васильковича. № 6. Встановлення ловчого для м. Берестя.

II

V. Західньо-руські або литовські літописи 112

Литовська доба в історії Русі-України і літописи з цих часів. Київський літопис або рукопис Супрасльський. Густинський літопис. Литовські літописи. Їх редакції: короткі, середні, повні. Зміст короткої редакції. Зміст повної редакції і її характеристика у Тіхомірова та в Антоновича. Баркулабівський літопис.

Уривки з західньо-руських літописів 133

№ 1. Витовтова битва з татарами над р. Ворсклом у 1399 році (Супрасльський список). № 2. Ґедимінові завоювання (список Биховця). Луцький з'їзд і похвала великому князеві Витовтові (список гр. Красінського).

Розділ І.

Загальний нарис теорії історії[1]).

Ріжниця між елементарною й науковою історією. Еволюція історії, як науки. Історична критика. Умовне значіння історичних свідоцтв. Необхідність свободи наукового досліду. Допомічні знання. Культурний елемент в історії. Філософія історії. Мистецтво й психологія в історії. Історичні закони. Суб'єктивізм та об'єктивізм в історії. Значіння історії.

Здобутки кожної науки повинні стати загальним народнім добром, вжитками усього народу, значить, і тих його станів, які досі їм не користувалися або користувалися дуже мало: як скажемо селянство, до якого належить у нас до 85% усієї людности, і робітництво. Особливо це треба сказати про науку історію, яка являється певним і міцним грунтом загальної освіти кожної людини, незалежно від того, чи проходить вона початкову, чи середню, чи вищу школу. Инша річ, наприклад, вища математика — діференціяльне або інтегральне рахування,—на таку високу наукову ступінь не всякому пощастить піднятися, навіть тоді, коли в нас буде єдина трудова школа, бо межа тут не зовнішня, а внутрішня—вона лежить у самій людині—її нахилі. Що до історії, то вона й раніше, а особливо нині, коли увесь нарід призвано безпосередньо до будування усього життя, навіть державного, мусить бути головною підвалиною освіти всякого громадянина,. бо те, що діється сьогодня, є наслідок того, що діялося вчора, і, щоб свідомо працювати на користь народові і його державі, треба знати історичний процес життя свого народу, цеб-то його історію, бо ми її тепер розуміємо, як історичний процес.

---

[1]) Цей розділ складено на підставі першої глави („Общія историческія понятія“) моєї книжки „Русская исторія. Томъ І. Княжеская Русь“, М. 1914 г. стор. І-17. Література по теорії історії, особливо чужоземна, дуже велика. На російській мові спеціяльним підручником являється книжка покійного академика А. С. Лапо-Данилевського „Методологія исторіи (курсъ лекцій, читанныхъ студентамъ Петербургскаго университета), вып. І-й, С.П.Б., 1910, стор. 292, й вып. 2-й С.П.Б., 1913, стор. 292—799“. Повинен був вийти і 3-й випуск. В першій частині оповідається про важніші течії в теорії знання, в другій—про методи історичного виучування (про методологію джерелознавства—це дуже цікавий відділ). Другим гарним систематичним і більш доступним

Але чи є все ж таки ріжниця по суті між елементарним і науковим змістом і викладанням історії? З приводу цього питання в російській історичній літературі висловлено було не однакові думки і з наукового, і з педагогічного боку. На погляд одних — між ними є істотна ріжниця і по їх меті, і по змісту, і по критичному обробленню джерел. Історія, як наука, ставить своєю метою висліджування законів, на підставі яких утворюються події політичного й культурного життя народів; друга ж—тільки подає відомости про важніші події минулого, щоб пояснити сучасне становище життя народу і вкупі з цим поширити світогляд учнів. Перша має єдину ціль, що існує в самій же історії, яко науці — поширення й поглиблення її, друга бажає досягнути педагогічних завдань і мусить брати на увагу вік, зріст учнів та їх умовий розвій. Перша дає критичні звістки, взяті, як то кажуть, з джерел першої руки, друга — що найбільше—може дати тільки де-яке розуміння про критику джерел, не займаючись самим їх критичним обробленням. Перша, ставлючи своєю метою виявити народню самосвідомість, стежить для цього за процесом життя цієї людськости; друга, маючи на меті намітити тільки загальний рух у розвитку людськости і взаємний зв'язок народів, викладає тільки найважніші менти життя і то найбільш могутніх національностей. Перша висліджує усі сторінки історичного життя народів і між ними найвищі прояви людського генія—науку, філософію, письменство, мистецтво; друга примушена обмежитися тільки тими сторінками, що доступні для зрозуміння учнів; мусить з безкрайого числа фактів брати найголовніші і тільки потроху подавати більш складний і трудний матеріял. Такий один погляд.

для зрозуміння підручником являється курс проф. Н. И. Карѣева „Теорія истори ческаго знанія“ С.П.Б, 1913, стор. 320. Той же проф. Н. И. Карѣевъ написав книжку „Основные вопросы философіи исторіи, 2-е изд. 1887, 3-е изд. (скорочене) 1897“; він же написав розвідки—„О общемъ значеніи историческаго образованія“ (Истор. обозр., VII, передруковано в „Историко—философскихъ этюдахъ“) і „Сущность историческаго процесса и роль личности въ исторіи“, т. I (історія съ философской точки зрѣнія) 1911, т. II (философія исторіи въ русской литературѣ) 1912, т. III (критика историческаго матеріализма), 1913. В книжці проф. Д. Петрушевського „Очерки изъ исторіи средневѣковаго общества и государства“, М. 1907, вступ її присв'ячено з'ясуванню завдань і методів науки всесвітньої історії. Згадати треба ще: М. І. Туган-Барановського „Теоретическія основы марксизма“ (С.П.Б. 1907) та Бельтова „Къ вопросу о развитіи монистическаго взгляда на исторію“, а також Давидова „Что такое экономическій матеріализмъ?“ 1900. З перекладів треба згадати працю проф. Бернгейма „Введеніе въ историческую науку“, яка являє собою уривок з великої праці цього автора „Lerbuch der historischen Mettode“, та працю Герм. Гортера, яка оце тепер вийшла в українському перекладі в Київі під заголовком „Герман Гортер: „Історичний матеріялізм. З передмовою К. Каутського. Переклав з німецького И. Бензя. К. 1918, стор. 147.“ Тут дається популярний виклад теорії економічного матеріялізму для робітників з боку поглядів соціял-демократичної партії. Книжечка ця написана дуже

Представники другого погляду, навпаки, кажуть, що між історією науковою та елементарною немає істотної ріжниці: усяка історія, для кого б вона не викладалася або не писалася, має єдину мету—виясниги всесвітній історичний процес; ріжниця є, але не в суті тієї і другої, а в кількости матеріялу: для елементарного викладання треба вибірати відповідний матеріял, який був би зрозумілим для учнів. Тільки виклади на науковому грунті в школі мають і педагогічне значіння; тільки воно може розвинути світогляд і пам'ять, фантазію, розум. Для цього необхідно, щоб навіть для елементарних викладів вчитель мав широкі наукові відомости.

Не можливо не згодитися з тим, що в основі елементарної історії мусить лежати науковий грунт, і, значить, признати, що є єдина тільки історія, як наука. Але ж треба приняти й те, що при викладах елементарної історії (наприклад, в початковій школі, в першому її концентрі), необхідно звертати увагу на те, щоб виклади її були зрозумілими для учнів. І це утворює велику ріжницю між науковим та елементарним викладанням історії. Глибока ріжниця між ними залежить від того, що для зрозуміння наукового викладання історії, як науки, потрібний не тільки високий розвиток людини, але й багатий запас ідей та думок про життя взагалі, й життя людини з'окрема.

Розуміння історії не було завжди однаковим, навпаки, воно постійно поширювалося в зв'язку з розвитком самої науки історії. Між старим поглядом на історію, як на оповідання про цікаві події, та сучасним визначенням—виявлення всесвітньо-історичного процесу—ціла безодня: тоді історія могла перетворюватися (і, справді, перетворилася) в якусь то кунсткамеру раритетів; тепер вона захоплює цілокупність усіх явищ життя—політичного і культурного, помагає зрозуміти нам перехід від простіших форм життя до кращих і склад-

---

просто та яскраво. З розвідок по історії економічного матеріялізму згадаємо про найголовніші: Marx, Zur Kritik der politischen Oekonomie; Bernstein, Die Voraussetzungen der Socialismus 1898; Kautzky, Ethik und materialisische Geschichtssauffassung; Stamler, Wirtschaft und Recht nach der material. Geschichtsauffassung 1906 (2 томи); Stamler — Materialische Geschichtsauffassung, 3 вид. т. VI, 1910, з докладною бібліографією.

Має значіння й розвідка проф. Щепкина „Вопросы методологіи исторіи". Одесса, 1905.

Дуже корисною для мене книжкою була капітальна праця В. С. Іконнікова „Опытъ русской историографіи", ч. І. Торкнувся де-яких питань з слав'янофільского погляду (теорії культурно—історичних типів) Н. Я. Данилевський в своїй книзі „Россія и Европа"; обговорює де-які теоретичні питання в своїому курсі „Русской исторіи" й проф. В. О. Ключевський (перша й друга лекція); невеличку розвідку надруковано і мною (в Сборн. Харьк. Истор.—фил. О-ва, VI).

ніших, висліджує, як ішов всесвітній процес. У народів класичного світу історія повинна була виховувати патріотизм, мораль і естетику. У середні віки історія немов перетворилася в літопис з вигаданими оповіданнями про всякі чудасії. Доба відродження знов висунула на перше місце класичну історію, а XVIII вік утворив філософію історії, яка ставить своєю метою філософський, цеб-то об'єднаний єдиною ідеєю, єдиною думкою огляд складних і ріжноманітних явищ всесвітньої історії. Філософія історії почала потроху виділятися своїм абстрактним характером з історії, яка давала їй тільки матеріял своїми власними висновками. Тоді почали особливо цікавитися з'ясуванням історичних явищ, загальним ходом історичного процесу.

В своїй еволюції історія пройшла три фази свого розвитку: 1) в першій панує оповідання, де події викладалися в хронологічному порядку; 2) в другій виступає прагматична історія, яка встановлює причини подій, психологічні мотиви їх та їх наслідки, але історик тут ще не ставить собі єдиної мети—відшукування правди: він користується історичним матеріялом, як засобом для морального, або естетичного, або патріотичного впливу; така була грецько-римська історія, але найширший розвиток цієї прагматичної історії ми бачимо в європейських народів, коли там стала розростатися ідея національности; 3) еволюційна генетична історія (нових часів); тільки тоді історія стала справжньою наукою, бо тільки тоді її єдиною метою зробилося здобуття історичної правди; відкриття зв'язку між історичними явищами довело до думки про органічний розвиток в історичному житті. В наші часи ця ідея органічного розвитку являється досить ясною і простісенькою, але для зрозуміння її необхідні були такі умови, яких бракувало в колишньому житті: необхідна була думка про єдність походження і про солідарність людськости, про невпинну зміну культури, про взаємні впливи ріжних сторінок людського життя (політичних, економічних, природньо-історичних, соціяльних і т. и.).

Такі фази свого розвитку перейшла й українська історія: вона почалася літописними оповіданнями, де не було ще прагматизму, потім перетворилася в прагматичну історію, але ставила перед собою головним чином національні патріотичні завдання. І лише в нові часи вона стає вже еволюційною історією, яка поставила собі виключно наукову мету досліджувати правду-істину. Одначе треба додати, що коли нас Західна Європа взагалі вже опередила в своїй науковій діяльности, то це ми бачимо і в розвитку її історіографії в порівнянню з нашою: наша завжди йшла за західно-европейською позаду її; коли на Заході вже панувала еволюційна течія, в українській

історіографії ще було не мало пережитків старої доби, тим більше, що гострі національні питання дуже помітно відбивалися й відбиваються навіть у сучасних історичних працях. Щоб пересвідчитися в цьому, треба тільки згадати про „Історію Русов“, про те, як яскраво відбилися ці національні мотиви в історичних працях П. О. Куліша і Г. Ф. Карпова, які гострі суперечки виникли на цьому грунті між „сѣверянами и южанами“, як казав О. М. Пипін.

Наприкінці XVIII ст. набуває великого значіння історична критика, яка з'являється цінним здобутком історіографії XIX і XX ст.; вона головним чином утворила з історії справжню науку. І треба зазначити, що батьком її, по правді, треба лічити німецького вченого історика, академика Російської Академії Наук, дослідника нашого старого україно-руського літопису „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, Августа Людвига Шлецера. На його знаменитому „Несторі“ виховалося ціле покоління старих російських істориків до Карамзина та Погодина. В своїх наукових працях Шлецер стояв на міцному науковому грунті, і він повстав проти теократичного розуміння історичного процесу; нічогісінько не приймав без критики, на віру; не вірив жадним авторитетам і шукав тільки єдиної правди-істини. „Prima lex historiae—писав він—ne quid falsi dicat“. Письменник, казав він, це офіційний, не здобуваючий платні слуга суспільства, доброхітний радник народа. Коли урядовці зберігають свою владу навіть тоді, коли загублять свій розум, письменник, навпаки, має силу лише тоді й доти, доки вдержує свій глузд; не треба боятися письменників, які несуть сяючий промінь в темні країни таємного поневолення, нетерпимости, лицемірства: нехай жахаються прихильники темряви того, що письменники виносять на світ Божий. У Германії великими представниками скептицізму й історичної критики були Нібур і Ранке. Під їх прапором йшли російські та українські історики нових часів. Історична критика має своїм завданням досліджувати джерела, визначувати їх певність і поділяється на нижчу та вищу критику. Перша пояснює автентичність джерела, добу, місце його написання і автора; друга вирішує питання про певність самого оповідання, показує, чи міг знати автор те, про що оповідає, чи щирий він у своїх оповіданнях. Окрім цієї формальної критики, є ще инша, реальна, яка розбірає вже правдивість самих подій і спірається, головним чином, на можливости історичної дійсности того чи иншого факту. Методи історичної критики взагалі прості та елементарні і мають своєю підставою здоровий розум; окрім того, сучасна історіографія виробила цілу низку спеціяльних правил, яких повинен додержуватися кожний дослідник, а саме: уникати апріорних

висновків, користуватися джерелами першої руки, студіювати твори попередників, але ставитися критично до їх висновків, порівнювати ріжні джерела про одну і ту ж саму подію, звертаючи увагу не на кількість, а на якість джерел.

Характер історичних свідоцтв вимагає суворої історичної критики. Натураліст користується матеріялом, який він безпосередньо обсервує; історик, навпаки, підставою своєї праці повинен покладати свідоцтва инших людей, а ті з свого боку часто користуються для своїх оповідань нещевними джерелами. Але й для самовидця не так то легко точно описати яку-небудь подію; відома всім річ, що ніколи де-кільки самовидців не оповідають однаково про одну і ту ж саму подію, навіть і тоді, коли кожний з них буде цілком добросовісним і правдивим; ріжниця ця є наслідок самої психології оповідача: кожний має свої погляди, свою сферу спостережень, свою мову для оповідання; навіть сама безхитра простодушність не може бути гарантією прочности переказу. Відомий анекдот про Вальтера Раллея, який сидів в Тоуерській в'язниці і з нудьги задумав писати загальну історію. Тимчасом у в'язниці сталася одна подія, яка всіх зацікавила; Раллеї побажав дізнатися, в чому річ; почав роспитувати самовидців і був вражений суперечливістю їх свідоцтв. Тоді він зрікся свого заміру писати історію. В цьому нас переконують і численні факти, які торкаються ріжних джерел—літописів, мемуарів, навіть актів і грамот, не кажучи вже про генеалогічні таблиці, які виводять, напр., простих українських козаків Розумовських від шляхтичів Рожинських. Взагалі мітичний елемент відограє значну ролю в історичній науці, тільки потроху витісняють його звідтіля та відводять йому відповідне місце поміж пам'ятками народньої поетичної творчости. Тільки тепер на підставі розвідок Зібеля ми переконалися, що головними діячами першого хрестового походу були папа Урбан II і Боемунд Торентський, а між тим ще й досі в підручниках панують Петро Пустельник та Годфрид Бульонський. Відомо також, що легенду про Вільгельма Теля було занесено до Швейцарії з північної Германії після самої події, а проте вона стала одним з догматів історичних вірувань швейцарського народу. Правду кажучи, поезія, хоть по самій суті своїй і ріжниться від історії, але не раз втручається в її царину. Окрім помилок, що виникають через приняті на віру, без критики, свідоцтва, автори яких і сами помилялися, треба мати на увазі ще й помилки, які виникають через фальшовані звістки та підроблені документи. Таких підроблювань можна знайти багато в ділових актах, як напр.: дар імператора Костянтина Великого, Лже-Ізидорові декреталії, великі австрійські привілеї свободи, або, як у

нас, де-які акти і псевдонародні думи. Дуже часто зустрічаються фальшиві генеалогії.

Історикові доводиться в своїй діяльности рахуватися і з чисто зовнішніми перешкодами, які затримують його працю і порушують його святе право—свободу наукового досліду. В царину науки, де не може мати місця примус та силування, входять мотиви, які нічого спільного з наукою не мають. Петро Великий мав правильний погляд на це питання, що видко з такого факта: Бужинський не переклав одного місця в книжці Пудендорфа про політичне становище европейських держав, що здавалося йому незручним, але царь зробив йому за це сувору вимову. А це місце було, справді, дуже різке, далеко не в усьому справедливе і неприємне для національного самолюбія: „Зазорни же русскіе и невоздержательни суть, свирѣпи и кровожаждущи человѣци, въ вещахъ благополучныхъ безчинно и нестершимою гордостью возносятся, въ противныхъ же вещахъ—низложеннаго ума и сокрушеннаго; ко прибыли и лихвѣ, хитростію собираемой, никакой же народъ паче удобенъ есть. Рабскій народъ рабски смиряется, и жестокостью власти воздержатися въ повиновеніи любятъ, и яко же всѣ игры въ бояхъ и ранахъ у нихъ состоятся, такожъ и бичей и плетей у нихъ частое есть употребленіе“.

Але инакше робили вже найближчі наступники Петра Великого. 1733 року Анна Іоановна видала наказа спалити книжку про життя Остермана, Мініха та Бірона, яку видано було за кордоном. Єлизавета Петровна видала наказа про присилку книжок з „відомими іменами“, щоб замести сліди царювання Іоанна VI Антоновича. Варто звернути увагу на такий нечуванний, хоч він і дійсно мав місце, факт, як заборона Синодом Мілерові друкувати Сибірські літописи, „ибо въ нихъ находится не малое число лжей, басней, чудесъ и церковныхъ вещей, которыя никакого имовѣрства не токмо не достойны, но и противны регламенту Академіи, въ которомъ, именно, запрещается академикамъ и профессорамъ никакимъ образомъ не мѣшаться въ дѣла, касающіяся до закона“.

Заборона друкувати літописи самій Академі пояснюється тим же мотивуванням:

„Разсуждаемо было въ Синодѣ, что въ Академіи затѣваютъ исторіи печатать, въ чемъ бумагу и прочій коштъ терять будутъ напрасно, понеже въ оныхъ книгахъ писано лжи явственныя, отчего въ народѣ можетъ произойти не безъ соблазна“.

За царювання освіченої Катерини II згадати слід би про утиски над Радищевим та Новиковим за їх письменницьку діяльність.

І далі, наближаючись до наших часів, ми зустрічаємо немало таких фактів.

В XIX століттю досить буде зазначити зруйнування Петербурзького, Казанського та Харківського університетів підчас царювання Олександра I (Рунич, Магницький, Карніїв), вказати на ті перешкоди, які зустрів Пушкин при досліджуванні Пугачівського руху. В Казані під редагуванням одного професора перекладено було на російську мову східний рукопис про Магомета, і цензура вимагала, щоб слово „пророк“ було замінено скрізь словом „лже-пророк“, ніби автор-магометанин міг так назвати Магомета. Праця Більбасова про Катерину II повинна була вийти за кордоном. Завдяки тим же цензурним умовам російське громадянство нічого не знало про наглу смерть Павла I-го через те, що російська наука повинна була мовчати про цю подію, а мемуари про це опубліковано тільки недавно. І лише в останні роки дозволено було користуватися, і то не безумовно, а лише для наукових праць, архівом Департаменту Поліції, що на підставі його документів написав де-кільки цікавих монографій М. К. Лемке.

Річ цілком зрозуміла, що історики повинні дуже старатися здобути певні факти; вони повинні користуватися в широких розмірах так званими допомічними науками, до яких відносяться: археологія з її відділами — палеографією, дипломатикою, сфрагістикою, геральдикою та нумізматикою, генеалогія, хронологія, етнографія, бібліографія, порівняльне мовознавство і, нарешті, навіть природничі науки (геологія, хімія та инші). Всі ці допомічні науки допомагають встановити дійсні історичні факти. Але ж і дійсні факти ще не становлять історії: це тільки матеріял для неї, це—члени, кости, мускули, органи історії; а коли історія є громадське тіло, то ще треба знати життя цього тіла, цеб-то причинний зв'язок фактів між собою. І літопис може давати точні факти, але літопис ще не історія, тому що він позбавлений прагматизму. Сучасному дослідникові історикові доводиться мати справу не з чистим матеріялом, а з одсвітом його в почуттях спостерігача; таким чином він бачить не самий факт, а тільки переломлений (одсвічений) промінь від нього; тому головна заслуга сучасного історика полягає в тому, щоб вміти знайти зв'язок між подіями та явищами культурно-економічного життя. На щастя суть людської природи однакова, і на цьому саме й полягає можливість корективу. Допомагає дослідникам і так званий порівняльний метод, при якому порівнюються ріжні форми людського суспільного життя в як найріжноманітніших умовах їх існування; таким чином, иноді за допомогою аналогій можна доповнити те, про що не має

прямих свідоцтв, особливо коли до цього порівняльного методу ми прилучимо ще чисто історичний, цеб-то визначимо ріжні громадські форми в їх послідовному розвитку в одного й того ж народу.

В досліджуванню окремих явищ та в узагальнюванню фактів значну ролю відграють гіпотези, особливо, коли їми користуються досить обережно.

Між тим зміст історії все поширювався: до огляду політичних подій долучилося все більш і більш культурного елементу; наприкінці, з цього утворилася окрема парість людського знаття—історія культури, яка домагається повної незалежности від історії; з'явився навіть антагонізм між прихильниками чисто історичного та культурного напрямку в історії. Ми особисто стоїмо за внесення в історію культурного елементу в найширшому розмірі; на нашу думку в ній мають право існування явища і економічного, і соціяльного життя, інтелектуального і морального прогресу сусшільности. Але навряд тут є який-небудь грунт для антагонізму. Нехаї досліджуються не тільки вищі прояви людського духу: письменство, наука, філософія, мистецтво, але й ті факти, які торкаються домашнього життя, оточення; з тієї пори, як наша наука одважилася подавати історію не тільки держав, але й народів, все це набуло, на наш погляд, великої ціни, аби тільки нарешті можна було утворити з цього матеріялу величезну історичну картину, на якій яскраво, але обов'язково з необхідною перспективою, було б виявлено все минуле певного народу: і його політична історія, і його соціяльно-економічне життя, і наука, і мистецтво, і письменство, і релігія, і мораль.

Термін „філософія історії" почав вживати вперше Вольтер 1765 р., в розумінні універсального історично-філософічного огляду людської культури. Найбільше наближується до сучасного розуміння цей термін у Гердера в його праці „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit". Головнішими системами філософії історії з'являються такі: 1) Дуалістично-теократична, яку формулував блаж. Августин в середні віки в своїй праці про царство Боже (на його думку було і на небі і на землі 2 царства—Боже та діяволове); ця система в теперішній час має багато представників серед правовірних істориків католиків; вони оцінюють історію людськости з погляду успіху Царства Божого на землі.

2) Гегеліянська школа, яка висунула питання про значіння ідей держави, індивідів, націй в процесі розвитку, про відношення волі до необхідности. Гегель вбачав в історії виявлення ідеї (божественного духа), поступ від первісного природнього стану до духовної свободи людини в державі. Три ступні пройшла тут людськість: а)

полон духа (на Сході), б) виявленія духа в визнанію своєї волі (Греція й Рим), в) піднесення своєї індивідуальної свободи до ідеї універсальної свободи (християнсько-германський світ). У кожного історичного народу ідея виявляється своїм властивим способом; почасти на цьому філософічному грунті зросло і російське слав'янофільство.

3) Позитивна школа, яка грунтується на погляді О. Конта; першим ступенем—на думку цієї школи—був теологічний спосіб людської думки, другим—метафізичний або абстрактний, третім—позитивний, що дознає за допомогою точних наукових методів закони, які нами керують; історично-культурний розвиток визначується законами не індивідуальної, а соціяльної психології; навіть вчинки геніїв залежать від впливу того, що їх оточує; таким шляхом Конт намагався підняти історію, властиво відділ соціології, на ступінь позитивної науки.

4) Гуманітарна система, творцем якої був Гердер. Кожний нарід, відповідно до своїх здібностей і зовнішніх умов, поривається досягти своєї мети розвитку; але, не вважаючи на всю ріжноманітність культур та форми людської природи, панують загальні для всіх риси гуманности, які через увесь час все більш і більш удосконалюються. Цю думку про зріст виявлення людности ще ширше, на підставі досліджень ріжноманітних явищ народнього життя, виявив Лотце в своїй книжці „Микрокосмъ, идеи естественной исторіи и исторіи человѣчества".

5) Економічний матеріялізм. Ця система була заснована й сформулована творцями наукового соціялізму і перш усього К. Марксом. Наступники цієї школи всю ріжноманітність явищ історичного процесу пояснюють, виходячи з аналізу економічних відносин та принціпу діялектичного розвитку, встановленого Гегелем. В громадській будові свого життя люди зустрічають необхідні, незалежні від їх волі обставини—продукційні відношення, які відповідають певному ступню розвитку їх матеріяльних продукційних сил. Сума цих продукційних відношень ставить економічну структуру громади, реальну основу, на якій стоїть юридичне та політичне прибудування. Таким чином, право, релігія та філософія, тоб-то усе ідеологічне прибудування, грунтується на економічній основі. Продукційні відношення не тільки з'являються основою економічного життя, не тільки з усіх боків впливають на його, але прямо утворюють його—тоб-то утворюють відповідні форми думки, віри, права, політики і всієї культури та руйнують всі ці форми, коли вони їм суперечать. Під продукційними відношеннями розуміється спосіб і межі задово-

лення життєвих потреб людини натуральними продуктами і технічними засобами, їх оброблення, спосіб їх присвоєння, розподілу та вживання, які знаходяться в його розпорядженні. Завдання історії, як науки, дознавати і визначувати цей основний (економічний) фактор в кожнім явищі, хоч би навіть чисто ідейного характеру.

Але треба зробити загальну примітку до всіх теорій, а саме, що треба приймати ті висновки, які випливають з об'єктивного дослідження матеріялу, навіть коли б ці висновки не відповідали апріорним ідеям дослідника. Гіпотезами можна користуватися до того часу, поки за їх допомогою не утвориться міцна теорія. Думка про величезне рішуче значіння економічного фактора, яко основного в життю людськости—це велике придбання наших часів. Але велике значіння має також рядом з економікою і ідеологія, цеб-то ідеї, які роблять великій вплив і на економіку. Чергове завдання теорії економічного матеріялізму буде—прослідити вплив цього фактора на всі инші сумежні царини людського життя, в тому числі і на сферу ідей, бо тільки на підставі таких досліджень можна буде вже aposteriori, а не apriori визнати велику силу цього фактора в порівнянню з иншими і фактично довести, що він саме—основа, а останні—тільки добудування. За це висловлюється й Гортер, кажучи: „Історичний матеріялізм ні в якому разі не можна вважати за форму, в яку історичні питання треба тільки втискати. Починати треба зі студій. Коли хочеш знати, звідки береться те, що певна класа чи нарід думає в певний спосіб, тоді не говори: продукційний спосіб був таким і таким, він спричинився одже до такого думання. Так часто можна помилятися, бо часто та сама техніка витворює в одного народу цілком инше думання, ніж у другого, як також і ріжні продукційні способи можуть опіратися в ріжних народів на ту саму техніку. Треба дослідити також инші фактори — політичну історію народу, клімат, географічне положення, які всі, побіч техніки, мають також свій вплив на продукційний спосіб і думання. Тільки коли відомі инші фактори, тільки тоді блискучо виступає в цьому оточенні історичний матеріялізм, ділання продукційних сил і продукційних відносин. Хто не може зробити історичних студій, той мусить задовольнитися розваженням нашого власного часу.."[1]). І для цього треба буде зробити величезну наукову працю — дослідити у всесвітній історії всі головніші явища історичного життя з погляду їх походження й залежности їх од економіки та инших факторів. Треба це зробити і відносно української історії, бо тут ми не

---

[1]) Г. Гортер. Історичний матеріялізм. К. 1918, стор. 140.

маємо навіть таких праць, як начерки російської історії на підставі теорії економічного матеріялізму проф. Рожкова та Покровського.

Мистецтво відограє значну ролю в історії тому, що з боку викладання історія сама є мистецтво. Тен каже: історія—це одночасно критик, який перевірює факти, вчений, який їх збірає, і філософ, який їх пояснює, але над усіма ними повинен стояти мистець, який оповідає. Мистецтво вершить науку, як квіти рослину. Художність історика—це уміння передати живо й образно добу, а для цього треба мати глибоке знання матеріялу та природжений талан історика. На жаль, лише де-які з істориків мали цей художній талан, і такі вчені, як Гіббон, Маколей, Тьєрі, Тен, Костомаров, є лише винятком, а не загальним явищем. Але все ж таки для кожного історика обов'язкова перспектива в історичній картині, цеб-то визначення більш важливого і менш важливого.

Історії доводиться досліджувати як психологію індивідуальну, так і психологію народів. Перша допомагає з'ясувати характер окремих історичних діячів, друга—характер націй. Як біографія окремої особи грунтується на законах індивідуальної психології, так історія, ця біографія людськости, повинна грунтуватися на народній психології. Характер людини відограє таку ж значну ролю в поясненню кожної історичної події, як і зовнішні умови діяльности данної особи.

Завдяки реакції проти шанування героїв в історії, історичні фактори загубили свою виразність, і разом з тим з'явилися спроби вказати загальні закони історичного розвитку. Але чи можливі історичні закони в точному розумінні цього слова? Ні. Закон — це вислів постійного відношення між двома одночасними або наступними явищами; для того, щоб його виявити, необхідно мати низку одностайних явищ, які б повторювалися в незмінному зв'язку. Проте історія є процес, який складається з послідовної зміни явищ, що попадаються нам в данній сумі тільки один раз; історичні факти не повторюються, вони цілком індивідуальні. Виходить, що історичні закони—це химера. Закономірними елементами в історії являються соціологічний та психологічний; тому можна і треба говорити про закони соціології, але не про закони історії. Всі науки, як дисципліни, говорять про колектив, одна історія—про індивідів; всі науки мають на увазі те, що існує постійно, одна історія — те, що було раз і чого вже немає. Ніколи шляхом емпіричних висновків ми не утворимо історичного закону: це буде тільки висновок, який торкається одного народу, а щоб вивести загальний закон, необхідно як раз відкинути в думці те, що робить несхожою історію націй, цеб-то національну історію. Само собою ясно, що поступ історії під-

лягає закону причинности; закон причинности в такому розумінні існує в історії, але ж він не есть фатальним для кожної окремої особи: вона може йти і проти загальної течії, бо серед людей, в протилежність природі, має силу свобода волі. До таких головних історичних законів в умовному значінню цього слова треба віднести: 1) причинність історичних явищ, 2) їх неповторність, 3) прогрес і 4) єдність історії. Думка про прогресивний розвиток людських громад, яка грунтується на кращих почуттях людини, виправдується загальним розвитком історичного процесу. Коли розглядати історію по невеликих частинах, вона уявляється немов одноманітною, але коли охоплюємо великі доби, то бачимо зміну акції та реакції; коли ж перед нами проходять віки і народи, тоді ясною стає ідея прогресу. Коли так підійти до історії, вона матиме характер єдности, універсальности, що сполучається з принціпом національних рис.

Але запитаємо, чи можливе цілком об'єктивне виявлення історичного минулого? Відомо, що і в Європі і у нас існує дві історичні школи — суб'єктивних та об'єктивних істориків. Уникнути цілком суб'єктивного елементу в історії неможливо; образ минулого двічі перетворюється: вперше — в залежности від фактів, вдруге — в залежности від самого історика. Але необхідно йти до об'єктивности; оцінка історика повинна бути ріжнобічним дослідженням події. До цих подій треба підходити на підставі минулого часу, а не сучасних поглядів; але не можна говорити против впливу на істориків таких факторів, як національність, характер доби, релігійні та політичні погляди і таке инше.

Таким чином, історична правда завжди має відносний, а не абсолютний характер; але це не шкодить історії: з одного боку ми задовольняємося і цим умовним знанням (та не тільки в історії, але й в инших науках), а з другого боку — в ньому криється запорука його постійного прогресу. Ми, як говорив український філософ Г. С. Сковорода, тільки ловимо птаху-правду, що постійно від нас віддаляється, і в цьому і есть велика втіха од досліджування правди; якби вона була перед нами в цілому закінченному вигляді, ми б відчули апатію та нудьгу. На цьому грунтується висока радість, яку дає історикові-спеціялістові самостійна творча наукова праця; вона наближується до радости, яку дає поетична творчість. І таку втіху може мати кожний, хто тільки піде шляхом самостійних історичних дослідів, хоч би стороннім вони й видавалися сухими та нудними. Це суб'єктивна психологічна сторінка в заняттях історією; об'єктивну ж необхідність подібних праць навряд чи треба доводити: успіхи історії, як науки, безпосереднє залежать від розроблення її частин. Але треба виучувати історію не тільки з спеціяльною, але і з за-

гальноосвітньою метою; перша може привабити небагатьох спеціялістів, а друга приступна для всіх. Історія, коли її виучувати з цього погляду, розвиває насамперед наші формальні здібности. Вона дає нам наукову думку, яка необхідна не тільки для вченого, але і для кожної освіченої людини; людина, яка звикла користуватися засобом історичного думання, і про сучасність судитиме правдивіше, ніж та, яка не має дисципліни розуму, що дається історичною освітою. По-друге, історія дає і реальний матеріял нашому розумові: вона поширює наш обсяг знання, наш світогляд, дає нам ключ до розуміння сучасности, свідомого, а не байдужого відношення до неї. Історія збагачує наш розум культурними громадськими ідеями, в яких криються принципи, що ними жили та й тепер живуть історичні народи. XIX вік можна характеризувати як раз панованням історії та історичної точки погляду. Не тільки надзвичайно поширився зміст історії, але історичне вивчення було прикладено і до мови, до народнього господарства, та до инших ділянок культурного й соціяльного життя. І це мало важливі наслідки, а саме: з'явилася дуже цінна філософська ідея, якою може пишатися XIX вік,—це ідея органічного розвитку, прогресу людських громад. Ідейне багацтво історії має найбільш загальноосвітнє значіння, і з цього боку культурно-соціяльна історія важливіша, ніж зовнішня політична. Але нарід складають одиниці, які тільки думають, відчувають, виявляють активність,—тоб-то за формами життя ми не повинні забувати людини, і відсіля гуманітарний погляд, який може мати величезне значіння. Він, разом з ідеєю прогресу, може спасти нас від безсилого песимізму. Як всесвітня, так і національна історія виучують історичний процес людського громадського життя. Але між ними є ріжниця. Всесвітня історія прагматично, в послідовній зміні історичних явищ виявляє життя народів, найбільші успіхи, яких вони досягнули в розвитку громадського життя, а історії кожного народу вона одводить місце остільки, оскільки він брав участь в цій послідовній і спільній роботі людськости над будуванням і прикрашенням свого життя. Національна історія обмежує свій обсяг самим предметом вивчення: вона виучує процес розвитку одного народу, як окремої етнографічної особи, і тому має можливість зупинитися на ньому докладно, з'ясувати ріжнобічно життя данного народу. Вивчення національної історії має й практичне значіння. Історичні паралелі, приклади й докази з минулого часто допомагають нам з'ясувати досить заплутані ситуації сучасности і тим уникнути великих помилок. Історія народу, науково відновлена, як влучно зазначує професор В. О. Ключевський, стає книгою його прибутків та видатків, в якій ведеться підрахунок хиб його минулого.

Розділ II.

Схема української історії і зміст української історіографії.

Зв'язок української історіографії зі схемою української історії. Сучасна схема української історії. Значіння національної ідеї в українській історії. Знищення джерел української історії та відсутність свободи наукових дослідів в старі часи. Завдання мого начерку.

Зміст української історії стоїть у як найтіснішому зв'язку з схемою української історії, яка, як і взагалі історія кожного народу, мусить бути історією народньою й національною, являючи собою єдиного з членів великої сім'ї народів, що утворюють всесвітню історію. А схема української історії не була завжди однаковою, навпаки — вона мінялася, або краще сказати, розвивалася, і в основу сучасної історіографії треба покласти найновішу схему, яка одповідає сучасному науковому поглядові на історію, як на історичний процес народнього життя.

Яка ж сучасна схема української історії в загальних її рисах? Це не випадкове викладання епізодів української історії в загальних курсах по російській історії, як це ми бачимо у Бестужева-Рюмина, Иловайського (хоч і це потрібно робити в загальних оглядах історії Росії), а систематичне викладання історичного процесу життя українського народу, бо тільки тоді ми зможемо уявити собі цей процес в його органічному розвитку і з усіма його особливостями.

Але чи може, чи повинна бути окрема історія України, українського народу? Тепер, коли вже ми маємо науково-оброблену та систематично викладену многотомну історію України-Русі М. С. Грушевського, це питання фактично вирішено в позитивному його розумінню. Але треба додати, що ще й тепер є багацько скептиків, які не визнають окремої історії України[1]), а про старих істориків нічого й казати. Взагалі зміст слова „Історія Малоросії", „Історія України" пройшов еволюцію, як це докладно ми вияснимо в другій частині цього начерку історіографії. А тепер дамо тільки де-які по-

---

[1]) Див., напр., відкритий лист до проф. М. С. Грушевського проф. Линниченка.

яснення для зрозуміння загальної схеми української історії. Історія українського народу повинна існувати (і існує) тому, що існує український нарід, який має свою довголітню історію. Коли ми визнаємо історію навіть тих народів, яких тепер немає, бо вони залишили свій слід в історії людскости та належали до народів історичних, то треба визнати також і історію українського народу, що теж належить до народів історичних і мав з ними, яко своїми сусідами та родичами по похожденню, ріжні стосунки, утворював оригінальні форми свого політичного, соціяльно-економічного та культурного життя. Український нарід мав на протязі своєї історії те, що повинен мати кожний історичний нарід—свою землю, свою владу, а головним фактором його історії являється він сам, бо завжди брав велику участь в своїому історичному життю—боротьбі за свою національність, за віру, за політичну волю, за утворення таких форм свого соціяльно-економічного устрою, які одповідали його ідеалові правди й справедливости. З цього боку український нарід проявив куди більш активности, ніж його рідний брат—великоросійський нарід, що звернув особливу увагу на будування держави та передав найбільшу частину всієї творчої праці своїм царям і органам влади—правительству, а сам зробився немов матеріялом в їх руках, і рідко виступав активно, иноді—вкупі з владою, иноді—проти неї, коли йому робилося вже невимовно тяжко. Усі три народи—український, великоруський і білоруський в Київську добу жили спільним історичним політичним життям. Потім почали вони жити нарізно, і кожний утворював свої самостійні форми життя, доки українці не об'єдналися у половині XVII ст. з великоросіянами, але кожний зберігав свої особливости та доніс їх до наших часів, коли М. І. Костомаров писав свою відому характеристику двох руських народностей—малоруської чи української та великоруської. У наші часи доказом права українського народу на окрему самостійну історію являється те, що існує територія, де він живе і являє з себе більшість людности, що існує він сам, яко живий національний організм, а в наші часи, після революції, ми бачимо навіть третю ознаку, що не завжди була у українського народу—його політичну незалежність, його державність.

Історична еволюція в життю українського народу виявилася в тім, що він не зразу набув свої національні особливости, а на протязі віків; але ж початок цих особливостей лежить в далекій старовині, і кожне століття все збільшувало їх, головним чином у мові, а разом з тим у всіх инших етнографічних рисах народнього побуту. Цікаву схему особливостей цих двох народностей в їх історичній еволюції дав колись М. І. Костомаров, а тепер дає О. М. Пипін.

Його схема цікава й сама по собі, а ще й тому, що виходить од великоросіянина, але такого, який об'єктивно відносився до українців. Без Київського спільного початку, писав він, не можлива ні північна, ні південна історія Русі. Стародавня історія Києва являється зачалом цієї історії руської народности. Настушили величезні переміни. Південь і північ остільки були одрізані один од другого, що нарешті етнографія заговорила про дві руські народности; але перед кожною з цих двох народностей з глибини віків вставав спомин про єдиний спільний корінь їх племени, віри й історії. Південна Русь прожила де-кільки віків в союзі з Польщею, але ж увесь цей час вела з нею боротьбу. Потім південна Русь сполучилася з північною на умовах рівного з рівним. Але обидва народи склали вже тоді з себе два неоднакових народніх типа, й один, хоч під гнітом чужого народу (поляків), серед зовнішніх небезпек, загубив більшу частину людности, свого вищого стану, що приняв чужу, католицьку, віру і ополячився, встиг, одначе, виробити в себе почуття незалежности та розвинути високо шкільну освіту; другий в обставинах, може гірших, склав державу, де дорогою ціною загубленої громадянської волі придбана була зовнішня сила з жорстокими формами адміністраційного побуту; він загубив засоби освіти і навіть охоту до неї в боротьбі з Азіятським Сходом і виробив вкупі з цим у себе національну гідність та чванливу пиху. Зустріч України з Московщиною, при таких обставинах, не могла обійтись без гострих сутичок і суперечок, і Україна мусила пожертвувати багатьма своїми особливостями, що стали були її другою натурою. В Московській державі панувала страшенна централізація та необмежене нічим самодержавство, і вона усюди, теж і на Вкраїні, провадила систему нівелювання та касування місцевих особливостей. Вона дійшла до того, що не тільки раніше, а й у XX ст. взято під сумнів навіть і українську мову, цю найкрішшу підвалину народности, хоч Москва сама багато де-чого взяла од України, а в XVII ст. запозичила її освіту й культуру [1]).

Історії українського народу почали одводити окреме місце в своїх книжках по історії Росії і російські історики. Але разом з тим викладається тепер історія України, українського народу і незалежно од історії великоруського та білоруського народу. Який же зміст має тепер українська історія? Яку схему визнають такі сучасні українські історики, як М. С. Грушевський?

---

[1]) Пыпинъ. Исторія русской этнографіи, СПБ, 1891 р., т. III, стор. 381—385.

ГОСУДАРСТВ. ПУБЛИЧНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ БИБЛІОТЕКА 560182.
И. К. П. Кабинет Истории Народов СССР.

Історичний розвій життя українського народу, його еволюція була така: стародавнім осередком його була середня Подніпрянщина, особливо ж Київщина, а матір'ю городів руських—Київ. Це була південна Русь. Значить, першим назвиськом України була Русь, тому ж і тепер вживається слово Історія України-Русі. В Київську добу вже витворилися важніші етнографічні особливости україноруської народности та її україноруської мови. Далі ця південна Русь продовжувала своє існування і після монголотатарського нападу під владою великих князів литовських і королів польських. Значить, між Руссю-Україною литовсько-польської та домонгольської Київської доби є органічний звязок і нема ніякої перерви: руcько-український нарід XIV—XVII віків утворився з руського населення південних князівств XI, XII, XIII віків і навіть раніших часів. Але своє стародавнє ймення „Русь" затримала за собою тільки Угорська Русь, хоч жила на найдальшій окраїні, та русини Галичини. Московські царі почали вживати для своєї держави, немов на підставі спадкоємства, термін „Великая Русь", а відповідно цьому звати південну Русь-Україну „Малою Русью" або „Малороссією". В пам'ятках історичних (наприклад, у козацьких літописах) вживаються терміни „Малороссія" і Україна з ріжними варіяціями (Україна „Малороссійская", „козацкая"). Але в народніх думах і піснях сам нарід називає свою землю Україною. В українській історіографії першої половини XIX в. уживалося слово „Малороссы". В наші часи в науці звичайно вживається або старий народній термін Україна або термін Русь-Україна. Історичні обставини життя українського народу на протязі тисячі років його існування були взагалі для нього дуже тяжкі. Він не мав того значіння в політичному та культурному життю европейських народів, на яке мав право, як член цієї сім'ї народів, до якої він належав по свойому індоєвропейському походженню, по своїй слав'янській мові, по своїх антропологічних і етнографічних признаках, по своїй християнській вірі та ще тому, що він виділявся серед инших европейських народів, укупі з народом великоросійським, великими розмірами своєї території і великим числом свого населення і навіть був помітний в де-які часи з боку культурного. Правда, в лінгвістиці йде суперечка про те, що уявляє з себе українська мова відносно руської мови, руського язика: чи осібний язик, чи наріччя праруського язика або, краще сказати, праязика. Але як би не вирішати це питання, хоч би й признати теорію руського праязика, яка стоїть тепер дуже твердо, хоч треба додати, що й друга теорія підтримувалася досить видатними філологами, хоч би визнавати українську мову за наріччя, це не має особливого зна-

чіння, бо цим не порушується ні історичне існування українського народу з його язиком, чи мовою чи наріччям, ні тим більше право і можливість дальшого розвитку цієї мови і перетворення її в багатий науково-літературний язик, бо цей розвиток і диференціяція являються нормальним шляхом в розвитку слав'янських мов взагалі. Безумовно, українська народня мова дуже близька до великоруської, як і український літературний язик найближчий до руського літературного язика. І тут немає нічого некорисного ні для того, ні для другого: це рідні брати, і не треба штучно їх відріжняти. Досить близька українська мова і до польської, бо всі ці мови є слав'янські, хоч однакові слова ще не свідчать про те, що вони у когось чужого позичені. З цього в усякому разі не можливо робити висновку, що українська мова є провінціяльний жаргон і що вона не зможе розвинутися при сприяючих обставинах в літературно-наукову. Великоруська мова є теж, як і українська, наріччя ідеального руського праязика. Певних критеріїв між язиком і наріччям немає. Чи так, чи инакше, а українські народні говори складаються в певну язикову цілість, яка має свої фонетичні, морфологічні і синтаксичні прикмети. Український нарід з боку етнографічного й антропологічного відріжняється од своїх сусідів великорусів і білорусів менш, од других слав'ян більш, як національний індивідуум, хоч і сам поділяється на групи. Географічні обставини його життя мали великий вплив на витворення з ріжних груп єдиної нації. Мобілізація населення відіграла дуже поважну ролю в цьому процесі об'єднання: вона змішувала українську людність і її говори і доводила їх до однонанітних форм, до пануючої народньої мови — Київсько-Полтавсько-Харківського осередку, — що на її підставі утворився в XIX ст. і український літературний язик. Старі ж архаїчні діялекти затрималися тільки на окраїнах. Ця мобілізація люду мала великий вплив і на історію народу: на заході були Карпатські гори, на півночі ліси з болотами й нетрями, а на півдні далеко простяглися степи — полтавське й харківське передстеп'я і справжній Запоріжський степ, де панували колишні кочовики. Галицька площина, полуднева Волинь, середня Подніпрянщина і Донецький водозбір були призначені для головної ролі в суспільному й культурному розвитку українського народу. Далі на захід було куди безпечніше, ніж на сході, хоч би напр. Донецькому, бо йому постійно загрожували степовики-кочовики. Але все таки тільки в Подніпрянщині, в натуральному осередкові української землі, широко роскинулося і яскраво проявилося українське життя. Людність під впливом кочовиків посувалася на північ і захід, де був захист від них, і потім знову звідтіля

посувалася на південь в степи, які манили її своїм простором і природніми багацтвами. Це були немов приливи і одливи океану. Величезну шкоду Україна мала од своїх сусідів-кочовиків, з якими в неї не було ніяких натуральних меж; вони нищили й затримували розвиток її культури та матеріяльного добробуту. Але це була вкупі з цим і велика історична заслуга України перед народами заходу, перед европейською цівілізацією, бо вона стала захистом для них від азіятських орд. Руїнування країни од татарських нападів, еміграція людности в більш захисні місця, нова мобілізація населення в степи і звязана з нею екстензивність сільського господарства, бо уся енергія витрачувалася на оброблення дикого поля,—це все були наслідки цих приливів і одливів. Страшенна сила енергії народу, його праці та капіталу марне була витрачена на цю віковічню боротьбу з кочовиками; знищено було багацько й самого народу—побито, поранено і заведено в полон. Трудно було цим погранічникам піднятися над щоденними клопотами про охорону свого життя, здоровля, волі, свого збіжжа, і небагацько залишалося сил, щоб піклуватися про вищі культурні потреби. Боротьба з степом була найголовнішим ділом народу та його уряду. Але все таки навіть тут утворилася та поширювалася культура.

Що до державної ідеї і своєї власної влади та уряду, то тут треба сказати, що український нарід самостійним політичним життям жив тільки в давній добі, Київській, і на дуже короткий час—в пол. XVII ст.. З XIV віку Русь-Україна входить в склад инших держав—Литовської та потім Московської. І тому в ці часи треба досліджувати головним чином тільки сусшільно-економічний і культурний процес, себ-то внутрішню історію народу. З яких часів треба починати історію України? З тих часів, з яких почала утворюватися українська народність, себ-то з початку Київської доби, і ця перша доба руcько-української історії продовжується до половини XIV ст.. Тоді утворилася Київська держава, яко єдине політичне тіло, що в половині XI ст. перетворилося в південну обласну Русь. Але немов вступом до цієї першої Київської доби являється старіша доба, а саме зміна населення й культур на території Русі-України в доісторичну добу та в історичні часи, починаючи грецькою колонізацією й скифами і кінчаючи появою руських слав'ян та їх тюркських сусідів. Доісторична доба тягнулася на протязі тисячоліття, а історична (грецька колонізація) почалася в VII віці до Різдва і дійшла до VII в. після Різдва, себ-то захопила одно тисячоліття. Таким вступом я роспочав свою „Русскую исторію“ (т. I-й), таким вступом

роспочали свою історію Русі-України М. С. Грушевський і Ол. Як. Єфименко. Так роспочну я і свою історію Українського народу.

Друга доба історії Русі-України—це буде Литовсько-Польська (приблизно з половини XIV до пол. XVII ст.). Її головні риси в порівнянню з першою будуть такі: візантійсько-західний вплив, утворення вищої верстви суспільства, пригнічення нижчих станів суспільства, боротьба за соціяльну та національну ідею.

Третя доба—часи московської влади (з другої половини XVII до другої половини XVIII ст.). Починається вона повстанням Богдана Хмельницького на підставі народніх ідеалів соціяльно-економічного устрою. Ця боротьба сполучається з національно-релігійною, захоплює всі верстви народу до самого низу. Захопивши всю Україну, вона згодом обмежується головним чином лівобережною Україною. Тут перебудовується увесь політичний і соціяльно-економічний устрій, йде боротьба за автономію України на підставі старих пактів Богдана Хмельницького, напружується й національне почуття, хоч все таки реакція взяла верх, автономію було знищено, і українська нація, здавалося, повинна була згинути. Але почалося відродження. Так процес національного життя України являє з себе немов тезу (утворення народности), антитезу (знищення) і синтезу (відродження). Народні змагання відновляються, підтримуються інтелігенцією. Починається ідейна боротьба за відродження; сповняється заповіт великого кобзаря: „*Роботящим рукам, роботящим умам*

Перелоги орать і посіяне жать“.

Така схема історії України-Русі.

Одною з головних рис життя українського народу, його історичного процесу, як і у всякого иншого народу, треба признати ідею національности. В перші віки української історії, починаючи з старолавніх часів Київщини і навіть раніше, утворювалася українська народність; під польською владою в XVI—XVII ст. український нарід мусив одстоювати свою національність, але од нього одпала значна частина його інтелігенції вищого стану, шляхетства, що денаціоналізувалася—ополячилася й окатоличилася. В другій половині XVII віку Україна прилучилася до Московської держави, що в XVIII ст. перетворилася в Російську Імперію. Тоді знову роспочався процес денаціоналізації, але вже під формою обрусіння, особливо після скасування політичної автономії в другій половині XVIII ст.. Але з початку XIX ст., коли здавалося, що українська національність переставала існувати, почалося відродження національної ідеї більш усього серед української інтелігенції, що працювала над відродженням українського письменства (почалося це з Котляревського)

і національним відродженням України. Сучасна революція на Вкраїні виставила, окрім загальних для всіх народів Росії політичних і соціяльних лозунгів, і прапор національного відродження усього народу, вкупі з його інтеліґенцією, яка мусить злитися з народом під цим прапором. Таку будучину, таку перспективу відкриває перед нами наш сучасний історичний процес. Але де-кому здавалося, що українська національна ідея вадила, вадить і вадитиме розвитку самого українського народу й усієї людськости. Одначе це помилка, бо національне відродження завжди було нормальним, найпевнішим і найкоротшим шляхом і до прогресу політичного і соціяльного і до ідеї вселюдського добробуту, себ-то до інтернаціональної ідеї. А в українському відродженню завжди, навіть в найсмутніші й найтяжчі часи реакції та абсолютизму, яскраво одбивалася і в красному письменстві і в науковій історичній літературі, як це ми побачимо далі, широка й глибока демократична ідея добробуту селянських мас і робочого люду, і це ми зрозуміємо, коли згадаємо, що в основі літературного відродження лежала народня словесність, де сам нарід висловив свої ідеали добра і правди, а в основі науково-історичної праці лежала та ж щиро демократична ідея, бо і взагалі українська історія була суто-народньою, глибокодемократичною, де головною активною силою на протязі віків був сам нарід.

З приводу цього питання буде цікаво привести філософічні думки про національну українську ідею, в звязку з його денаціоналізацією, знаменитого українського філолога-лінгвіста—філософа О. О. Потебні,—тим більше, що вони були висловлені в такому виданню, яке відоме тільки невеличкій купці спеціялістів-етнографів—це рецензія О. О. Потебні на „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ Як. Головацького. З приводу онімечення галицько-українських русинів німцями, що відбилося в народніх піснях, О. О. Потебня висловив ось які думки: в південній Русі, яка стояла по своїй недолі, як горох при дорозі, й була призначена до безупинного топтання та колотнечі на протязі віків, з'являються й зникають цілі юрби вільних і невільних перевертнів (вільних в вузькому значінню цього слова, в широкому—всі невільні і тільки не всі однаково самодовольні!). Історія де-що знає про це, мистецтво—мало, бо, наприклад, для романа, оповідання чи живописи південної Русі немов зовсім не має, і це навіть не на користь загальноруську. Позичання можливі і звичайні, натуральні, аби вони тільки не були виродливі. Не окуляри винні, а мавпа, що надіває їх на хвіст. Коли б чужі впливи на нарід були б лише вадливі, нові народности не з'являлися б. Не можливо—будь що будь—утримувати старовину. По-

милка тут виникає з того, що народність уявляють собі тільки з приводу її змісту. В дійсности народність реальна що до минулого, але вона формальна настільки, що зберігається навіть тоді, коли зовсім, аби тільки не раптом, а спроквола зміняється її колишній зміст. Язик, мова не тільки одна з стихій народности, а й найбільш повне, цілковите її подобенство. Як не можлива така точка погляду, з якої видимі були б усі сторінки предмету, як не можлива в слові уява, що виключала б можливість иншої уяви, так точнісенько не можлива загальна, суспільна безумовно-найкраща народність. І коли б навіть об'єднання людськости було можливе, воно було б погибіллю для вселюдської мислі, як заміна багатьох спочувань одним, хоч би це одно було навіть не доторканням, а прозором. Для існування людини потрібні й другі люди, для народности—инші народности. Послідовний націоналізм є інтернаціоналізм. Як невеличким числом знаків визначаються безконечні числа, і як нема язика й наріччя, які б не були здатні стати засобом за-для надзвичайно ріжноманітної і безкрайої мислі, думки, яка одначе ніколи не може зрівнятися з самим предметом пізнання, відання, так і кожна народність, хоч би й нижча, здатна до безкрайого власного розвитку. Тут, очевидно, немає неправдивої думки, що кожний нарід повинен утворити повнісенький цікл свого розвитку, бо, як співається в пісні,—

Не всі то ті сади родять, котрі зацвітають,
Не всі то ті поберуться, котрі ся кохають.
Половина саду родить, половина в'яне,
Половина плюби беруть, половина марне.

Але тут є memento mori для переможців і підбадьорення для переможених, поки вони ще дихають: ранений ще гадає на двоє, і тільки коли його вбито, тоді спить. Є дві породи націоналістів: ті, що глитають, і ті, що їх ковтають. Етики й правди більше в других. Про перших можливо сказати словами прислів'я: „може ти, москалю, і добрий чоловік, та шенелія (себ-то теорія) твоя злодій". Вони пишаються своєю перемогою: наш шлях, кажуть вони, найкращий до ідеалу людського розвитку; хто упірається йти, куди його ведуть, той грішить проти Бога, проти розуму історії. Їм принадно лічити поспіх міркою поваги. Перші докоряють других тим, що вони, даючи перевагу „провинціальному жаргону" (себ-то українській мові) над язиком освічених станів, тим самим з доброї волі з'ужують кругозір своєї мислі, втрачують для продукції свого розума всесвітні ринки. Але таким порадникам можливо одповісти: не турбуйтеся, панове! кому справді щось треба промовити (по Гете), той

сам уже вибере найбільш підручне, пригоже для нього слово, аби тільки йому не перешкоджували в цьому. Виходить це не погано..., і багацько думок і образів, які мають і загальне значіння, зовсім би й не родилося без провінціяльних жаргонів. А відносно вивозу на всесвітній ринок, так ми добре пам'ятаємо, що при ньому свої можуть цухнути з голоду, і щоб установити нормальну зовнішню торгівлю, найкраще буде усунути цей голод. А дорікали в тім, що вони хотіли немов обезглуздити простих людей, відсуваючи їх од користування язиком пануючих станів; хотіли, але не могли, завдяки відповідним заходам царської влади та розсудливости самого народу, для якого немов є неприємний, на їх думку, місцевий жаргон у школі й книжці. Але послідовний націоналіст не хоче зберігати темряву, а бажає тільки, щоб відбувалося педагогічне вимагання—не нехтувати силами учнів. Взагалі кажучи, денаціоналізація це погане виховування, етична болість, це повне користування засобами уразливости, ослаблення енергії мислі, пустка витиснутих і нічим не заповнених форм свідомости, дезорганізація суспільства, бо чужомовна школа, коли ті, що пригнічують, близькі до тих, кого пригнічують, доводить до муки; тут теж денаціоналізація і ріжниця тільки числова. Великий і багатий руський літературний язик набирається сил і багацтва з народніх наріччів, і розмір цілого залежить од правильного розвитку складових його частин[1]). Тут, як бачимо, нема того націоналістичного шовінізму, що вперто стоїть за зовнішні національні форми життя; навпаки—висловлюється зовсім правдива думка, що ці форми можуть зовсім зникнути, що не всяка народність може відродитися, а тільки та, додам од себе, яка буде захоплена ідеєю відродження. Автор гостро висловлюється тільки проти примушування, звідки б воно не йшло, але треба додати до цього, що примушування неприємне не тільки в формі примусового онімечення, ополячення, обрусіння, але і в формі примусової українізації, бо це буде вже шовінізм. У О. О. Потебні національна ідея не протилежна ідеї інтернаціоналізму, брацтва народів на соціяльному грунті, але навпаки.

Коли Україна-Русь справді стояла на битому шляху, по якому проходило багацько народів, коли її постійно руйнували й нищили кочовики — народи тюркського коліна, особливо половці, то й не дивно, що при цих нападах згинула величезна сила історичних пам'ятників і розвідок. Нам відомо взагалі, якого високого розвитку досягла була культура Київської Русі і яка там була сила літопи-

---

[1]) „Отчетъ о 22-мъ присужденіи Уваровскихъ премій", стор. 92—97.

сів і офіційних актів, наприклад, грамот. І щож? Монголо-татарські напади та їх влада знищили, мабуть, більшу їх частину; не дивно тоді, що списки дуже цінних пам'яток зберіглися за межами України —в Великоросії, бо татари зруйнували степову південну Русь більше, ніж північну, прикриту лісами. Литовська доба являється немов лагуною в українському історичному процесі, бо для неї бракує джерел, які безумовно були, тільки до нас не дійшли, бо про них є свідоцтва пізніших письменників, наприклад, Длугоша, Стрийковського. В польську добу багацько історичних пам'ятників згинуло в татарських нападах, у постійних козацьких повстаннях, у внутрішніх заколотах, у безупинній мобілізації населення, в пожежах. До цього ще треба додати релігійні утиски православія з боку католицтва й унії та особливо єзуїтів, що просто таки палили книжки, які їм були не до вподоби, і були лютими цензорами своїх часів. Щоб зрозуміти це, треба тільки нагадати собі долю знаменитої хроніки Більських (батька й сина), яка має велике значіння і для української історії, і ось ця польська хроніка теж попала в index librorum prohibitorum, а син Більський, хоч і був протестантом, мусив знищувати з хроніки свого батька протестанський її дух. 1654 року Україна з'єдналася з православною Москвою, і здавалося, що настане тишина та спокій, що не буде ні знищення книжок ні цензурних утисків, але вийшло инакше. Війна та заколоти нищили країну та письменство—друки й рукописи. Московська держава відносилася до чужоземців і до їх письменства взагалі неприязно. А на черкасів-українців теж дивилася, як на людей, захоплених латинством, хоч вони під польською владою терпіли більш усього за те, що не хтіли переходити в унію та католицтво. Особливо тяжко було українському народові й українському письменству в часи Руїни. Лазар Баранович висловив не тільки свою власну думку, коли писав цареві Олексію Михайловичеві: «*мы, выбивши изъ Украйны ляховъ, доброхотне, православні суще, православному монарсі поддалися, хотячи на волностях нашихъ козацкихъ древнихъ подъ православною монархою жити*». В другому і в третьому листі він знов рішуче пише про необхідність для України волі і пактів Богдана Хмельницького, а також скасування воєвод: «*свободою убо, ею же Христосъ насъ свободи, ихъ свободи, да стоятъ на свободѣ*». Але волі не було. Не було й спокою, хоч Мазепа в пісні своїй співав: «*всі покою щиро прагнуть*». І. Галятовський в своїому творі „Ключъ разумѣнія“ писав: «*Не дывуйся чительнику тымъ помылкамъ, которыи ся въ той книзѣ знайдуютъ, бо тая книга такого часу робылася, в который болшесмо утъкали и на смертъ, нежели на книгу тую поглядали.*

Ни единого имѣ покоя плоть наша, но во всемъ скорбяша: внѣ уду брани, внутр уду страхи». І все ж таки, при таких тяжких обставинах, провадили свою працю українські письменники: «*милая и вдячная мнѣ есть тая праця*», пише Галятовський в передмові до свого Месії Праведного, хоч і треба було її писати «*по трудныхъ и небезпечныхъ дорогахъ* (*пздячи*), *ущирбокъ здоровя и шкоды великіи поносяй и смерти ся окрутнои не поедно крат сподѣваючи*». Як високо ставили історичну літописну працю українські літописці Граб'янка, Величко, ми побачимо далі, коли оповідатимемо про їх літописи. А через відсутність спокою і тяжкі обставини тих часів знищено було в XVII в. багацько пам'яток нашого письменства й історії, бо за часи Руїни люди кидали свої оселі, міста й села, і переходили з Правобережжя на лівий беріг Дніпра і далі в Слободську Україну. «*Войска поганскіи*—каже Радивиловський—*не едину въ нашей россійской земли церковъ, не единъ монастыръ, не единъ моцный и до добытья трудный градъ зъ грунту вывернули... не одного о смерть, то отъ меча, то отъ глада, то отъ зимна приправили*»[1]). Козаки й селяне вивозили з собою в далеку країну, на слободи, не тільки достатки, а й книги, друковані в українських друкарнях. Але скільки цих книг загинуло, коли руйнували міста й села, по тих диких полях, де гинули і люди, і вся їхня худоба!

Швидко після з'єднання з Московською державою почалися й цензурні утиски. Ще при цареві Михаїлі 1627 р. у Москві спалили книжку Ставровецького—західно-руське учительне Євангеліє й инші його твори за єретицький ніби то зміст їх і видали наказа, щоб ніхто надалі не купував ніяких книжок литовського друку[2]). 1672 р. заборонено було тримати в себе в домівках книжки польського та литовського друку, а треба було оддавати їх воєводі. При патріярхові Іоакимові, що був лютим ворогом українських книжок, собором заборонено було на Москві книжки таких навіть українських письменників, які захищали православіє, як Петра Могили, Симеона Полоцького, Сильвестра Коссова, Сафоновича, Ін. Гізеля, Лазаря Барановича, Єпіфанія Славинецького, І. Галятовського, А. Радивиловського. Собор наклав на них прокляття й анатему «*не точію сугубо и трегубо, но и многогубо*». Вів цеї патріярх уперту боротьбу і з Київо-Печерською Лаврою за те, що вона обстоювала своє право

---

[1]) П. И. Житецкій, Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія. К. 1889, стор. 155, 158—159.

[2]) В. Эйнгорнъ, Книги польской и литовской печати въ Москвѣ. („Книговѣдѣніе“, 1894, IX-X). Багато цінних вказівок про це зібрано К. В. Харламповичем в його праці „Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь“, т. I. Казань. 1914, стор. 445—450 й инш.

на вільний друк церковних книжок—і Лавра обстояла своє право[1]). Почалися утиски на книжки, друковані в друкарнях України. В одному Київському виданню, коли воно передруковалося 1709 р. в Москві, українська ортографія та вислови його заміняпися великоросійськими. 1718 року в Київі було видано Мінологіон, і в заголовку Київо-Печерська Лавра названа була Ставропигією Царгородського патріярха. З приводу цього видано було роспорядження, щоб цього більше не було і щоб нових книг, окрім церковних попередніх видань, не друкувалося. Але й ці церковні старі книжки треба було, раніше ніж передруковувати, перевіряти з великоросійськими виданнями, щоб не було ніякої ріжниці та особливого наріччя. 1721 р. Київська та Чернігівська друкарні були оддані під догляд Синоду, а той доручив цей догляд членові своїому Г. Бужинському. Бужинський повинен був цензурувати українські видання, порівнюючи їх з великоросійськими, і він це робив, як це видко, наприклад, з такої його цензурної помітки: «*сія книга Апостолъ повелѣніемъ святѣйшаго правительствующаго Синода всероссійскаго въ конторѣ типографской противъ Апостола всероссійскаго изслѣдована и по изслѣдованіи обрѣтеся во всемъ съ великороссійскимъ сходная. Того ради печати предати и въ народъ отпущати Св. Прав. Синодъ всероссійскій благословляетъ*». Далі йде підпис Бужинського. Такі ж примітки бачимо і в инших київських та чернігівських виданнях. Особливо цікаве було відношення Синоду до Чернігівської друкарні.

1726 року ігумен Київського Михайлівського м-ря клопотався перед Синодом про видання Акафиста великом. Варварі, складеного мітрополітом Іоасафом Кроковським, коли він був архимандритом. Дозвіл був одержаний, але з тою умовою, щоб видання вийшло на російській мові. При Анні Іоановні Київському архиепіскопу Рафаїлові Заборовському велено було одібрати од усіх українських церков книги старого українського друку та замістити їх книжками московських видань. І тільки тому, що московська друкарня не могла задовольнити усіх замовців, старі книжки вживалися і далі для церковних потреб. А цариця Єлизавета, хоч була вона, як це відомо, дуже прихильна до України, все ж таки видала нового наказа про знищення цих книжок і тільки дала дозвіл мітрополітові Т. Щербацькому завести при Софіїському соборі друкарню, та тільки з тією умовою, щоб там друкувалися книжки, цілком подібні до московських. Але друкарня так і не була відкрита. Київо-Печерська

---

[1]) Про цю боротьбу дивися в Огієнка, Українська культура. К. 1918, стор. 153—159, для чого скористувався він V томом I ч. Архива Юго-Зап. Россіи.

друкарня друкувала книжки в стародавній редакції. Тоді знов указами 1766 і 1772 років рішуче велено було їй передруковувати книжки дослівно з московських видань. 1769 р. архимандрит Київо-Печерської Лаври Зосима прохав дозволити йому надрукувати бодай хоч букварі не по московськи, бо їх ніхто не купує, але і в цьому йому було одмовлено. Київський митрополіт Гавриїл Кременецький звелів батюшкам виписувати церковні книги тільки через консисторію, що зверталася за ними до Московської друкарні. Усі ці приклади підібрав П. І. Житецький, користуючися листами Лазаря Барановича, творами І. Галятовського, А. Радивиловського, фактами, зібраними Пекарським в його відомій книжці „Наука и литература при Петрѣ Великомъ“ (т. II), описанієм Київо-Софійського собору й инш. [1]).

Царювання Катерини II було для Вкраїни тяжкою добою, бо тоді скасовано було її автономію, а вкупі з нею нищилося або лежало в рукописах усе те, що нагадувало про неї. Після зруйнування Січі забрали з неї усі клейноди, гармату, „грамоти“, церковну утвар, і їх треба тепер розшукувати по усіх усюдах, а багацько усього зникло. Сумна була, як побачимо далі, і доля центрального Архіву Лівобережної України, що теж нагадував владі про скасовану нею автономію, й тому його не зберігали, як слід. Козацькі літописи та инші історичні розвідки довго, довго лежали в рукописах, доки їх не почали друкувати в половині XIX ст. Перший Український філософ Григорій Савич Сковорода, що заклав основу навіть і російській оригінальній філософії, не міг на протязі свого життя, більш усього за цензурних умов, надрукувати жадного з своїх богословських трактатів, та їм все таки пощастило, бо вони попали до Румянцевського Музею в Москві, де й переховувалися вкупі з його біографією, складеною його учнем М. І. Коваленським; тільки, коли пройшло 100 років зо дня його смерти, 1894 р. я зібрав ці дорогоцінні автографи і випустив їх окремим виданням. Але де-яких автографів не зберіглося, й довелось видавати ці твори по апографам. А де-які твори цього великого мислителя, про які ми знаємо од нього самого, до нас не дійшли або досі не розшукані, хоч вони дуже цікаві. А що ще цікавіше—так це те, що за цензурних обставин мені не можливо було видати другого тому творів Г. С. Сковороди—його релігійних трактатів, особливо цінних для зрозуміння його філософсь-

---

[1]) П. Житецкій, Энеида Котляревскаго въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в. и древнѣйшій списокъ ея. К. 1900, стор. 4—7. Дивись також у Огієнка, Українська Культура. К. 1918, стор. 159—163.

кого світогляду. Видав їх тільки 1912 (і то ще не усі) В. Бонч-Бруєвич. А завдяки тому, що не видані булі твори цього видатного українського письменника, не можливо було зрозуміти як слід ні його оригінальної філософії, ні його значіння. І я повинен був 1894 р. писати: „тільки тепер ми відкрили Г. С. Сковороду".

Не дивно, що при таких обставинах ми далеко одстали од Західної Європи і в своїй історіографії. 1767 р. освічена світлом західної філософії, велика приятелька західних філософів, Катерина II склала свою знамениту Комісію для складання нового уложення, зібрала представників-депутатів з усієї своєї держави, одночасно і з бувшої Малоросії та дозволила людности скласти накази про свої потреби й тягарі. І щож? Коли українська людність повірила маніфестові цариці і щиро заявила в своїх наказах про свої утиски та про відродження козацької автономії, правитель Малоросії гр. Румянцев нарядив суд над тими, хто склав Ніженський наказ, і їх було засуджено на смерть (цю кару їм замінили тюрмою), а з наказів викинули усі ці республіканські думки. І ось сучасному історикові треба тепер мати на увазі, що накази малоросійських депутатів процензуровані і схвальшовані Румянцевим. Те ж саме робилося і з наказами слободсько-українських депутатів. Про часи ім. Павла нічого й казати, коли м. Харків могло бути знищене за те, що там виставлена була зла прокламація на цього царя, і коли відомий слободсько-український діяч В. Н. Каразин хтів утекти за кордон од жорстокого правління Павла. За часи Олександра I-го стало трохи лехше од цензури, але тільки в перші роки його царювання, бо за ними швидко наступила тяжка реакція й страшенні цензурні утиски. Щоб зрозуміти їх силу, треба тільки нагадати собі долю тодішніх нових огнищ науки—університетів взагалі і Харківського на Вкраїні з'окрема, де нищили науку попечителі-містики Карнієви (дядько й небіж), діяльність яких нагадує нам руйнуючу діяльність Рунича й Магницького в Петербурзі та Казані. Особливо тяжке становище було тих професорів, що викладали історичні науки й писали по ним розвідки. Видатного професора філософії Шада, якого рекомендував на професора Харківського Університету великий німецький поет Гете, було скинуто з посади й вислано за кордон за „вредное направленіе" його філософських трактатів [1]). Та ще більше стиснута була наукова праця за царювання Миколи I-го, що почалося жорстокими карами декабристів і здійсненням у державному житті знаменитої триединої

---

[1]) Дивись про цей цікавий епізод мою розвідку „Удаленіе проф. Шада".

формули—православіє, самодержавіє і народність. І ця офіційна народність почала знищувати справжню народність українську. М. І. Костомаров, талановитий учень Харківського Університету тих часів і потім знаменитий український історик, не міг здобути собі професури в рідному Харківському Університеті, бо його праці по українській історії не відповідали офіційному поглядові на цю історію. І ось ми бачимо, що зложена ним дисертація на ступінь магістра про унію[1]) не була допущена до диспуту і була спалена[2]), хоч, як ми тепер знаємо, в ній нічогісенько не було шкодливого для держави й суспільства, і вона, навпаки, була перенята новою для тих часів корисною для науки й громадянства думкою про необхідність народнього елемента в історії. Професор П. П. Гулак-Артемовський, що в його М. І. Костомаров слухав лекції російської історії, читав їх по Карамзину і тримався офіційного історичного світогляду Миколаївських часів. А Костомаров вже мріяв про те, що історія, яко наука, повинна цікавитися більш народнім життям, ніж зовнішніми подіями. І тому він звернувся до етнографії і міцно звязував її у своїх працях з історією. Він тоді вже прийшов до думки, що історію треба виучувати не тільки на підставі мертвих літописів і записок, але й у живому народі. М. І. Костомаров дійшов вже тоді до розуміння української історії, яко історії українського народу. Бідний селянин-трудовик, каже він, немов би не існує для історії. Чому ж історія не оповідає нам нічого про його побут, про його духове життя, про його почуття, його радощі й горе? З таким поглядом на історію виступив М. І. Костомаров і в своїй розвідці про унію, яка зацікавила його тим, що вона захопила народні маси, коли в таборах козацьких поставлена була політична ціль — вирішено було одділитися від Польщі (при Хмельницькому). Не Хмельницький був головним діячем, а нарід, не Хмельницький підняв нарід, а народня потреба визвала Хмельницького на історичну арену. І ось за цей новий історичний світогляд і була спалена книжка М. І. Костомарова, при „благосклонномъ“, як то кажуть, „содѣйствіи“ тодішнього харківського архиепископа Інокентія, помішника попечителя кн. Цертелева і російського історика Устрялова, що на його розгляд послано було цю книжку. Але пройшов якийсь

---

[1]) „О причинахъ и характерѣ уніи въ Западной Россіи“.

[2]) Дивись про це розвідку акад. М. І. Сухомлінова: „Уничтоженіе диссертаціи Н. И. Костомарова въ 1842 году“. „Древняя и новая Россія“ 1877, I, стор. 42-55; а також „Автобіографію“ Костомарова (в двох редакціях—в „Русской Мысли“ і в „Автобіографії—воспоминанія Корсуна“—„Русск. Архивъ“, 1890). Признання самого Інокентія—„Русская Старина“, 1878, XI, 387.

час, і не тільки надрукована була перероблена автором його книжечка, а ще раніше, замість цієї дисертації, М. І. Костомаров написав нову „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“, де довів важність народніх пісень не тільки як історичного джерела, а і як матеріялу для зрозуміння народньої психології, народности не в офіційному значінню цього слова, як його розуміли гр. Бенкендорф, гр. Уваров і Микола І, а в справжньому, науково-історичному.

Але цар Микола І, шеф жандарів гр. Бенкендорф і Міністр Освіти гр. С. С. Уваров через кільки років, а саме 1847 р., ще нанесли тяжкий удар не тільки тому ж М. І. Костомарову а й його товаришам по Кирило-Методіївському брацтву і українській історіографії взагалі, бо засадили в Петропавлівську крішость ще й другого українського історика П. О. Куліша, не кажучи вже про Т. Г. Шевченка, що був душею й серцем братчиків, як М. І. Костомаров був їх ідейним провідником. І Костомарова, і Куліша було надовго одірвано од нормальних обставин для історичної праці. Од них узято було їх рукописи і навіть дозволені цензурою книжки, наприклад, Кулішеві, які після того вже не могли бути надруковані. У Костомарова була захоплена його перша історична праця—рукописна історія Слободського козачого полку, складена ним виключно на підставі архіва цього полку. І не повернули її йому й потім. Звернувшись до спеціяльних студій по історії Слободської України, я мав велику потребу в цій розвідці М. І. Костомарова, бо вона була складена і на підставі таких архівних джерел, які потім почасти були знищені, а, крім того, і взагалі було цікаво мати цю наукову працю, як зложену хоч і молодим тоді, але талановитим істориком. Але не зважаючи на усі мої заходи роспукати її повернути з того кладовища документів—Архіву „III Отдѣленія“—рукопис М. І. Костомарова, я його не здобув, і українська історія не має праці, яка освітлювала б один з найтемніших її куточків. А що до М. І. Костомарова, то він не задовго до своєї смерти благословив мене, тоді молодого доцента Харківського Університету, на студії по історії Слободської України, яка й його перш усього зацікавила[1]). Знаємо також, що тільки в наші часи могла бути надрукована „Книга моего бытія“, яка була складена тим же М. І. Костомаровим і за яку, головним чином, було його й засуджено, потім вислано і одірвано од наукової праці по історії України. П. О. Куліша теж було засуджено між иншим за його „Повѣсть объ украинскомъ народѣ. Написалъ

---

[1]) Див. про це лист його до мене, надрукований в розвідці О. Д. Багалій (Рус. Старина).

для дѣтей старшаго возраста П. Кулишъ. СПБ. 1846, 2+114", яка первісно була надрукована в часописі для дітей „Звѣздочка". „3-ье Отдѣленіе" не знайшло доказів, що Куліш належав до Кирило-Методіївського брацтва, і тому його не обвинувачувано, але цар Микола I, по докладу Дубельта, обвинуватив його за його „Повѣсть объ украинскомъ народѣ" і поклав таку характерну для нього резолюцію: «*Третье отдѣленіе слабо разсматривало книгу Кулиша. На два мѣсяца въ крѣпость, потомъ въ отдаленныя губерніи съ запрещеніемъ служить по Министерству Народнаго Просвѣщенія*»[1]). І ще більші кари наложені були, не кажучи вже про Шевченка, на Гулака, од якого можливо було сподіватися видатних наукових праць по історії слав'янщини. Заборонено для продажу „Украинскія баллады" і „Вѣтку" М. І. Костомарова, „Україну" та „Михайла Чарнишенка" П. Куліша. Почали утискати навіть статті на російській мові про Україну. Слова „Малороссія", „Украина", „Гетманщина" визнавалися нецензурними. 1853 року цензура викинула кільки сторінок з літопису Граб'янки, й вони були надруковані тільки в наші часи.

У кінці 50-х років XIX ст., після смерти Миколи I, трохи поліпшало громадське становище на Вкраїні; тоді вводилася воля для селян, появилася в Петербурзі „Основа", де згуртувалася українська громада на чолі з Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Білозерським, де Куліш почав друкувати свою „Історію України од найдавніших часів". Але це трівало ненадовго: „Основа" зачинилася, і історія Куліша, добре задумана й науково викладена, не була закінчена. Проти українських письменників і громадських діячів почалися утиски і ганьба, і становище їх, як це видко, наприклад, з автобіографічних уривків В. Б. Антоновича, було дуже тяжке. Щирий приятель В. Б. Антоновича Т. Рильський склав популярні начерки української історії для народа; підосланий агент поліції викрав у нього уривки з них; про це було зроблено слідство, і книжка тоді (1861 року) не побачила світу, а видається тільки зараз редакцією „Нашого Минулого"[2]). 1863 р. було видано наказа про заборону українського слова; „высочайшія повелѣнія" 1876 і 1881 років його стверджували, доповнювали й поширювали, і тільки 1905 р. вирішено було їх переглянути і запрохати думку про це Петроградської Академії Наук, Київського й Харківського Університетів і

---

[1]) Куліш, Хуторна поезія. Львів 1882, стор. 38.

[2]) Див. розвідку В. В. Міяковського „Начерки вкраїнської історії" Т. Рильського. На підставі секретного архівного діла ген.-губ. архіву.

київського, подільського та волинського ген.-губернатора. Академія Наук склала велику (на 96 стор.) записку „Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова“, та її було надруковано тільки на „правахъ рукописи“ (Спб., 1905). Тут Академія висловилася, що „малорусское населеніе должно имѣть такое-же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языкѣ“. Заборонне цензурне розпорядження 1863 року викликано було польським повстанням цього року, бо з ним зв'язали й українофільство, в дійсності з ним не зв'язане, а згаданий указ 1876 року був визваний розвитком українського письменства та широкою науковою працею „Юго-Западнаго Отдѣла Географическаго Общества“; діяльність його теж було припинено, бо український рух зв'язували з соціялізмом і сепаратизмом. Наслідком утисків українського письменства й науки було перенесення її по-за межі України — до Галичини, де 1873 р. на зібрані на Вкраїні гроші було засновано „Товариство імени Шевченка“, яке видало досі безліч цінних матеріялів і розвідок з історії, археології, етнографії, етнології України. Та видання Товариства, що без них ніяк не можна було перебутися в студіях у цих галузях українознавства, було заборонено привозити до Росії й на Вкраїну, хоч значну участь у його діяльності брали українські вчені. Тільки там, у Львові, могли з'являтися оригінальні й перекладні наукові розвідки вкраїнською мовою з історії України, а українські історики, філологи, етнографи не могли викладати по-українськи, ані видавати своїх праць по-українськи: це була аномалія, некорисна навіть для Росії, не кажучи вже за Україну.

Ба й за наших часів професорові М. Ф. Сумцову, ще як він був доцентом у харківському університеті, уряд не дозволив обороняти докторську дисертацію про Лазаря Барановича, хоч її було прийнято факультетом, бо там запримітили негативну характеристику московських воєвод XVII в. в Малоросії, і він мусів, як колись М. І. Костомаров, написати нову дисертацію „Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ“. Коли той-таки М. Ф. Сумцов почав викладати свій курс української народньої словесности в харківському університеті по-українськи й коли про це довідалося Міністерство Народньої Освіти, то йому цей курс заборонили, а мені, як тодішньому ректорові, міністер Шварц надіслав офіційну вимову за те, що я сам не припинив цього курса. А в одеському університеті таку вимову одержав О. С. Грушевський за те, що читав по-українськи свій курс української історії.

Другим огнищем вільної української думки зробилася Женева, куди виемігрував на початку 70-х років професор-історик Драгоманів,

і тільки там могли побачити світ „Політичні пісні“ українського народу, які являють з себе дуже цікавий матеріял для української історії, не кажучи вже про фольклор.

Нехай-же тепер буде здійснено високий принціп свободи наукового досліду в усіх галузях людського знаття та пошана до української мови, про яку нагадують слова російського поета, кн. Вяземського, що сказав про мову взагалі:

Языкъ есть исповѣдь народа;
Въ немъ слышится его природа,
Его душа и бытъ родной.

Подивимося тепер, яке-ж сучасне становище української історіографії в сьогочасному письменстві.

Тепер, коли вже визнано необхідність історії українського народу, як окремої наукової дисципліни, присвяченої еволюції цього народу, коли ми вже маємо навіть спроби систематичного викладу його історії в наукових працях М. С. Грушевського і Н. Я. Єфименкової, треба було-б мати й систематичну українську історіографію. Але, на великий жаль, ми її не маємо. Не маємо навіть жадного короткого й загального нарису такої історіографії. А потреба у ньому дуже велика і взагалі, і для викладання по вищих школах курсу української історії з'окрема. У зв'язку з курсом української історії необхідно викладати слухачам вищої школи також і курс української історіографії, бо знанням її головним чином і одрізняється наукове викладання й розуміння історії по вищих школах од викладання її в середніх школах, де не буває вказівок на джерела й розвідки, що на їх підставі складається історія. Навпаки, по вищих школах, викладаючи критично-науково українську історію, необхідно дати слухачам загальний нарис і джерел для української історії, яко науки, цеб-то тих двох частин, на які поділяється всяка історіографія взагалі, рівночасно й українська.

І я певен, що всі, хто викладав і викладає українську історію по вищих школах, викладали також і українську історіографію. Незабутній мій учитель, проф. Володимир Боніфатієвич Антонович, коли я ще слухав його лекції в київському університеті (а це було в кінці 70-х років XIX ст.), читав нам курс української історіографії, власне кажучи першу частину її (тільки огляд джерел), і цей курс було навіть одлітографовано під назвою „Источники для исторіи Юго-Западной Россіи“. К. 1881 (Курсъ 1880—1881), 104 стор. [1]).

[1]) Крім цього літографованого курсу, який, здається, не був перевірений небіжчиком В. Б. Антоновичем, а являє з себе записи його слухачів, я користувався ще й записами цього курсу Е. М. Антонович-Мельник, які де-в-чому перевірялися небіжчиком. Так один текст записів перевірявся другим.

Курс В. Б. Антоновича в виданню значно скорочений у порівнянню до його змісту на лекціях. Усі джерела української історії В. Б. поділяв тільки на три групі: 1) тубільні (літописи), 2) офіційні документи (тубільні й польські) і 3) джерела чужоземні (німецькі, польські літописи, компіляції, мемуари сучасників і подорожників— чужих і своїх). Що-до класифікації, то вона, як бачимо, не видержана і не повна: мемуари своїх людей стоять укупі з записками чужоземців; немає ні житій, ні хронографів, ні пам'яток народньої словесности, ні пам'яток археологічних; починається огляд джерел тільки з литовської доби, бо передмонгольську Русь і її джерела небіжчик відносив до передмонгольської доби загальної руської історії, й систематичної історії українського народу не викладав, бо мусів читати лекції згідно з планом факультетського викладання для російської історії, і читав два курси: 1) передмонгольську добу і 2) історію Литовської Русі. Цим літографованим курсом користувався акад. В. С. Іконніков у своїому відомому „Опытѣ русской историографіи". Але, на великий жаль, цей курс не був надрукований і тому не мав такого широкого розповсюдження, якого заслуговував, яко довголітня праця великого знавця й найавторитетнішого критика джерел української історії. В. Б. Антонович знав так, як ніхто, джерела для української історії, сам здобув багацько нових джерел, критично розглядав і видавав їх, і тому його курс, справді, являє з себе самостійний систематичний критичний розгляд джерел, особливо цікавий у тих частинах його, які торкаються литовсько-польської доби в українській історіографії. Згадуючи про цей курс, який і я слухав у небіжчика, мушу сказати, що він був дуже корисний для мене, бо давав мені змогу зрозуміти загальний склад джерел для історії України з литовських часів; про джерела старої київської доби оповідав нам Володимир Боніфатієвич на своїх лекціях історії передмонгольської Русі. Діло свого вчителя продовжували його учні. М. С. Грушевський надрукував у відомому виданню „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ" (т. I-й, стр. 1—37) нарис— „Развитіе украинскихъ изученій въ XIX вѣкѣ и раскрытіе въ нихъ основныхъ вопросовъ украиновѣдѣнія", де торкається, між иншим, і студій історичних. А за широкі й глибокі його студії над джерелами і розвідками з історії українського народу свідчать його численні примітки й критичні огляди літератури з української історії, які розкидано по всіх 8 томах його монументальної „Історії України-Русі". Про потребу підручника української історіографії для слухачів і слухачок вищих шкіл свідчить те, що й проф. В. Ю. Данилевич мусів видати свій літографований курс лекцій української істо-

ріографії, що входить у склад його загального курсу російської історіографії, як окремий відділ [1]). В ньому автор торкається таких питань: літописи, синодики, описи архівів, видання актів, пам'ятки словесности, мемуари і щоденники, польські джерела, музеї. Виклад в автора занадто схематичний і має бібліографічний каталожний характер. Про пам'ятки літератури не сказано нічого. До мемуарів занесено те, що, на мій погляд, відноситься до записок чужоземців (наприклад, Герберштейн, Ерих Лясота, Боплан і инші).

Викладаючи історію українського народу в харківському державному університеті, в харківському жіночому університеті й українському історично-філологічному факультеті в Полтаві, я давав там також нарис української історіографії й не міг порекомендувати своїм слухачам і слухачкам жадного підручника, щоб готуватися їм до іспитів. І тепер, бажаючи допомогти в цій справі досить великому числу учнів вищої школи, а також учителям середніх шкіл та лекторам курсів українознавства й усім тим, хто хоче студіювати українську історію, я вирішив дати загальний нарис української історіографії, як першу спробу, викликану пекучою потребою вищої школи й самоосвіти. Зміст його мусить бути багатий фактами й бібліографічними вказівками, бо і ті і ті дуже потрібні під сучасний мент, коли пробуджується народня самосвідомість і любов до рідної історії, що передовсім веде до цієї самосвідомости й дає ґрунт народнім масам для праці над будуванням життя на зовсім инакших підвалинах, ніж це було раніше. Я розумію, що не можна обмежувати історіографію чисто фактичним її змістом, і до неї треба-б було додати й те, що торкається теорії історичного процесу, і цьому я присвячую два перші розділи своєї праці, й далі буду обговорювати це питання в другій частині своєї монографії, де буде розмова про різні напрямки й школи в українській історіографії. На жаль, з цього боку у нас майже нічого ще не зроблено, тимчасом як з української історіографії чисто фактичного змісту ми знаходимо все таки деякі праці у нашій літературі.

Велику допомогу для української історіографії дає відомий „Опытъ русской историографіи" акад. В. С. Іконнікова, особливо друга частина другого тому її, де ми знаходимо надзвичайно ґрунтовний фактичний і бібліографічний огляд українських літописів і инших, зв'язаних з ним, пам'яток письменства. У перших двох книгах першого тому для мене були корисні розділи, присвячені теорії історії,

---

[1]) Литературные и вещественные источники русской исторіи. К., 1914, стор. 220—275.

розділи, де є звістки за Київську Тимчасову та Віленську Комісію для розбору давніх актів, де оповідається про діяльність наукових історичних товариств, котрі видавали матеріяли для української історії (Московське, Київське, Одеське, Харківське) з оглядом журналів; розділ, де зроблено огляд державних і центральних архівів, в яких переховується багацько матеріялів і для української історії, архівів, як на території України (напр., Київський, Віленський — центральні, Харківський), так і московських, і петербурзьких (Архів Міністерства Юстиції й М-ва Чужоземних Справ у Москві; сенатський і синодальний у Петербурзі та инші), губерніяльних, мійських, військових, церковних, манастирських; далі так само бібліотек, починаючи з центральних: Петербурзької й Румянцівської у Москві, фамільних і приватних архівів і бібліотек і музеїв, чужоземних архівів, бібліотек і музеїв. В першій книзі другого тому ми знаходимо велику розвідку про старі й обласні літописи. У другій — цілий IV-й відділ присвячено західньо-руським (литовсько-руським) і українським літописам (1489—1674 стор.) і зроблено детальний огляд цих літописів, а також і хронографів західньо-руської редакції. Далі тут-таки знаходимо V-й відділ, присвячений житіям і окремим оповіданням і подорожам узагалі; деякі з цих джерел торкаються України. В останньому, III розділі цього V-го відділу, що його присвячено питанню про видання пам'яток, на 7 сторінках оповідається про видання українських літописів (1948-1954). Та ці чотири томи „Опыта историографии" не охоплюють усієї першої частини російської історіографії, і високошановний акад. В. С. Іконніков тепер працює над закінченням, себто над оглядом листів, мемуарів, записок чужоземців. Проте і в сьогочасному неповному своїому змісті монументальний „Опытъ" В. С. Іконнікова стане мені у великій пригоді, особливо тим своїм розділом, присвяченим західньо-руським і українським літописам, бо тут старанно зведено до купи все те, що висловлено було про них у науковій літературі, з додатком і власних розвідок.

Що-до фактичного змісту моєї історіографії, то він, як я вже сказав раніше, відповідатиме змістові історії українського народу в її сьогочасній схемі, як з боку хронологічного, так і географічного й етнографічного. Хронологічно моя історіографія захопить джерела й розвідки для історії Русі-України з IX ст., а також почасти й раніщу добу, яко вступ до цієї історії, кінчаючи нашими часами; а з боку географічно-етнографічного — всю територію, яку займала або займає українська людність по всі ці часи. На історію України я дивлюсь, як на історію народу, де повинно одбитися усеньке його життя, усі його сторінки, і політичні, і економічні, і культурні,

й тому я повинен буду зробити в першій частині своєї монографії огляд усіх джерел, котрі торкаються цього життя. Ми беремо тую схему джерел для української історіографії, яку вже раніше утворив і виконав К. М. Бестужев-Рюмін для російської історіографії: 1) літописи; 2) окремі оповідання й житія; 3) мемуари й листи; 4) пам'ятники юридичні й акти державні; 5) пам'ятки словесности, усні й писані; 6) пам'ятки археологічні; 7) оповідання чужоземців. В цій схемі витримано повноту й послідовність джерел у залежності від їх значіння для історії; починається схема літописами, а кінчається археологічними пам'ятками [1]). Кожний розряд цих джерел ми поділяємо на відділи, в залежності від того, якої саме історичної доби вони торкаються: чи староруської, чи литовської, чи старогетьманської. Виникає тільки складніше питання про те, що саме повинно увійти до останнього, сьомого відділу — чи тільки подорожі чужоземців по Вкраїні, чи всі чужоземні джерела взагалі, цеб-то і літописи, і житія, і пам'ятки словесности й т. п. З чисто практичного боку, здається, буде краще залічити оце все до відділу оповідань чужоземців.

---

[1]) Про инші схеми джерел дивись у В. С. Іконнікова „Опытъ русской историографіи", том другий, книга перша, стор. II—X.

Розділ III.

Стародавні україно-руські літописи князівської доби.

Списки літописів і їх поділ. Списки «Повѣсти временныхъ лѣтъ». Видання «Повѣсти». «Повѣсть» і київо-печерський манастир. Головніші наукові розвідки, присвячені «Повѣсти». Дві найновіші розвідки акад. О. О. Шахматова: 1) про стародавні літописні зводи і 2) про «Повѣсть». Зміст «Повѣсти». Джерела «Повѣсти».

Почесне місце між історичними джерелами в усіх народів займали літописи, цеб-то хронологічні записи про події, уложені по роках без історичного з'язку між подіями, без того прагматизму, який з'являється тільки в історії. Таке поважне значіння мають літописи й у русько-українській історіографії. Літописання розпочалося в київській Русі-Україні дуже рано, з початком христіянства в X ст. і стояло з ним у тісному з'язку, бо разом з христіянством прийшло й письменство. У київську добу, коли утворювалася й утворилася єдина київська держава, яка об'єднала всі слов'яноруські землі, утворився й єдиний загальний літописний звід — так звана „Повѣсть временныхъ лѣтъ", що присвячена усій території тодішньої київської Русі за перших її князів і їх діяльности. З другої половини XI віку єдина київська Русь розділюється на цілу низку областей, і починається нова обласна доба і в історії України-Русі, на підставі федеративного з'язку областей. Не дивно, що при таких обставинах і єдиний доти літопис, або краще сказати його звід, тепер замінюється місцевими обласними літописами. Так на письменстві, на літописах, одбилися умови політичного устрою, його еволюція.

Ми звернемо найперше увагу на русько-українське літописання за київської велико-князівської доби, а потім оповідатимемо й про обласні русько-українські літописи.

Літописи дійшли до нас не в оригіналах, а в списках од XIV до XVIII ст. Найбільша частина списків належить до XV-XVI ст., і тому така велика сила критичних питань виникає з приводу літописів, їх тексту та їх авторів. Ще 1846 року Петербурзька Археографічна Комісія мала 168 списків. Невеличка з них частина була пи-

сана на пергаменті — це так звані харатейні списки; сюди належать Лаврентівський, Троїцький, Синодальний. Решта, і серед них найважніший для нас — Іпатський, були написані на папері. Списки поділяються на *розряди* в залежності од доби й місця, коли й де саме їх було складено. З цього боку є такі розряди літописів: київський початковий літопис, київський обласний і волинсько-галицький — усі три містяться в Іпатському спискові; суздальський розряд, або суздальський літопис у списках Лавр., Акад.; Переяславля суздальського; новгородський розряд і т. и.

Списки поділяються ще також на редакції або ізводи, як, наприклад, початковий (начальний) літопис південного ізводу (Іпатський сп.) і той-таки початковий літопис суздальського ізводу (Лаврентівський сп.). Окрім того, всі списки діляться ще на: 1) короткі, 2) просторі й 3) середні. При виданню списки одного ізводу і редакції об'єднуються, і видання друкуються з ріжних списків. Та є й такі літописи, що видавалися з одного списку.

Звертаючися до списків початкового київського літопису — „Повѣсти временныхъ лѣтъ", бачимо, що раніш од инших став відомий так званий *Радзивилівський* або Кеніґсберґський [1]), що його було привезено спочатку в копії, а потім і в оригіналі зза кордону. Він був писаний півуставом наприкінці XV ст., оздоблений 604 малюнками й перейшов у власність до кн. Ян. Радзивила (тому й називається Радзивилівським) із бібліотеки м. Кролевця (в Німеччині). На початку рукопису читаємо відомий його заголовок: *„Повѣсть временныхъ лѣтъ черноризца Ѳеодосьева манастыря Печерьскаго, откуду есть пошла Руская земля и хто в ней началъ первѣе княжити"*. Такі заголовки бачимо і в инших списках — Іпатському, Хлебніківському; у цьому останньому додано ще ім'я Нестора, як і в деяких инших списках. Другим поважним списком, де міститься „Повѣсть врем. лѣтъ", був Лаврентівський. Він названий так од імення переписувача, ченця Лаврентія, що його переписав за дорученням суздальського єпископа Діонисія і зробив свій підпис під 1377 роком, а це свідчить про те, що список належить до другої половини XIV ст. Цей список також являє собою літописний звід, що в йому маємо „Повѣсть врем. лѣтъ" у редакції початку XII ст. і її продовження, де викладаються події північно-східньої, головним чином, суздальської Русі за обласної доби, себ-то у XII-XIII ст. і далі. Писано рукопис уставом і півуставом. У цьому тільки літописному спискові вміщено Мономахову науку

---

[1]) Розвідка про нього акад. О. О. Шахматова «Изслѣдованіе о Радзивиловской или Кенигсбергской лѣтописи», 1902, 114 стр.

дітям „Поученіе Владимира". Схожий до 1206 р. з Лаврентівським також і Літописець Переяславля суздальського, який кінчиться 1214 роком і знайдений у рукописному збірнику другої половини XV-го ст. Четвертий, особливо цінний для історії Русі-України, це *Іпатський список*, названий—так од імення іпатського манастиря в костромській губ., де його було знайдено. Вчені гадали, що він належить до першої половини XIV, або до кінця XIV і до початку XV, або навіть до кінця XV ст. Нині доведено, на підставі водяних знаків того паперу, на якому він написаний, що писано його 1425 року, бо він писаний на французькому папері приблизно цього року (за Ліхачовим). Цей список містить у собі, як і всі попередні, найперше „Повѣсть врем. лѣтъ", а далі київський та волинсько-галицький обласні літописи, і тому, як я казав, він найважніший для нас, найважніший не змістом „Повѣсти", бо для неї мають таке саме поважне значіння й инші списки, про які ми казали (Лавр. і др.), а своїм продовженням, бо коли в продовженню Лавр. списку ми читаємо оповідання про події північно-східньої Русі, то в Іпатському, в його продовженню, читаємо про події південної Русі — Київщини, Волині й Галичини за обласної доби. Усіх сторінок у рукопису 612, а в „Повѣсти" 195. „Повѣсть" писано півуставом. До Іпатського списку наближаються „Хлѣбниковскій" і „Погодинскій", що зовсім схожі один з одним. Зроблено вказівки ще на один список розряда Іпатського, близький до „Хлѣбниковскаго"; переховується він у Кракові, в бібліотеці кн. Чарторижських.

Що-до видань „Повѣсти" за всіма цими списками, то, не перелічуючи їх усіх, зазначимо тільки найважніші: 1) Петерб. Археографічна Комісія надрукувала 1846 року Лаврентівський список літопису в його повному складі у своїому виданні „Полное Собр. Рус. Лѣт.", т. 1-й; сюди увійшов стародавній текст „Повѣсти" (по списках Лавр., Іпатськ., Хлєбн., Радзив. і Троїцькому І-му), що кінчиться 1100 роком, бо наприкінці зроблено таку приписку: „*Игуменъ Селивестръ Святаго Михаила написахъ книгы си лѣтописець, надѣяся отъ Бога милость пріяти, при князѣ Володимирѣ, княжащю ему Кыевѣ, а мнѣ въ то время игуменящю у святаго Михаила въ 6624 (1116), индикта 9 лѣта, а иже чтеть книгы сія, то буди ми въ молитвахъ*" (123). Далі йде продовження літопису за Лавр., Радзив. і Тр. І-м списками од 1112 року до 1305 року. Наприкінці знаходиться приписка ченця Лаврентія, де він каже, що скінчив переписувати літопис „въ лѣто 6885" за епископа суздальського Діонисія та вел. кн. Дмитрія Константиновича, цеб-то значить 1377 року. Далі, як додаток, ішов Троїцький список з 1206 року, цеб-то

з того року, з якого цей список почав одрізнятися од Лавр., кінчаючи 1419 роком.

2) Року 1843-го Археографічна Комісія видала знов 2-й том „Полн. Собр. Рус. Лѣт.“, тоб-то Іпатський список. Але до цього видання не увійшов початок Іпатського списку, який містить „Повѣсть временныхъ лѣтъ“, бо його вважали за додатковий до Лаврентівського списку, і видано тут тільки обласні київський і волинсько-галицький літописи; перший іде до 155 стор. і кінчиться 1200 роком, другий починається 1201 роком і кінчиться 1305 роком на 227 стор.

3) Та-ж таки Петерб. Археографічна Комісія видала друге й третє видання Лаврентівського літопису й друге видання Іпатського: 1) літопис за Лавр. списком, порівняним з Радз., Троїцьк. 1-м і Троїцьк. 2-м, 1872 р. (512+63 стор.); 2) 2-е видання 1897 року (212+40+63 стор.), з додатком повчення Мономаха; 3) Літопис за Іпатським списком, порівняним з Хлебнік. і Погод.[1]). Спб., 1871 р. (616+33+28+12 стор.). Прогалини в Іпатському сп. поповнено з подібних до йогѣ, а варіянти вміщено в примітках. А що найважніше—тут цілком вміщено „Повѣсть временныхъ лѣтъ“, що її не було надруковано в першому виданню Комісії; тут вона займає 191 сторінку тексту.

Окрім цих окремих видань літописних списків „Повѣсти“ 1876 року, Л. Н. Лейбович видав зводний літопис, куди увійшли оповідання усіх літописів про руські події взагалі, а не тільки те, що було в „Повѣсти“ «*Сводная лѣтопись, составленная по всѣмъ изданнымъ спискамъ лѣтописи Л. Н. Лейбовичемъ. В. 1. Повѣсть временныхъ лѣтъ.* Спб., 1876, XII, 414 (*на стор.* 216-337 *окремі статті*, 339-414 *покажчики*). В основу покладено Лавр. список, як харатейний, старий і справний, а для варіянтів—2 инші (є й пізніші).

Було видано „Повѣсть“ і в французькому перекладі відомого вченого Л. Леже (Chronique dite de Nestor, traduite aur le texte Slavon-russe, avec introduction et commentaire critique L. Leger, p. 1884, XXVIII, 399). Є й латинський переклад „Повѣсти“, далі чеський, польський, данський і німецький переклад.

За наших часів „Повѣсть“ видав акад. О. О. Шахматов: „Повѣсть временныхъ лѣтъ“. Томъ 1-й, вводная часть, текстъ, примѣчанія. Изд. Имп. Археографической Комиссіи. Спб., 1916.

---

[1])«Хлѣбниковскій» список Публ. Бібл., писаний на папері уставом у другій половині XV ст., раніше належав коломенському крамареві Хлѣбникову; «Погодинскій» — писаний півуставом кінця XVI ст.

Петербурзька Археографічна Комісія ще 1871 року видала „Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатскому списку“ (195 стор.) фотолітографічним способом, і це видання заміняє самий рукопис, бо являється його facsimile. Воно дуже важне з філологічного боку, і ним треба користуватися на семінарах історично-філологічних факультетів. На першій сторінці його читаємо: *„Лѣтописецъ Киевской“*.

Звертаємося тепер до „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Складено було її в Київі на початку XII ст. на ґрунті тієї освіти, що розвинулася в Київі, як матері городів руських, як культурному центрі середньої Наддніпрянщини, як одному з найстаріших її міст, де склалася київська держава, де прийнято було християнство; у Київі, що перебував у постійних зносинах з Візантією, в якому з'явилися манастирі і серед них знаменитий печерський манастир. У зв'язку з християнством, як відомо, почалося письменство; з'явилися навіть школи вже за Володимира й Ярослава Мудрого. За часів Ярослава, при Софійському соборі, ним-таки збудованому, було закладено бібліотеку, де були переписувачі й перекладачі. З іменням Ярослава Мудрого зв'язане й утворення частини „Русской Правды“, а ще далеко раніше за часів Олега, Ігоря й Святослава у X ст. було складено руською мовою, або, краще сказати, перекладено на цю мову, умови київської Русі з греками. Умови ці—це наші перші правничі, міжнародні пам'ятки.

На такому певному ґрунті виросло й наше літописання, що особливо міцний зв'язок має з київо-печерським манастирем, заснованим преп. Антонієм і Теодосієм. Він мав величезне значіння й з освітнього, культурного і навіть з політичного боку, бо туди звичайно заходили й заїздили князі, радилися про політичні справи, скликали там і инакші наради; серед ченців поширена була не самісінька грамота, а й більш широка освіта — письменство, завдяки чому з печерського манастиря вийшло чимало епископів, ігуменів, письменників. На зразок печерського манастиря утворилося в Київі та Київщині чимало инших манастирів. Ченці печерського манастиря робили подорожі на Схід, як, наприклад, Антоній, ігумен печерського манастиря. Варлаам побував у Єрусалимі і Царгороді. Не дивниця, що в київо-печерському манастирі велися й манастирські літописи.

„Черты и рѣзы“, здається, були в руських слов'ян ще перед кирилицею, утвореною св. Кирилом. Кирил знайшов у Корсуні евангеліє і псалтир, писані руським письмом. Значить, письменство було на Русі ще до початку християнства, а з християнством воно поширилося, особливо під впливом Візантії та Болгарії. В X-XI ст. було

складено й перекладено багацько пам'яток письменства. З'явилися й такі свої письменники, як митр. Іларіон.

Серед ченців київо-печерського манастиря ми бачимо багато книголюбців; серед них Теодосія, що писав казання, і Якова, що написав житіє Володимира й переказ про Бориса й Гліба; ці твори були джерелом і для „Повѣсти". Взагалі треба сказати, що до „Повѣсти" увійшло чимало оповідань з старіших од неї пам'яток. Такі, наприклад, були умови з греками, записи в церковних книгах—пасхальні таблиці; ці записи почалися з часів Олега і увійшли до „Повѣсти", як її короткі замітки. Так „Повѣсть" являє з себе немов архів, де зберіглися пам'ятки письменства, що самі до нас не дійшли. Серед них були й літописи старіших часів, ніж „Повѣсть". У київо-печерському манастирі вівся манастирський літопис, та тут були записи й не про манастирські події. Серед ченців київо-печерського манастиря ми бачимо й Нестора, який написав житіє Бориса й Гліба і житіє Теодосія, і якого вважали за манастирського літописця і навіть автора „Повѣсти". Полікарп у печерському патерикові каже про нього: „*Нестор же иже написа лѣтописец*". Літопис київо-печерського манастиря окремо до нас не дійшов, але частину його в усякому разі можливо виділити з літописного зводу, з „Повѣсти": це будуть оповідання його про початок манастиря, про відкриття мощей Теодосія. Виділяють у „Повѣсти" і далі уривки з записів київо-печерського манастиря — розграбування манастиря 1096 року половецьким ханом Боняком, де ми чуємо оповідання ченця-самовидця, який каже: „*намъ сущимъ по кѣльямъ почивающимъ по заутрени... намъ же бѣжащимъ за домъ монастыря*[1])... і чимало инших оповідань. Уривок з літопису печерського манастиря дослідувачі визнають і в оповіданнях його за XII в., цеб-то вже в київському обласному літопису. В основу печерського літопису, коли автором його й не був Нестор, покладено його оповідання. І в других манастирях велися синодики й записи, а з видубицьким манастирем зв'язане ім'я ігумена його Сильвестра, якому навіть приписується авторство „Повѣсти". Київське письменство за X-XI в.в. було досить численне; до нього належить і „Повѣсть", що її складено було на підставі раніших джерел не пізніше самого початку XII ст., приблизно після 1110 року, яким вона кінчиться, наприклад, у Іпатському спискові[2]).

Але поруч з церковною стихією ми помічаємо в літопису й не церковну, напр., фактичні, героїчні оповідання про перших київських

[1]) Лѣт. по Ип. списку. Спб., 1871, стор. 162.

[2]) Див. фот.-літ. видання Іпат. літ., стор. 195, 2 вид. 1871, стор. 191.

князів та їх бояр, навіть пісні про хоробрих, цеб-то лицарів; знаємо ми й Бояна, що співав такі пісні Ярославові й Мстиславові.

На такій основі складався наш початковий літопис „Повѣсть временныхъ лѣтъ“. Він зв'язаний з боку літературного з візантійською історіографією з тамошніми хронографами, що були для нього зразком, хоч і не єдиним, бо він має де-що схожого і з західніми анналами, і то тільки формою своєю, а не внутрішнім змістом. І з боку літературного „Повѣсть“ одрізняється од хронографів (наприклад, що-до хронології, літописи перейняли візантійське літочислення од сотворення світу, але затримали березневий початок року до кінця XIV ст., коли він замінився вересневим). „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ —це „временник“, аннали, цеб-то первісна літописна форма з хронологією і з роками, що під ними иноді нема оповідання про події. Основою хронології, а почасти й самого літопису, були пасхальні таблиці, які й збереглися до наших часів: такий невеличкий короткий реєстр подій за 862-1277 р. ми знаходимо в Синод. Кормчій XIII ст. і за 1051-1340 р. в харатейному рукопису XIV ст. Але можливо, що ці відомості, навпаки, взято з якихось літописів і потім скорочено. Окрім того, були записи і на книгах. Позичив літописець де-що і з візантійських хронік. Та тії оповідання, що їх занесено до „Повѣсти“, були записані не в самісінькому тільки Київі, а й по инших містах, напр., у Чернигові, Переяславі і навіть у Новгороді й т. п., де могли вестися місцеві літописи. Складання літопису вважалося поважною, благочестивою, громадською, а иноді й державною справою.

Наукові розвідки над літописами, а між ними і над „Повѣстью“, дуже численні, і вони досить з'ясували нарешті головні питання про них. Одсилаючи читачів до відповідних бібліографічних вказівок [1]) і до загального бібліографічного огляду, зробленного акад. В. С. Іконніковим [2]), ми тільки нагадаємо про найважніші питання в зв'язку з найголовнішими працями в їх історичному розвитку.

Наукові розвідки про літописи та про „Повѣсть“ почалися ще в XVIII ст. з Татіщева (в його „Исторіи Россійской“), який знайшов старіший од „Повѣсти“, так званий Йоакимівський літопис; одні вважали його за вигадку, инші надавали йому значіння, особливо другій його частині, певнішій, ніж перша. В усякому разі це найшвидче історична компіляція. Торкається Татіщев і питання про Несторів літопис і описує ті літописні списки, які були у нього. Працювали над „Повѣстью“ Міллер, кн. Щербатов і Болтін, але більш од усіх славетний Шлецер, який поклав початок для критичного роз-

[1]) Опытъ русской исторіографіи, т. II, книга первая. К.,1908, стор. 396-401.
[2]) Ibidem, стор. 326-396, 401-408.

гляду „Повѣсти“, або, як він називав її у своїому „Несторі“, Несторового літопису, і міцно зв'язав своє ім'я з ім'ям Нестора, якому й присвячена його праця (вийшла спочатку в 5 томах по-німецьки 1802-1805 р., а потім у російському перекладі Д. Язикова в 3-х томах 1809-1819 р.). Ця книжка була для своїх часів класичною, та й нині не втратили значіння її коментарії до перших сторінок „Повѣсти“ (вони, як і переклад, на жаль, доведені автором тільки до 980 р.), і нею необхідно користуватися на семінарах про початковий літопис. Як критик-раціоналіст, Шлецер прийшов до висновку, що у Нестора багацько байок, але що він стоїть вище од пізніших поганських і польських літописців і що може деякі з цих байок належать не йому, а його переписувачам. Після Шлецера писали про „Повѣсть“ і російські вчені. Особливе місце зайняв тут Каченовський, як представник так званої скептичної школи; він висловив сумнів проти певности її оповідань, бо визнавав її за дуже пізню пам'ятку XIII-XIV в. [1]). Проти Каченовського за „Повѣсть“ висловилися Поґодін і Бутков [2]); вони за автора „Повѣсти“, написаної у Київі в к. XI або в початку XII в., вважали Нестора, а оповідання літопису за зовсім певні. Поґодін довів певність свідоцтв „Повѣсти“ оригінальним доказом: на підставі оповідань инших руських пам'яток і чужоземців, він виявив правдивість усіх звісток „Повѣсти“. Бутков з свого боку теж доводив певність оповідань „Повѣсти“ і її стародавність проти доказів скептиків. Приналежність „Повѣсти“ Несторові підтримувалася головним чином тим, що в списках була вказівка на автора, як на ченця-чорноризця київо-печерського манастиря, а в деяких списках стояло навіть ім'я цього ченця — Нестора. Питання про Нестора, як автора „Повѣсти“, було поставлено на инакший ґрунт проф. Казанським [1]), який висловився, що літопис, який називається Несторовим („Повѣсть временныхъ лѣтъ“), не може в дійсності належати до Нестора, як автора житія Теодосія печерського. В житії Теодосія (а його автором був, безперечно, Нестор, бо він сам про це каже у ньому) він про себе оповідає, що прийшов до київо-печерського манастиря тільки вже за ігумена Стефана, наступника Теодосієвого, а в літопису про печерський манастир зазначується, що він прийшов до манастиря за Теодосія і був його учнем. Є й инші суперечності між літописом і житіями, складеними Нестором; далі сумніви про Нестора, як автора „Повѣсти“, збільшувалися, і, навпаки, підкреслювалася думка, що авто-

[1]) Вказівки на його статті див. в „Опытѣ“ акад. В. С. Іконнікова.

[2]) М. П. Погодинъ, Несторъ. Истор.-крит. разсужденіе о началѣ рус. лѣтописей. М., 1839; П. Г. Бутковъ, Оборона лѣтописи Несторовой отъ навѣта скептиковъ. Спб., 1840.

ром „Повѣсти“, або краще сказати цього літописного зводу, був не Нестор, а ігумен видубицького манастиря, Сильвестер. Ізм. Ів. Срезневський [2]), на підставі своїх дослідів про літописи, зробив висновок про дуже ранній початок нашого літописання: на його думку щорічні записи велися вже на початку X ст., як і хронологи та реестри, зв‘язані з пасхальними таблицями; старий літопис, на його думку, доведено було тільки до 986 року, а звід було складено в 1113-1116 роках, мабуть Сильвестром. Акад. М. І. Сухомлінов у своїй розвідці [3]) вирішив багацько важних питань про літопис, як пам‘ятник літературний, а саме про списки його, про початок і розвиток літописання, про запозичення, про самостійну частину літопису, про мову; а особливу увагу звернув він на джерела літопису. М. І. Костомаров [4]), аналізуючи „Повѣсть“, вважає за автора звода Сильвестра, а не Нестора, розглядає зміст зводу Сильвестрового і приходить до висновку, що він поділяється на повість старих літ, майже до 1043 року, на повість печерського манастиря, десять инших повістей і оповідань. У другій своїй праці М. І. Костомаров зупиняється над переказами і легендами „Повѣсти“ [5]). Року 1868 вийшла монументальна розвідка проф. Бестужева-Рюміна про склад руських літописів до кінця XIV ст. [6]). Він, як і Срезневський, визнає ранній початок літописання у Київі (X-й вік, а може навіть і IX-й), користується для аналізу звода (до 1110 року) звістками пізніших зводів і инших джерел і розкладає звід на окремі оповідання і місцеві короткі записи. На його думку (і це він з‘ясував дуже міцно) „Повѣсть“ це звід, складений на самому початку XII ст., і він перелічує його джерела, значно поширюючи у цьому напрямі висновки акад. Сухомлінова. Що-до автора зводу, то Бестужев-Рюмін навів більше доказів про Сильвестра, ніж про Нестора, але все-таки каже, що це питання остаточно не вирішене, і висловлює думку, що був раніший, первісний звід. П. П. Ламбін [7]) написав низку розвідок про „Повѣсть“, де зупиняється над візантійським елементом у літопису і надає великого значіння тій церковній місії, яка на його гадку перебувала у

---

[1]) П. С. Казанскій, Еще вопросъ о Несторѣ (Временникъ, кн. I, 23-30); Письмо къ М. П. Погодину (Москвитянинъ, 1849, V, 9—13).

[2]) Памятники X в. до Владимира св. (Изв. И. А. Н. по 2-му отд., III, 49-66); Чтенія о древнихъ рус. лѣт. (прилож. ко 2-му тому Зап. И. А. Н. 1862 р., стор. 1-48); Изсл. о лѣт. Новг. (Изв. И. А. Н. по 2-му отд., II, 18-27, 70-78).

[3]) О древней рус. лѣт., какъ литер. пам. (Уч. Зап. И. А. Н., III. 1855, стор. 230).

[4]) Лекціи по русской исторіи, ч. 1-я. Спб., 1861. 100 стор.

[5]) Изсл. и мон., т. XIII, стор. 1-207.

[6]) О составѣ русскихъ лѣтописей до конца XIV ст. (Лѣт. Зап. Археограф. Ком., IV, стор. VI, 157, 378).

[7]) Реєстр його розвідок див. в „Опытѣ“ В. С. Іконнікова, т. 2-й, кн. 1-а, стор. 387.

Київі ще до Володимира, мала тут свій архів при церкві св. Іллі і подавала звістки про Русь до Царгороду (це можливе, але не доведено). Ґедеонов [1]) висловив цікаву думку про те, що автор „Повѣсти“ був систематик і висловлював не народні легенди, а наукові теорії (про переселення слов'ян з Дунаю; про початок руської держави). Є ще ціла низка розвідок, присвяченних різним бокам питання про літопис — про його мову, значіння в духовному розвитку народу і т. п. Зазначимо праці над старим літописом і проф. М. С. Грушевського [2]).

За наших часів, коли здавалося, що все, що можна було сказати про літопис, було вже сказано, з'явилися великого наукового значіння розвідки про літописи акад. О. О. Шахматова з новими оригінальними поглядами на них, особливо що-до їх списків, зводів і редакцій. Ми звернемо зараз увагу тільки на погляди О. О. Шахматова на „Повѣсть временныхъ лѣтъ“. Вони висловлені ним у його передмові до виданої ним „Повѣсти“ [3]) і в розвідках про давніші літописні зводи [4]). Перша розвідка акад. О. О. Шахматова немов продовжує працю батька історичної критики взагалі, а також і критика початкового літопису, А. Шлецера над відбудуванням первісного тексту цього літопису. О. О. Шахматов дуже високо ставить Шлецера і називає його великим. За працею над відбудуванням тексту далі мусить іти критичне його розроблення. О. О. Шахматов згадує і про праці инших пізніших дослідувачів цього питання, які працювали над аналізом літописного зводу першої чверти XII ст. Джерелом першої руки служили для автора видання літописів Археографічної Комісії і рукописи. Вони також допомагали йому знайомитися і з тими варіянтами, які можливо було знайти по рукописах, бо вказівки на ці варіянти робилися в літописах, виданих Археографічною Комісією. О. О. Шахматов простудіював багацько літописних списків і на підставі їх прийшов до нових і цікавих висновків, які сам він формулує так. Він одбудовує дві редакції „Повѣсти“, які не дійшли до нас у своїому первісному складі: 1) Сильвестрівську редакцію, яка складена 1116 року і найкраще одбилася у Лаврентівському спискові, і 2) редакцію 1118 року, яка відбилася у найповнішому складі в Іпатському списку і пізніших новгородських зводах. Порівняльне виучування обох редакцій привело автора до встановлення змісту первісної редакції, яка була доведена до смерти Святополка і

---

[1]) Гедеоновъ, Варяги и Русь. Спб., 1876, V, II, 444-465.

[2]) Історія України-Руси, I, 1898. 439-459.

[3]) А. А. Шахматовъ, Повѣсть временныхъ лѣтъ. Томъ I. Вводная часть. Текстъ. Примѣчанія. Изд. Имп. Археограф. Ком. Петроградъ, 1916, VIII+LXXX+402.

[4]) Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ сводахъ. Спб., 1908, XX+685.

складена, як це можна думати, Нестором. З „Повѣсти“ О. О. Шахматов здобув старіший од нього звід — початковий, як він його називає, київський звід, що його існування підтримується тими уривками з нього, котрі зберіглися в пізній редакції в списках першого новгородського літопису. Цей початковий звід був, здається, складений у києво-печерському манастирі 1095 року, а доведений до 1093 року. Студіювання початкового зводу привело автора до висновку, що був ще старіший од нього звід, доведений до 1073 року і складений тоді-ж у києво-печерському манастирі. У ньому об‘єдналися києво-печерський звід 1073 р. і стародавній новгородський звід, що був доведений до 70-х років XI ст. і реставруеться по звістках як початкового зводу, так і пізніших новгородських зводів. Дальше студіювання києво-печерського зводу 1073 року привело О. О. Шахматова до думки, що був ще раніший звід, складений 1039 р. при Київо-Софійському соборі; це й був перший і найдавніший київський літописний звід. Студіювання новгородського зводу 70-х років XI ст. привело автора до висновку, що був ще раніший новгородський звід, складений при Софійському владичньому подвір‘ї 1050 року. Завданням праці й було відбудувати текст найстаріших літописних зводів, які були складені раніш од початкового київського зводу, а саме: з одного боку найстарішого 1039 року і продовження його 1073 року, а з другого — стародавнього новгородського зводу 1050 року і його продовження, доведеного до 1079 р. Про звід першої чверти XII в. О. О. Шахматов прийшов шляхом наукового досліду до такого самого висновку, який висловив за давніших часів М. І. Костомаров більш своїм художнім почуттям, ніж аналізом над списками; а саме, що „Повѣсть“ у своїй старій редакції кінчалася незадовго до смерти Ярослава Мудрого, може 1043 роком — останнім походом Русі на греків, бо далі стиль оповідання значно міняється: воно стає історичним, а не таким простим, як було раніше. Виходить, що між висновком Костомарова і Шахматова ріжниця на 4 роки.

Праця О. О. Шахматова поділяється на дві частині: першу частину її становить широка розвідка його, а другу — тексти, ним відтворені, реконструйовані, а саме: 1) текст найстарішого київського зводу 1039 року в редакції 1073 року (стор. 530—610) і 2) новгородський звід 1050 року з продовженням до 1079 року (стор. 611—629). Що до розвідки, то вона поділяється на 20 розділів. Перший автор присвятив на те, щоб довести, що були зводи, раніші од „Повѣсти“, бо в „Повѣсти“ О. О. Шахматов знаходить пізніші вставки; початковий звід автор реставруе, викинувши з „Повѣсти“ всі ті статті, що їх нема в 1-му новгородському літопису молодшого

зводу, і одкидаючи дальші ще статті на підставі усяких міркувань. Другий розділ присвячений „Памяти и Похвалѣ“ св. Володимирові ченця Якова, в яких є декілька літописних заміток, що не ввійшли до літописних зводів. Той літопис, яким скористувався автор „Памяти“, дуже різнився од тих оповідань, які ми читаємо у тих зводах, що до нас дійшли. Ці висновки зроблено на підставі аналізу „Памяти и Похвалы“, з якого виявилося, що є такі оповідання, яких нема в поч. зводі й „Повѣсти“; деякі її оповідання різняться од відомих нам у цих зводах; хронологія не всюди однакова, і ці оповідання старіші від тих, які маємо у зводах. Третій розділ присвячений аналізові „Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ“; літописне оповідання подібне до житійного („Сказаніе, страсть и похвала св. муч. Бориса и Глѣба“), і перше не запозичене з другого, а навпаки, автор скористувався початковим київським зводом, а не „Повѣстью“; другим його джерелом було Несторове „Чтеніе о жизни и о погубленіи Бориса и Глѣба“. До такого висновку приводить автора і аналіз про ложного переказу про Бориса та Гліба, до цього приводить і аналіз так званого „парамійного чтенія о Б. и Гл.“ (тут О. О. Шахматов не згоджується з П. В. Голубовським, хоч і визнає, що й літопис позичив з „парамійного чтенія“ одну частину його — філософсько-ліричну). Літописне і Несторове оповідання, що подібні одно до одного згідно з аналізом О. О. Шахматова, мали одне спільне джерело — найстарше літописне оповідання, яке було складене раніш од 1081—1088 р., коли Нестор склав своє „Чтеніе“. До такого висновку приводить і порівняння літописного оповідання з Несторовим. Оповідання про Бориса і Гліба було занесено найраніш до найстаршого літописного зводу, що його складено було (як це доводиться далі) у другій чверті XI ст. Це оповідання перенесено було до Несторового оповідання і доповнено ним. Старший звід перенесений був до Новгороду, де був доповнений новгородськими оповіданнями. Обидва зводи — старіший київський і новгородський владичний — перейшли в розпорядження складача початкового зводу, складеного наприкінці XI ст. Року 1116 складено було „Повѣсть врем. [illegible]“, вона теж скористувалася оповіданням про Бориса та Гліба початкового зводу, але доповнила його.

Ми тут дуже коротко виклали зміст перших 3-х розділів праці О. О. Шахматова, не зупинившися навіть над його доказами, що в них уся сила його аргументації, бо це виходить за межі розміру цього нарису. Ми тільки дали його висновки, що в[illegible] ним на підставі глибокого аналізу тих пам'яток, які [illegible] на підставі порівняння літописних оповідань з опо[illegible]

пам'яток тих часів. О. О. Шахматов вивчив геть усі тексти і зробив величезну силу скрупульозних спостережень, порівнюючи їх один з одним і виводячи свої висновки головним чином із цих порівнянь. Таку саму величезну аналітичну працю О. О. Шахматов провадить і в дальших розділах своєї розвідки. Він зупиняється над питанням про вставки до тексту початкового зводу (наприклад, з хронографа) і приходить до висновку, що в найстарішім зводі оповідання про початок руської землі, про Олега, Ігоря і Святослава не мали хронологічних дат.

Далі О. О. Шахматов аналізує літописне оповідання про Володимира та його хрещення; оце останнє було засновано на двох версіях: одна казала про хрещення од грецького проповідника, а друга (корсунська легенда) — про хрещення Володимира у Корсуні. Літопис узяв обидва оповідання і їх об'єднав. Промова філософа і бесіда його з Володимиром — це пам'ятка болгарського письменства. Вияснює він і джерела початкового зводу: княжий синодик, текст парамійника, повчення про кари божі, чернигівський запис. Знаходить О. О. Шахматов у початковому зводі і новгородські оповідання, які були позичені з новгородського зводу (цей новгородський звід і склався підо впливом старішого київського і був од нього у великій залежності; він, значить, мусів скластися до 1095 року). Сам новгородський звід стояв у залежності од старішого київського, являв з себе його перерібку, доповнену новгородськими подіями. Текст цього новгородського зводу О. О. Шахматов і реставрує на підставі різних даних і міркувань, а саме шляхом порівнюючого виучування 1-го новгородського літопису, виданого за Синодальним списком, де виявляють себе два автори-літописці — священик новг. церкви Яків Воята (XII ст.) і паламар Тимофій (XIII ст.). Цей літопис систематично вівся одначе при дворі новгородського владики. У XII ст. (1167 р.) з нього утворився звід, зредагований Воятою. Другим джерелом для реставрації першого новгород. зводу XI в. був новгородський звід 1448 р. В основу архієпископського зводу 1167 р. було покладено єпископський звід XI ст., складений 1050 року. О. О. Шахматов, хоч і наздогад, але вияснює його зміст на підставі аналізу оповідань загальноруського зводу 1423 р. і ростівської компіляції XV ст., та ще реєстра князів і владик. Далі О. О. Шахматов звертається до розбору житія пр. Антонія і приходить до висновку, що воно належить до найстаріших пам'яток нашого письменства і було джерелом для початкового зводу кінця XI ст. Після цього автор звертається до аналізу оповідань про перших київських князів — Рюрика, Аскольда, Дира й Олега і користується цими оповіданнями

не в „Повѣсти“, а в початковому зводі, який зберігся в 1-му новгородському літопису. Переказ про Кия, Щека і Хорива — київського походження, а про Рюрика — новгородського, і вони так переплелися між собою, що з'явився немов компроміс між ними. Ім'я Русі, на думку автора, це назва дружинного стану, боярства, і Русь, як і варяги, це нормани. Розглядаючи дальші літописні оповідання і звернувшись до Длуґоша, О. О. Шахматов приходить до висновку, що старіший київський звід узяв до свого складу епізод про вбивство Ігоря Мистишею Свінельдичем, а початковий звід узяв инше оповідання — про вбивство Олегом деревлянським Мистиші; обидва оповідання були складені на підставі народніх пісень; ім'я Мистиші було замінено ім'ям деревлянського князя Мала; згідно з цим і мати Володимира названа Малушею. Далі О. О. Шахматов дає історію текста 1-го новгородського літопису молодшого зводу, де зберігся, на його думку, в уривках текст київського літописного зводу 1095 року. На підставі усього цього автор приходить до своїх остаточних висновків і найперше до розв'язання питання про обсяг реконструйованого ним зводу. О. О. Шахматов спостеріг, що ні в „Повѣсти“, ні в початковому зводі, що на їх підставі з'ясовується зміст найстарішого зводу, нема до 1061 року достотної по днях хронології (окрім двох вказівок); на підставі цього автор приходить до висновку, що до 1061 р. був один літописець, а після цього другий; на підставі инших міркувань автор приходить до думки, що старіший звід був доведений тільки до 1047 р. або, як остаточно вирішає О. О. Шахматов, тільки до 1039 р., бо два дальші оповідання були, на його погляд, додані пізніш, тоб-то оповідання про утворення Ярославом митрополії і похвала йому за його просвітню діяльність. І складання найстаршого літописного зводу, очевидно, стоїть у зв'язку з утворенням київської митрополії так самісінько, як і в Новгороді утворення архієпископії визвало появу поширеної редакції тамошнього владичнього зводу. Хронологію утворення найстаршого літописного зводу О. О. Шахматов виводить також з аналізу і порівняння змісту літопису з „Словомъ о законѣ и благодати“, яке, на його думку, скористувалося літописом і було складене в усякому разі перед смертю Ярослава Мудрого, тоб-то перед 1054 р. Але цей старіший звід не продовжувався при Софійському соборі, бо на перешкоді цьому стали події після 1039 року, головним чином розбрат з Візантією і вибори на митрополичу катедру Іларіона, що з його ім'ям зв'язано заснування київо-печерського манастиря, діяльність Антонія й Теодосія. Тому і літописання перейшло тоді до печерського манастиря; там то склався і літописний звід біля 1095 року. Але ще раніше, 1073 року

преп. Никоном печерським було складене, на думку О. О. Шахматова, продовження найстаршого київського зводу. З печерського манастиря вийшли ті докори й вимови, які ми знаходимо в літопису проти Святополка, Святослава і Всеволода і на яких відбився політичний настрій і відношення до цих князів Антонія й Теодосія, а редакторство Никона доказується тим, що в літопису є достотні звістки про Тмутаракань, де він був заснував свій манастир, а потім повернувся до лаври, де й проживав на початку 70-х років. О. О. Шахматов реставрує ті статті, які увійшли до продовження зводу, складеного Никоном. Нарешті О. О. Шахматов переходить до вирішення питання про зміст найстаршого зводу 1039 року. До його складу увійшли оповідання про найдавніші події руської землі — про початок Київа, про Олега, про Ігоря, Ольгу, Святослава, Володимира, і все це ґрунтується головним чином на народніх переказах і тільки дещо на писаних джерелах (найбільше болгарських). Джерела найстаршого зводу були такі: 1) писані — болгарський літопис про війну Святослава з Болгарією і Візантією, запис про кн. Ольгу, запис про варягів мучеників, запис про кн. Володимира, грамота Володимира Десятинній церкві, запис про Бориса й Гліба; 2) народні перекази — історичні пісні й думи і прозаїчні оповідання — перекази про Кия, Щека, Хорива і Либедь, про Аскольда й Дира, про захоплення Київа Олегом, про похід його на Царгород, про смерть од змії, про вбивство Ігоря деревлянами, про похід Ольги й Святослáва на деревлян, про війни Святослава, про суперечки між Святославичами, про бенкети Володимира; легенди про вбивство Бориса й Гліба і про будування церков (у Василеві і в Київі Десятинної); 3) спомини (про часи Ярослава Мудр.) самого літописця і сучасників самовидців, старожилих людей; 4) міркування самого літописця про варягів-Русь. Останній (19) розділ присвячений знов стародавньому новгородському зводові і ранішому од нього місцевому новгородському літописові; цей звід утворився із з'єднання цього місцевого літопису з текстом найстаршого київського зводу. Новгородський складач спочатку (до Ярослава Мудрого) широко скористувався найстарішим київським зводом, тільки доповнюючи його новгородськими подіями, а потім його скорочуючи. Першим новгородським записом було оповідання про хрещення Новгорода єпископом Йоакимом 6497 року. З особливими подробицями описано події 1015—1016 р., бо тоді новгородцям видано було Ярославом установчу грамоту на їх права й вольности, яка занесена була, на думку О. О. Шахматова, до новгородського літопису і звідтіля перенесена була до новгородського зводу XI ст. і зберігалася, як це видко з свідоцтва літопису, в Нов-

городі, як святощі. Року 1017 новгородська влада на чолі з посадником і єпископом Йоакимом вписала Ярославову грамоту, або як її називали Ярославову правду, до літопису; тоді і утворився перший новгородський літопис. Новгородський звід складений 1050 року, коли було збудовано кам'яну церкву св. Софії, бо з цього часу з'являються точні хронологічні сучасні звістки, і перша з них торкається Софійської церкви, бо так з'явився при Софійському соборі й київський звід, який нарешті був зразком для новгородського зводу. О. О. Шахматов з'ясовує доповнення, поправки й замітки, що їх було внесено до тексту найстаршого зводу в Новгороді. Стародавній новгородський звід ліг в основу дальшого новгородського літописання. Сам О. О. Шахматов підводить висновки свого досліду про хід літописної справи в стародавній Русі в останньому 20-му розділі своєї розвідки. Він підкреслює, що наслідком його розвідки являється висновок про утворення в XI ст. трьох літописних зводів: 1) найстарішого київського, 2) давнього новгородського і 3) першого київо-печерського, що за ним пізніше з'явився ще другий. Але мало вияснено умови, при яких виникали самі літописи, про які взагалі треба сказати, що вони з'явилися раніш од зводів. На думку О. О. Шахматова, місцевого київського літопису до зводу 1039 р. зовсім не було; місцеві записи могли з'явитися з третьої чверти XI ст. Инакше ця справа велася в Новгороді, де з самого початку розвинулася ідея політичної незалежности і були помітні західні впливи; там під впливом грамот Ярослава з'явився новгородський літопис. Що до найстаршого київського зводу 1039 р., то зразком для нього (а не тільки одним з джерел) був болгарський літописний звід. Звістки про ранні часи (Ольгу, Святослава і т. и.) певні, бо складені не пізніш од 1039 р. Головним наслідком своїх студій О. О. Шахматов визнає реставрований ним текст цих трьох найстаріших зводів: А) найстарішого, який увійшов до складу першого київо-печерського 1073 р. (стор. 539—610), В) найстаршого новгородського 1050 р. з продовженням до 1079 р. (611—629 стор.). Що до тексту першого київо-печерського зводу, то *у наборі* одрізняється та частина його, що входила до найстаршого зводу, од тієї, яка належить до першого київо-печерського. Текст першого київо-печерського зводу реставровано головним чином за текстом Лаврентівського списку, але було взято на увагу і використано ще й инші списки, як Іпатський, Хлебніковський, Радзивилівський, Новгородський перший, Синодальний і инші. Автор покликається для встановлення свого тексту на відповідні §§ своєї розвідки в додаткових примітках до своєї праці. Транскрипція слів подається тая, в якій вони трапляються в пам'ятках

XI ст. Увесь здобуток величезної праці автора над реставрацією тексту літописних зводів поміщено в схематичній таблиці, яка надрукована перед його текстами. А реальним здобутком, що до змісту цих зводів, являється реставрований текст їх, уміщений на 539—629 стор. праці. Увесь останній текст розвідки й примітки являються тільки ґрунтом, підставою для них або, краще сказати, на підставі їх вони й вироблені.

Я значну частину свого нарису про стародавні літописи присвятив на те, щоб передати зміст поважної праці акад. Шахматова, бо вона дає найбільші здобутки що до питання про найстарші літописні зводи в наші часи, а ці зводи містять у собі найстаріші оповідання про Русь-Україну київської доби. І треба, щоб ці наукові здобутки увійшли і до загального нарису української історіографії, особливо коли ними у повній мірі не зміг скористуватися акад. В. С. Іконніков у своїому „Опытѣ русской историографіи“. Наукова вартість праці О. О. Шахматова дуже велика і з боку методологічного, і з боку його висновків. І навіть трудно сказати, з якого саме боку вона цінніша. Треба було-б зазначити, що методологія О. О. Шахматова стоїть у тісному, органічному зв'язку з його висновками. Так воно буває звичайно, але у праці О. О. Шахматова цей зв'язок, через самий характер теми, ще міцніший, ще твердіший. Коли за правильну буде визнано методологію автора, тоді матимуть ціну і його висновки. Наукове досліджування О. О. Шахматова вимагало од нього не простої зводки й систематизації матеріялу, а тонкої ажурної й складної праці над головним питанням його теми про старі літописні зводи. Такі зводи в натурі до нас не дійшли, і О. О. Шахматов *одкрив* їх для науки і це зробив не тільки формально, а й реально, тоб-то не тільки прийшов до висновку про їх існування, але й дав їх зміст і навіть редакцію. Ясно, що, коли так, то обійтися тут без гіпотез було неможливо. Скажемо більше: усі й головні й другорядні висновки автора мають у деякій мірі гіпотетичний характер і більш сталого характеру навіть *не могли мати,* бо старі зводи до наших часів не зберіглися, і їх треба було *реставрувати.* Цю реставрацію й робить автор lege artis, користуючися для неї усіма засобами, які тільки можна притягти до вирішення цих питань. Иншого шляху крім того, яким іде О. О. Шахматов, нема. Той шлях, яким він іде, це єдиний, і він використаний ним у повній мірі, з виключною ерудицією, надзвичайною спостережливістю і науковою творчістю, високою інтуіцією, яку ми бачимо на кожній сторінці його праці. Найбільше враження роблять постійні спостереження, які завжди робить автор і які йому найбільше допомогають у його

дослідженнях і висновках. Він робить ці спостереження й на тих текстах, які були відомі кожному з нас, але не звертали на себе нашої уваги, бо й ми не ставили перед собою тих запитань, які поставив собі шановний автор. О. О. Шахматов для своєї праці скористувався широко усіма літописними списками, й таким чином у його розпорядженню з'явився *увесь* матеріял літописного письменства, який тільки дійшов до наших часів, чи то в друкованих виданнях, чи то в формі рукописів. Цей матеріял, у його повному складі, й послужив для нього головною підставою для наукового аналізу, дослідження й порівняння. Не всі тії звістки, які зберіглися в найстаріших списках, були разом з тим і найстарші і навіть найпевніші; дещо старе й певне зберіглося і в новіших списках. Оповідання про старі часи історії південної Русі зберіглися не в київських, а, скажемо, в новгородських літописах, і тому треба було, вишукуючи стародавні оповідання в найстарших літописних зводах і літописах, користуватися сукупністю звісток у цих списках. Ба що більше, О. О. Шахматов, щоб реставрувати найстарші літописні зводи, які до нас не дійшли у формі сучасних зводів, мусів починати з аналізу змісту пізніших літописних списків і, знявши з них новіші напластування, очистивши од них, як це казав свого часу Шлецер, пізніші рядки й додатки, дошукатися змісту найстарших зводів, подібно до того, як Шлецер дошукувався до сущого, справжнього тексту Нестора. О. О. Шахматов пильно й старанно користується усякими найдрібнішими вказівками, які торкалися чи джерела або автора звістки, який був раніше складений, ніж відомий нам звід „Повѣсть временныхъ лѣтъ". Йдучи таким методичним шляхом од відомого й пізнішого до старішого й невідомого, О. О. Шахматов на підставі цілої низки глибоких спостережень над текстом і дійшов до думки про існування двох київських літописних зводів, що були старшими од Сильвестрівського. І щоб дійти до такого висновку, він мусів раніше зробити цілу низку підготовчих дослідів про усякі взаємовідносини, притягнувши до цього аналізу та порівняння і південні, і північно-східні (ростово-суздальські), і новгородські списки. За відсутністю прямих вказівок і свідоцтв, автор був примушений користуватися доволі часто й аналогією, яка сама по собі ще не являється певним остаточним доказом, але з конечности мусів він користуватися і нею, як це було, наприклад в порівнянню ролі київської й новгородської Софій в справі літописній. Ясно одначе, що коли траплялося спіратися головним чином на аналогію, тоді й висновок був не досить певний, а тільки *можливий*. Такий характер можливости, а не певности мають багато висновків О. О. Шах-

матова, хоч він сам у цьому не винен: він дав maximum того, що дають джерела вкупі з його власними авторськими спостереженнями, а иноді дає й самісінькі свої спостереження, тільки ці авторські спостереження й освітлюють нам темні закутки складного питання про старі літописні зводи, які до нас не дійшли. І на це питання й можна було дати тільки імовірне, можливе, а не стале, певне вирішення. Тема автора має найбільше значіння з боку історично-літературного, але вона цікава й для історика, бо й для нього має велику вагу питання про *зміст* найстарших літописних зводів з боку їх критики й історичної певности. А коли яке-небудь оповідання знаходиться у стародавньому зводі, це вже збільшує його цінність з боку його певности навіть тоді, коли воно складене на підставі переказу, бо, скажемо, не однаково, чи заносився цей переказ до зводу першої половини XI ст., чи до „Повѣсти временныхъ лѣтъ", яка була зложена на початку XII ст. Для історика особливо цікавий XVIII розділ розвідки О. О. Шахматова, де він обговорює питання про склад і джерела найстаршого зводу (стор. 460—401). Тут О. О. Шахматов продовжує праці М. І. Сухомлінова, К. М. Бестужева-Рюміна й М. І. Костомарова. Цікава його класифікація джерел і вказівка на болгарський літопис, хоч і не показано точно, про який саме літопис йде мова. У розвідці О. О. Шахматова вирішено або принаймні поставлено силу окремих питань, які мають велике значіння для історії Русі-України, починаючи з питання про прикликання варягів-Русі.

Акад. О. О. Шахматов присвятив „Повѣсти временныхъ лѣтъ" окрему розвідку в передмові до виданого ним тексту „Повѣсти" [1]), і ця розвідка була видана аж 1916 р. — куди пізніше, ніж його праця про літописні зводи. „Повѣсть" теж являється літописним зводом, що складений у Київі, охоплює часи до другого десятиріччя XII ст. і являється початком для більшости літописних зводів XIV—XVII в. У старих зводах ми бачимо єдиний його текст, а в пізніших він скорочується, з'єднується з иншими або доповнюється. Заголовок його має різні редакції: 1) „Се повѣсти временныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля", 2) у других додається ще „Черноризця Федосьева монастыря печерськаго"; 3) у третіх додається ще до цього ім'я Нестора. Після аналізу тексту „Повѣсти", О. О. Шахматов приходить до таких висновків, доповнюючи і підтримуючи ними висновки свої, висловлені в попередній розвідці: 1) основна первісна редакція „Повѣсти" складена 1112 року Нестором у київо-печерському мана-

[1]) А. А. Шахматовъ, Повѣсть временныхъ лѣтъ. Томъ I. Вводная часть. Текстъ. Примѣчанія. Петроградъ, 1916; стор. VIII+LXXX+403.

стирі; вона була дуже прихильна до Святополка і тому не була розповсюджена й була перероблена; 2) в Перемишлі або Теребовлі її переписав і скоротив сповідник кн. Василька Ростиславовича, але додав од себе про події 1097—1099 років. З „Повѣсти“ могли бути зроблені нові списки. Цю первісну редакцію Несторову деякі з галицьких літописних зводів поклали в свою основу; 3) року 1116 її переробив ігумен видубицького манастиря Сильвестер. У цій редакції особу Святополка усунуто геть, а на перше місце виставлено Володимира Мономаха. Для подій 1097—1100 років Сильвестер користувався літописом свящ. Василія; 4) стурбований перенесенням літописання до видубицького манастиря, київо-печерський манастир доручив скласти новий літописний звід сповіднікові кн. Мстислава, ченцеві свого манастиря; той скористувався Сильвестровою редакцією (бо первісна була страчена), доповнив її звістками про Мономаха і продовжив до 1117 року, вписав наприкінці заповіт Мономаха. Це буде третя редакція, 1118 року. Таким чином, як бачимо, О. О. Шахматов підтримує тут стару думку про Нестора як літописця, як упорядчика літописного зводу „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, не одсовуючи одночасно також і думки про Сильвестра, впорядчика зводу, але трохи пізнішого. „Сознаю, — каже О. О. Шахматов, — что признаніе Нестора составителемъ „Повѣсти“ можетъ встрѣтить, какъ уже давно и встрѣтило рядъ возраженій. Возраженія эти основываются главнымъ образомъ на противорѣчіяхъ между статьями „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, относящимися къ Кіево-Печерскому манастырю, и между Нестеровымъ житіемъ Феодосія“. Далі О. О. Шахматов, не знищуючи цих протилежностей, робить вказівку, що житіє Теодосія було складено Нестором у 80-роках XI ст., а літопис складено 1111 року, тоб-то 25 років після цього; окрім того, Нестор, складаючи „Повѣсть“, вставив до неї старший київо-печерський звід, де й були оці саме протилежності, яких він не схотів знищити, бо цього звичайно не робили й инші редактори, як, наприклад, Сильвестер. Обидві редакції — 1116 року (Сильвестрова) й 1118 (київо-печерська) мають, на думку О. О. Шахматова, довгу й складну літературну історію. Іпатський і Хлєбніковський списки являють з себе текст київо-печерської редакції, змінений і доповнений за Сильвестрівською редакцією, але має вона теж запозичення й поправки з київо-печерської редакції. Радзивилівський з'єднує обидві редакції. І тільки один Синодальний список 1-го новгородського літопису зберіг одні статі 3-ої редакції без позичок з другої, але він дійшов до нас і без початку, і в зіпсованому вигляді. У Київі літописання продовжувалося, як у видубицькому (в основі його лежала Сильвестрівська ре-

дакція), так і в київо-печерському манастирі (київо-печерська редакція „Повѣсти“). Першої первісної редакції „Повѣсти“ не можна реставрувати, але можна реставрувати другу й третю редакції (Сильвестрівську й київо-печерську). Цю пробу й робить акад. О. О. Шахматов у своїому виданню, розподіляючи також ті частині „Повѣсти“, які дійшли до нас, між обома цими редакціями. Для другої редакції основним списком являється Лаврентівський, але брались на увагу й инші списки; в основу 3-ої редакції принято Іпатський список. Таким чином видання О. О. Шахматова дає зміст початкового зводу. Головне джерело „Повѣсти“, початковий звід, О. О. Шахматов дає в самому тексті „Повѣсти“ особливим більшим шрифтом. Ті статі, які не ввійшли до „Повѣсти“, О. О. Шахматов надрукував у додатках. Усюди О. О. Шахматов робить вказівки на джерела. Друга редакція кінчиться на 332 стор., третя — на 358-й.

Розглянемо тепер нарешті загальний зміст „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ і її джерела. „Повѣсть“ складається з: а) коротших записів, занесених туди з раніших літописів чи зводів або записаних самовидцями і б) ширших оповідань. І ті і ті об‘єднані хронологією, розподілені по роках, що йдуть у послідовному порядку, починаючи з 6360 (852) і кінчаючи 6625 (1117), тоб-то „Повѣсть“ охоплює 265 років. Иноді короткий запис про якогось діяча (наприклад, про смерть його) поповнюється його характеристикою. Часто траплюються вставки й ліричні відступи. Починається „Повѣсть“ космографічним уривком, що торкається топографії й етнографії відомого тоді світу й головним джерелом якого являється візантійський хроніст Георгій Амартол (Шахматовъ, „Повѣсть временныхъ лѣтъ“, стор. 1 — 6). Далі йдуть ще важніші для нас слов‘янська топографія й етнографія, серед них і слов‘яно-руська, і опис так званого варязького шляху, який зв‘язаний з легендою про ап. Андрія, що теж ніби одбув подорож по цьому шляху (стор. 5—8). Далі окреме оповідання про початок Київа з топографічною легендою про трьох братів — Кия, Щека й Хорива, а за ним надзвичайно цінна для нас слов‘яно-руська й чудська етнографія (8 — 10). До старої слов‘яно-руської етнографії належать і дальші уривки про долю дунайських слов‘ян і про місцевості, зайняті слов‘яно-руськими племенами (новий їх реестр, стор. 11 — 12), і характеристика їх звичаїв, що до неї додано характеристику звичаїв инших поганських народів (12 — 16). Останній уривок теж має етнографічний зміст і торкається відносин полян до хазарів (стор. 16—17). Усі ці уривки об‘єднуються тим, що торкаються стародавньої географії й етнографії, починаючи з усесвітньої і кінчаючи слов‘яно-руською. Об‘єднує їх також і те, що вони зв‘язані з київським

початком Русі. Виходить, що існували ті племена, з яких складалася Русь-Україна, й тоді, коли в Київі не було ще варязької скандинавської династії, хоч і були вже зносини з варягами-норманами, як це видко з опису варязького водяного шляху в „Повѣсти". Навіть і вставка про візантійського імператора Михаїла теж належить до київської Русі (стор. 17--18), і тільки далі вже вставлено оповідання про варязький початок Русі в Київі, яке не зв'язане з київським про трьох братів (17—21) і яке далі поповнюється оповіданнями про Аскольда й Дира—їх похід на греків,—про прихід Олега, про те, як убив він Аскольда й Дира—про його князювання й початок утворення ним київської держави (стор. 21—24). З приводу проходу угрів повз Київ, літописець оповідає про утворення угорської держави, про відносини її до волохів і слов'ян і про слов'янську грамоту Кирила й Методія (24—29). Широке оповідання дає „Повѣсть" про похід Олега на греків і про умову його з греками, що її текст наводить вона достотно (29-41). Кінчиться оповідання про Олега легендою про його смерть од коня (стор. 41—46). Оповіданню про князювання наступника Олегового, Ігоря присвячено 15 сторінок (46—62); найбільшу частину займає тут оповідання про похід на греків і умову з ними. Далі йде оповідання про Ольгу, її помсту над деревлянами, внутрішню діяльність, подорож до Царгороду (62—76), про Святослава, його походи взагалі і до дунайської Болгарії і смерть (75—88), про його синів—Ярополка, Олега, Володимира (стор. 88—95), про самостійне князювання Володимира—про його поганство, походи, прийняття християнства, смерть (стор. 95—167); про вбивство Святополком Бориса й Гліба (168—177), про князювання Ярослава Мудрого, де є окреме оповідання про початок київо-печерського манастиря (стор. 180—205); про князювання Із'яслава в Київі, з оповіданням про Теодосія й київо-печерський манастир (стор. 205—256), про князювання в Київі Всеволода, з оповіданням про перенесення мощів преп. Теодосія (стор. 158—275); про князювання Святополка в Київі, з оповіданням про любецький з'їзд (стор. 278—348), про початок князювання в Київі Володимира Мономаха (стор. 348—358).

Поруч з широкими оповіданнями ми бачимо усюди тут і короткі замітки про народження й смерть князів, про будування манастирів, церков і міст, про походи на сусідні народи, про небесні з'явища. Багацько звісток у „Повѣсти" про печенігів, торків і особливо половців та землю половецьку.

Торкається літопис не самісінької військової й політичної, ба й просвітньої діяльности князів, стану церковного й манастирського.

Широко оповідається за киïво-печерський манастир його ченців, особливо ігуменів, перенесення мощів, за боротьбу з поганством. Чимало є звісток про шлюби руських князів з чужоземними царівнами, про відносини киïвської Русі з її сусідами, особливо з греками й поляками. Цілком занесено до літопису такі юридичні пам'ятки надзвичайної ваги, як умови з Візантією, що являються й актами міжнароднього й руського права. Цікаві звістки про княжі з'їзди (як любецький й витичівський). Багацько є ліричних і релігійних міркувань літописця з приводу усяких подій; оці міркування малюють нам яскраво його релігійний настрій і світогляд. Часто покликається тут літописець на святе письмо й письменників — отців православної церкви. Є вставки з візантійських хронографів. Є і народні перекази, й міркування самого літописця, його топографічні вигадки. Початок літопису зв'язаний із царюванням у Візантії імп. Михаїла IX (842—867). Хронологію літописець веде од Різдва Христового, а рік починає з першого березня, і це залишилося у нас до к. XIV ст., коли було принято вересень, як початок нового року.

Звертаємося нарешті до питання про джерела „Повѣсти". О. О. Шахматов обіцяє нам дати розвідку на цю поважну тему, але її торкалися вже й попередні дослідувачі, як, наприклад, М. І. Сухомлінов і К. Н. Бестужев-Рюмін. М. І. Сухомлінов [1]) перелічує такі найважніші джерела, з яких скористувався літописець: 1) книги святого письма, що з них звичайно при нагоді беруться тексти як із старого, так і нового заповіту — Мойсея, пророків, притчів Соломона, євангелистів Йоанна й Луки і посланнів апостола Павла; 2) Палея — це старозавітна історія з додатками з апокрифів; з неї узято багато в проповіді грецького проповідника; 3) визнання віри, узяте з визнання Мих. Синкела, який попав і до збірника Святослава 1073 року; 4) паннонські житія Кирила й Методія; 5) житіе Володимира — ченця Якова, письменника XI ст.; в житії читається: „*Се же не яко древу сущу, но на поруганье бѣсу, иже прельщаше ны симъ образомъ*"; в літопису це перероблено так: „*иже прелщаше сим образомъ человѣкы*"; там, в житії, оповідає сучасник подій, а автор „Повѣсти" це вже не був такий сучасник; 6) оповідання про Бориса й Гліба, складене тим-таки ченцем Яковом; 7) повчення препод. Теодосія про кари божі, про напади чужинців (гадають, що написане було воно з приводу нападу половців на Русь 1067 року); 8) оповідання Василя про осліплення Василька; про цього Василя згадується в самому літописі: „*Васил-*

[1]) М. И. Сухомлиновъ, О древней русской лѣтописи, какъ памятникѣ литературномъ (Ученыя Зап. 2-го Отд. Имп. Академіи Наукъ, кн. III, Спб., 1856, стор. 51—116).

кови же сущю Володимери и мнѣ ту сущю, присла по мя князь Давыдъ“; 9) хроніка Георгія Амартола (пол. IX в.): з Георгія Амартола є чимало запозичень у „Повѣсти“; зберігся переклад цієї хроніки на слов‘янську мову, що з нього, мабуть, і наводив уривки літописець; 10) Методій Патарський; 11) умови Русі з греками (4).

Довівши, що „Повѣсть“ це звід, К. Н. Бестужев-Рюмін каже, що його джерела можна виявити, і він присвячує цьому III розділ своєї розвідки [1]). Вставками до літопису з різних джерел він вважає народні перекази про похід Олега на греків, про смерть його, про смерть Ігоря і пімсту Ольги та її хрещення; далі йдуть: оповідання про боротьбу дітей Святослава, житіє Володимира, позичене з Якового житія, оповідання про вбивство Бориса й Гліба, оповідання про київо-печерський манастир, оповідання про волхвів, зв‘язані між собою, про осліплення Василька, оповідання Гюряти, про війну Вечислава з Олегом, про появу стовпа і напад половців на печерський манастир 1111 року. Обговорюючи питання про джерела „Повѣсти“, треба мати на увазі ще народні перекази, що про них спеціяльну розвідку написав, як ми бачили, М. І. Костомаров, і ті пам‘ятники, що їх указав О. О. Шахматов, який обіцяє дати спеціяльну розвідку про джерела „Повѣсти“.

---

[1]) К. Н. Бестужевъ-Рюминъ. О составѣ русскихъ лѣтописей до конца XIV в. стор. 31—69.

Уривки з „Повѣсти временныхъ лѣтъ“.

№ I. Розселення слов'яно-руських племін [1]).

... Такоже и ти Словѣне, прешьдъше, сѣдоша по Дънѣпру, и нарекошася Поляне, а друзии Древляне, зане сѣдоша въ лѣсѣхъ; а друзии сѣдоша межю Припетию и Двиною, и нарекошася Дрьгъвичи; ини сѣдоша на Двине, и нарекошася Полочане рѣчькы ради, яже вътечеть въ Двину, именьмь Полота, отъ сея прозъвашася Полочане; Словѣне же, прешьдъше съ Дуная, сѣдоша около езера Илмеря, и прозъвашася своимь именьмь, и съдѣлаша градъ, и нарекоша и Новъгородъ; а друзии сѣдоша по Деснѣ и по Семи и по Сулѣ, и нарекошася Сѣверъ. И тако разидеся Словѣньскыи языкъ; тѣмь же и грамота прозъвася Словѣньская.

... Полямъ же живъшемъ о собѣ, и владѣющемъ роды своими, иже и до сея братия бяху Поляне, и живяху къжьдо съ своимь родъмь на своихъ мѣстѣхъ, владѣюще къжьдо родъмь своимь. И быша 3 братия, единому имя Кыи, а другому Щекъ, а третиему Хоривъ, а сестра ихъ Лыбедь. И сѣдяше Кыи на горѣ, идеже нынѣ увозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдяше на горѣ, идеже нынѣ зоветься Щековица, а Хоривъ на третиеи горѣ, отъ негоже прозъвася Хоривица. И сътвориша градъкъ въ имя брата своего старѣишаго, и нарекоша имя ему Кыевъ. И бяше около града лѣсъ и боръ великъ, и бяху ловяще звѣрь; и бяху мужи мудри и съмыслыни, и нарицахуся Поляне, отъ нихъже суть Поляне Кыевѣ и до сего дьне.

... И по сихъ братии дьржати почаша родъ ихъ княжение въ Поляхъ, а въ Деревляхъ свое, а Дрьгъвичи

---

[1]) А. А. Шахматовъ, Повѣсть временныхъ лѣтъ. Томъ I. Вводная часть. Текстъ. Примѣчанія. Спб., 1916; стор. 6, 8-9, 10, 11-12.

свое, а Словѣне свое Новѣгородѣ, а другое на Полотѣ, иже и Полочане, отъ нихъже и Кривичи, иже сѣдять на вьрхъ Вългы и на вьрхъ Двины и на вьрхъ Дънѣпра, ихъже градъ есть Смольньскъ; туда бо сѣдять Кривичи; таже Сѣверъ отъ нихъ. А на Бѣлѣозерѣ сѣдять Вьсь, а на Ростовьстѣмь озерѣ Меря, а на Клѣщинѣ озерѣ Меря же. А по Оцѣ рѣцѣ, къде вътечеть въ Вългу, языкъ свои Мурома, и Черемись свои языкъ, и Мърдва свои языкъ. Се бо тъкъмо Словѣньскъ языкъ въ Руси: Поляне, Древляне, Новъгородьци, Полочане, Дрьгъвичи, Сѣверъ, Бужане, зане сѣдоша по Бугу, послѣже же Велыняне. А се суть инии языци, иже дань дають Руси: Чюдь, Меря, Вьсь, Мурома, Черемись, Мърдва, Пьрмь, Печера, Ямь, Литъва, Зимѣгола, Кърсь, Норома, Либь; си суть свои языкъ имуще, отъ колѣна Афетова, иже живуть на странахъ полунощьныхъ.

... Полямъ же живущемъ особѣ, якоже рекохомъ, сущемъ отъ рода Словѣньска, и нарекошася Поляне, а Древляне отъ Словѣнъ же, и нарекошася Древляне; Радимичи же и Вятичи отъ Ляховъ. Бяста бо дъва брата въ Лясѣхъ, Радимъ, а другыи Вятъко; и прешьдъша, сѣдоста: Радимъ на Съжю, и прозъвашася Радимичи, а Вятъко сѣде съ родъмь своимь по Оцѣ, отъ негоже прозъвашася Вятичи. И живяху въ мирѣ Поляне и Древляне и Сѣверъ и Радимичи и Вятичи и Хървати. Дулѣби же живяху по Бъгу, къде нынѣ Велыняне, а Уличи и Тиверьци сѣдяху по Дънѣстру, и присѣдяху къ Дунаеви. И бѣ мъножьство ихъ: сѣдяху бо преже по Бъгу и по Дънѣпру оли до моря, и суть гради ихъ и до сего дьне, да то ся зъваху отъ Грькъ „Великая Скуѳь“.

№ 2. Варязький шлях [1]).

Полямъ же живъшемъ особѣ по горамъ симъ, бѣ путь из Варягъ въ Грькы и из Грькъ по Дънѣпру, и вьрхъ

[1]) Там-само, стор. 6-7.

Дънѣпра волокъ до Ловоти, и по Ловоти вънити въ Илмерь езеро великое, из негоже езера потечеть Вълховъ, и вътечеть въ езеро великое Нево; и того езера вънидеть устие въ море Варяжьское; и по тому морю ити доже и до Рима, а отъ Рима прити по томуже морю къ Цѣсарюграду, а отъ Цѣсаряграда прити въ Понтъ море, въ неже вътечеть Дънѣпръ рѣка. Дънѣпръ бо потечеть из Оковьскаго лѣса, и течеть на полъдьне, а Двина ис тогоже лѣса потечеть, а идеть на полунощие, и вънидеть въ море Варяжьское; ис тогоже лѣса потечеть Вълга на въстокъ, и вътечеть седмиюдесятъ жерелъ въ море Хвалисьское. Тѣмь же из Руси можеть ити по Вълзѣ въ Българы и въ Хвалисы, и на въстокъ доити въ жребии Симовъ, а по Двинѣ въ Варягы, а из Варягъ до Рима, отъ Рима же и до племене Хамова. А Дънѣпръ вътечеть вь Понтьское море трьми жерелы, еже море словеть Русьское, по немуже училъ святыи Андрѣи, братъ Петровъ, якоже рѣша.

№ 3. Звичаї слов'яно-русів [1]).

Имѣяху бо обычаи свои и законъ отьць своихъ и предания, къжьдо свои нравъ. Поляне бо своихъ отьць обычаи имуть кротъкъ и тихъ и стыдѣние къ снъхамъ своимъ и къ сестрамъ, къ матерьмъ и къ родителемъ своимъ, и снъхы къ свекръвамъ и къ дѣверьмъ велико стыдѣние имуща; и брачьныи обычаи имѣяху: не хожаше зять по невѣсту, нъ привожаху вечеръ, а заутра приношаху по неи, чьто въдадуче. А Древляне живяху звѣриньскъмь образъмь, живуще скотьскы, и убиваху другъ друга, ядуще вьсе нечисто, и брака у нихъ не бываше, нъ умыкаху уводы дѣвица. А Радимичи и Вятичи и Сѣверъ одинъ обычаи имѣяху: живяху въ лѣсѣ, якоже вьсякыи звѣрь, ядуще вьсе нечисто, и срамословие въ нихъ предъ отьци и предъ снъхами, и браци не бываху

[1]) там-таки, стор. 12-13.

въ нихъ, нъ игрища межю селы, и съхожахуся на игрища, на плясания и на вься бѣсовьскыя пѣсни, и ту умыкаху жены собѣ, съ неюже къто съвѣщавъся; имѣяху же по дъвѣ и по три жены. И аще къто умьряше, творяху тризну надъ нимь, и посемь сътворяху краду велику, и възложаху на краду мьртвьца, и съжьжаху, и посемь, събьравъше кости, въложаху въ судину малу, и поставляху на стълпѣ на путьхъ, еже творять Вятичи и нынѣ. Сиже творяху обычая и Кривичи и прочии погании, не вѣдуще закона Божия, нъ творяще сами собѣ законъ.

№ 4. Зразки коротких звісток [1]).

Въ лѣто 6506. Въ лѣто 6507.

Въ лѣто 6508. Преставися Малъфридь. Въ сеже лѣто преставися и Рогънѣдь, мати Ярославля.

Въ лѣто 6509. Преставися Изяславъ, отьць Брячиславль, сынъ Володимерь.

Въ лѣто 6510.

Въ лѣто 6511. Преставися Вьсеславъ, сынъ Изяславль вънукъ Володимерь.

Въ лѣто 6512. Въ лѣто 6513. Въ лѣто 6514.

Въ лѣто 6515. Пренесени си въ святую Богородицю.

Въ лѣто 6516. Въ лѣто 6517. Въ лѣто 6518.

Въ лѣто 6519. Преставися цѣсарица Володимеря Анна.

Въ лѣто 6520. Въ лѣто 6521.

№ 5. Смерть Володимира [2]).

..., Володимеру же разболѣвъшюся, въ сеже время бяше у него Борисъ. И Печенѣгомъ идущемъ на Русь, посъла противу имъ Бориса, а самъ боляше вельми, въ неиже болести и съконьчася мѣсяца иуля въ 15 дьнь. Умьре же на Берестовѣмь. И потаиша и, бѣ бо Святопълкъ

---

[1]) там-само, стор. 163-164.
[2]) там-само, стор. 164-165.

Кыевѣ. И нощию межю клѣтьми проимавъше помостъ, въ ковьръ обьртѣвъше и, ужи съвѣсиша и на землю, и възложьше и на сани, везъше, поставиша и въ святѣи Богородици, юже бѣ съзьдалъ самъ. Се же увѣдѣвъше людие, бес числа сънидошася, и плакашася по немь, боляре акы заступьника ихъ земли, убозии акы заступьника и кърмителя. И въложиша и въ кърсту мраморяну, и съхраниша тѣло его съ плачьмь, блаженаго кънязя.

№ 6. Про руських бранців, як їх ведуть у половецький полон [1]).

... И воеваша мъного, и възвратишася къ Търчьскому, и изнемогоша людие въ градѣ гладъмь, и предашася ратьнымъ. Половьци же, приимъше градъ, запалиша и огньмь, и люди раздѣлиша, и ведоша въ вежѣ къ сьрдобольмъ своимъ и сьродьникомъ своимъ мъного роду хрьстияньска: стражюще, печальни, мучими, зимою оцѣпляеми, въ алъчи и въ жажи и въ бѣдѣ, опусьнѣвъше лици, почьрнѣвъше телесы, незнаемою страною, языкъмь испаленъмь, нази ходяще и боси, ногы имуще събодены тьрниемь; съ сльзами отъвѣщеваху другъ къ другу, глаголюще: „азъ бѣхъ сего города“, и другыи: „а азъ сея вьси“; и тако съвъпрашахуться съ сльзами, родъ свои повѣдающе и въздышюще, очи възводяще на небо къ Вышьнему, съвѣдущему таиная.

№ 7. Любецький з'їзд [2]).

... Въ лѣто 6605. Придоша Святопълкъ и Володимеръ и Давыдъ Игоревичь и Василько Ростиславичь и Давыдъ Святославичь и братъ его Ольгъ, и съняшася Любячи на устроение мира, и глаголаша къ собѣ, рекуще: „почьто губимъ Русьскую землю, сами на ся котору дѣюще? а Половьци землю нашю несуть розно и ради суть, оже

[1]) там-само, стор. 283-284.
[2]) там-само, стор. 299-300.

межю нами рати; да нынѣ, отъселѣ имѣмъся въ едино сьрдьце, и блюдѣмъ Русьскыѣ землѣ; къжьдо да дьржить отьчину свою: Святопълкъ Кыевъ Изяславль; Володимеръ Вьсеволоже, Давыдъ и Ольгъ и Ярославъ Святославле; а имъже раздаялъ Вьсеволодъ городы: Давыду Володимерь, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теребовль Василькови". И на томь цѣловаша крьстъ: „да аще къто отъселѣ на кого въстанеть, то на того будемъ вьси и крьстъ чьстьныи". И цѣловавъшеся, поидоша въ свояси...

№ 8. Снем на Долобському [1]).

Въ лѣто 6611. Богъ въложи въ сьрдьце къняземъ Русьскымъ мысль благу, Святопълку и Володимеру, и сънястася думати на Долобьскѣ; и сѣде Святопълкъ съ своею дружиною, а Володимеръ съ своею въ единомь шатьрѣ. И почаша думати, и начаша глаголати дружина Святопълча, яко „не веремя нынѣ веснѣ ити, хочемъ наша смьрды погубити и ролию имъ". И рече Володимеръ: „дивьно ми, дружино, оже лошади жалуете, еюже тъ ореть; а сего чему не промыслите, оже начьнеть орати смьрдъ, и приѣхавъ Половьчинъ, ударить смьрда стрѣлою, а лошадь его поиметь, а въ село его ѣхавъ, иметь жену его и дѣти его и вьсе его имѣние? То лошади его жаль, а самого не жаль ли?" И не могоша отъвѣщати дружина Святопълча. И рече Святопълкъ: „брате, се язъ готовъ уже". И въста Святопълкъ, и рече ему Володимеръ: „тоти, брате, велико добро сътвориши земли Русьстѣи". И посъласта къ Давыдови и къ Ольгови, глаголюща: „поидѣта на Половьцѣ, да любо будемъ живи, любо мьртви". И послуша ею Давыдъ, а Ольгъ не въсхотѣ сего, вину река: „не съдравлю". Володимеръ же, цѣловавъ брата своего, поиде Переяславлю, а Святопълкъ по

---

[1]) там-само, стор. 323-324.

немь и Давыдъ Святославичь и Давыдъ Вьсеславичь и Мьстиславъ, Игоревъ вънукъ, Вячеславъ Ярополчичь, Ярополкъ Володимеричь.

№ 9. Зразки коротких звісток [1]).

... Въ лѣто 6612. Ведена бысть дъщи Володарева за цѣсаревичь за Олексиничь Цѣсарюграду, мѣсяца иулия въ 20 дьнь. Томьже лѣтѣ ведена Передъслава, дъщи Святополча, въ Угъры, за королевичь, мѣсяца августа въ 21 дьнь. Томьже лѣтѣ приде митрополитъ Никифоръ въ Русь, мѣсяца декабря въ 6 дьнь. Тогоже мѣсяца преставися Вячеславъ Ярополчичь въ 13 дьнь. Тогоже мѣсяца въ 18 дьнь Никофоръ митрополитъ на столѣ посаженъ. Се же съкажемъ... Сегоже лѣта исходяща, посъла Святополкъ Путяту на Мѣньскъ, а Володимеръ сына своего Ярополка, а Ольгъ самъ иде на Глѣба, поимъше Давыда Вьсеславича. И не успѣша ничьтоже, и въвзратишася опять. И родися у Святополка сынъ, и нарекоша имя ему Брячиславъ. Въ сеже лѣто бысть знамение: стояше сълньце въ кругѣ, а посредѣ круга крьстъ, а посредѣ крьста сълньце, а вънѣ круга обаполы дъвѣ сълньци, а надъ сълньцьмь кромѣ круга дуга, рогома на сѣверъ; такоже знамение и въ лунѣ тѣмьже образъмь, мѣсяца февраля въ 4 и 5 и 6 дьнь; въ дьне по 3 дьни, а въ нощи въ лунѣ по три нощи.

---

[1]) там-само, стор. 326-327.

Розділ IV.

Обласні літописи з часів київської й галицько-волинської держави.

Обласні літописи. Київський літопис це звід і вказати джерела його можна. Автори зводу. Головні окремі оповідання київського зводу. Щорічні короткі записи. Поділ київського зводу на частини. Про що оповідає київський звід? Думка про нього проф. М. С. Грушевського. Зміст київського зводу. Мова цього літопису. Галицько-волинський звід. Його відношення до київського. Погляд на цей літопис проф. М. С. Грушевського, та його розвідки про хронологію цього літопису. Питання про авторів і їхнє відношення до князів і освіти. Літературна форма й мова галицько-волинського літопису. Уривки з инших обласних українських літописів—переяславського і чернигово-сіверського.

До обласних руcько-українських літописів належить головним чином київський і галицько-волинський [1]). Вони являються обласними через те, що, хоч не виключно, та все-таки найбільш оповідають за події київської чи галицько-волинської землі. Перший присвячений історії київської землі на протязі усього XII ст., і хоч спиняється він иноді і на подіях инших земель, князівств, то це через те, що Київ ще й тоді зберіг немало свого колишнього центрального політичного значіння й не міг перетворитися на область з обмеженими обласними, місцевими інтересами. Окрім того, він, як і колись, являвся релігійним і культурним центром України і мав широкі стосунки з сусідніми українськими областями. Другий, ще типовіший обласний літопис — це галицько-волинський, який охоплює ввесь XIII вік і оповідає майже виключно за події галицько-волинської держави. Велись обласні літописи ще й по инших україно-руських областях, як, наприклад, у чернигово-сіверській, та до нас у свойому місцевому складі вони не дійшли.

Звертаємося найперше до огляду київського літопису. „Повѣсть“ в Іпатському списку дуже близько торкається київських подій, бо і перші зводи, старіші од „Повѣсти“, та й сама „Повѣсть“, складалися, як це ми бачили вже, у Київі. Ясно, що й у XII в. в ньому не могло перерватися літописання: продовжувалося воно геть на протязі усього

---

[1]) Обидва ці літописи вміщені в Іпатському спискові слідом за „Повѣстю временныхъ лѣтъ“, якою починається і цей список. У виданню 1871 року (другому) Археографічної Комісії (Лѣтопись по Ипатскому списку. Изд. Археогр. Ком. Спб., 1871 року, IX. 616, 33, 28, 12) київський обласний літопис починається з 191-ої стор. з 1211 року, а кінчиться 479-ою стор. (1200 роком); волинсько-галицький починається з 479-ої стор., — з 1201 року, а кінчиться 616-ою — 1292 роком.

XII віку. І справді, „Повѣсть“ скінчилася оповіданням про князювання у Київі Святополка, і оповідання це продовжується й у київському літописі: під 1111 роком, що ним розпочинається київський літопис, оповідається, наприклад, про снем у Долобському, де вирішувалася справа про похід на половців, і у цьому снемі брав участь Святополк, Володимир і инші князі. Київський звід, як і „Повѣсть“, складається з щорічних коротких записів і ширших, просторіших, окремих оповідань, що нагадують нам з боку літературної форми оповідання „Повѣсти“. Що київський літопис існував і окремо, незалежно од галицько-волинського, довести це можна тим, що такий список мав колись у своїому розпорядженню В. Н. Татіщев (так званий Голіцинський список). Під назвою київського він був відомий і пізніше (на початку XV ст.). До такого висновку про цей літопис приходить і О. О. Шахматов [1]).

Присвячено літопис головним чином київським подіям, та ще почасти й узагалі україно-руським. Не дивниця, що й джерела його теж київського й українського походження. Найбільша частина їх належить до Київа, а потім і до південної Русі, бо літописні звістки його записані були здебільша в Київі, а потім і по инших місцях Русі-України. Київські записи за першу половину XII в. (до 1146 року) здебільша торкаються Володимира Мономаха, його дітей і усяких київських манастирів. К. Н. Бестужев-Рюмін називає через те цей звід південно-руським, хоч і додає, що тут є чимало оповідань, записаних, очевидячки, в ростово-суздальській землі, як і навпаки. Список цього зводу він относить до XIV ст., і літопис цей, на думку його, — це такий самий звід, як і „Повѣсть“; джерела його можна виявити, бо він був складений на їх підставі. Зливаються тут до купи ріжні редакції оповідань. Робляться тут і такі вставки, що розбивають оповідання на дві частини. Приклад цього ми бачимо під 6621 роком: „*В се же лѣто поя Володимеръ за сына своего Романа Володаревну, мѣсяца семтября въ 1 надесятъ день. В се же лѣто Мьстиславъ заложи церковь камяну святаго Николы, на княжѣ дворѣ, у Торговища Новѣгородѣ. Того же лѣта посади сына своего Ярополка в Переяславлѣ*“ [2]). Середню отую звістку за закладення церкви вставлено, і вона розбила одно оповідання за Володимира Мономаха на 2 частині і внесла навіть непорозуміння в це оповідання: з тексту, через оцю вставку, виходить, ніби Мстислав посадив свого сина Ярополка в Переяславлі, а в дійсності Ярополк був син Мономахів і слово «своего» відносилося

[1]) Иконниковъ, Опытъ... т. 2., кн. 1. стор. 440.
[2]) Лѣт. по Ип. списку. Спб., 1871, стор. 199.

не до Мстислава, а до Володимира: а коли цю одну фразу через механічно зроблену вставку розділено надвоє, тоді й вийшло згадане непорозуміння. Упорядчик зводу остільки невміло й механічно робив вставки, що навіть нівечив свій текст. Вставку цю взяв він очевидячки з новгородського джерела. Під двома ріжними роками (6643 і 6644) автор вміщує оповідання про одну і ту саму подію, не здолавши звести до купи в-одно дві редакції цієї події, які він знайшов, мабуть, у ріжних джерелах. Під 6643 роком читаємо: *...вмирися Ярополкъ съ Всеволодомъ; и даша Переяславль Андрѣеви брату своему, а Володимерь Изяславу Мьстиславичю. В лѣто 6644. Приведъ Ярополкъ брата своего Андрѣя изъ Володимеря и да ему Переяславль, а Изяславу, сыновьцю своему, Володимерь*[1]). Отаке приточування ріжних редакцій однієї події, позичених з ріжних джерел, ми знаходимо й на инших сторінках київського зводу. Двічи оповідається за смерть унука Мономахового, Василька Леоновича, що другий раз називається вже Маричичем. Під двома роками оповідається за те, як Всеволод видав свою дочку заміж за Болеслава польського, при чому другий раз називається її ім'я (Звенислава) та ймення польського короля (Болеслав). Дуже ясні вставки в оповідання про Із'яслава Мстиславича. Ці вставки порушують загальний тон оповідання і могли належати тільки чернигівцеві, а тимчасом ціле оповідання в основі своїй київське. Такі самі вставки К. Н. Бестужев-Рюмін бачить і в оповіданні про вбивство Андрія Боголюбського та про те, що діялося після його смерти. На підставі цього К. Н. Бестужев-Рюмін приходить до висновку, що не треба шукати авторів-літописців у Київі і гадати про те, скільки їх було на протязі од 1111 до 1199 року — чи два чи три (як думали М. П. Погодін і М. І. Костомаров), а краще висловити думку, що були літописи не в самісінькому Київі, ба й по инших місцях і з цих місцевих літописів деякі звістки перейшли до київського зводу навіть із вказівками персонального характеру. Треба одкинути думку, що київський звід написаний тими авторами, які залишили про себе вказівки, бо там, де бачимо ці персональні вказівки ніби-то на авторів, там саме й трапляються широкі оповідання, які їм не належать, і тому не можна поділяти київський літопис на 3 частини: 1) до 1130 або 1140 року, 2) од 40-х років і 3) до 1199 року. Автор, що зробив про себе вказівку, являється, без сумніву, тільки автором обмеженої частини літопису, де зроблена ця вказівка.

---

[1]) Ibidem, стор. 214.

Які-ж будуть головні окремі оповідання київського зводу?

1. Оповідання про шкляні очі, які ніби-то падали з неба в Ладозі. Автор його робить за себе таку вказівку: сказавши, що в цьому 1114 році було закладено кам'яну кріпость Ладогу, він до цього додає „*Пришедшю ми в Ладогу, повѣдаша ми Ладожане* (далі йде оповідання про шкляні очі), і далі — „*Сему же ми ся дивлящю, рекоша ми: се не дивно; и суть и еще мужи стари ходили за Югру и за Самоядь* (і далі йде оповідання про тамошні хмари); і далі знов автор додає: „*Сему же ми есть послухъ посадникъ Павелъ Ладожкый и вси Ладожане. Аще ли кто сему вѣры не иметь, да почтеть фронографа*“ [1]). Та автор цього оповідання не був автором инших оповідань літопису до 1130 року; це тільки вставка, яка нагадує нам оповідання Гуряти Роговича.

2) Окреме оповідання про Із'яслава Мстиславича (з 1146 по 1154 р.), написане його сучасником, прихильником і, мабуть, дружинником, бо за себе автор його каже: *и рече (князь) слово то, акоже и переже слышахомъ: „не идеть мѣсто къ головѣ, но голова к мѣсту*“ [2]). Але до цього оповідання додано багато вставок, як це докладно з'ясував К. Н. Бестужев-Рюмін [3]); він, одкидаючи ці вставки, реставрує оснівний текст літопису. Тут є такі звістки, котрі складено було прихильником не Із'яслава, а Ігоря і взагалі Ольговичів. Другі події, навпаки, немов записані у таборі Із'яслава його дружинником; є й похвала Із'яславові — це все ніби уривки з його біографії. Є персональна вказівка автора на себе: оповівши за тії подарунки, які Святослав надіслав половцям, автор додає — „*ихъ же мы преди написахомъ*“ — а в дійсності раніше про них нічого не написано. Коли пише автор-киянин, то він достотно передає промови киян, послів Із'яславових; а за Ігоря було складено ніби житіє про страстотерпство, як про Із'яслава широке окреме оповідання. Звід київський і ростово-суздальський дають нерідко ріжні редакції і ріжні освітлення тих самих подій. Доказом того, що про Із'яслава було складено окрему повість, являються такі сторінки літопису, як, наприклад, оповідання про снем Із'яслава з братом його Ростиславом, про походи його в суздальську землю; але й тут трапляються суздальські звістки, як, наприклад, про січу під Луцьком Андрія Юрьевича, якому висловлено високу похвалу.

3) Оповідання про вбивство Андрія Боголюбського [4]). Воно має навіть у літописі окремий заголовок — „*Убьение великаго князя Ан-*

---

[1]) Ibidem, стор. 199—200.
[2]) Ibidem, стор. 305—306.
[3]) О составѣ . . . стор. 79—105.
[4]) Лѣт. по Ип. списку. Спб., 1871, стор. 394—403.

дрѣя Юрьевича Володимерьскаго“ (під 1175 роком), і похвала йому кінчиться словом „*аминъ*“ (стор. 403). Починається воно, як житіє, похвалою йому за збудування кам‘яного міста Боголюбова і соборної церкви в ньому, яку й описується. Що автор оповідання був киянин, це видко з того, що він для пояснення, як далеко знаходився Боголюбов од Володимера, покликається на Вишгород і Київ, кажучи: „*Создалъ же бяшеть собѣ городъ каменъ, именемь Боголюбый, толь далече якоже Вышегородъ отъ Кыева, такоже и Богълюбый отъ Володимѣря*“ (стор. 394—395). У плач володимирців, де вони висловлювали свій жаль зприводу його наглої смерти, вставлено знов-таки фразу про Київ: „*уже ли Киеву поѣха, господине, в ту церковь, тѣми Золотыми воротъı, их(ъ) же дѣлать послалъ бяше той церкви на велицѣмь дворѣ на Ярославлѣ, а река: «хочю создати церковь таку же, ака же ворота си Золота, да будеть память всему отечьству моему»?*“ (402—403). Це типовий зразок стародавнього плачу, і в ньому на першому місці піклування Андрія про Київ. І на це повинен був звернути увагу киянин, прихильний до Андрія Юрьевича, бо кияне могли й мусіли найперше нагадати собі про те, як з наказу Андрія зруйновано було Київ, і не могли добрим словом пом‘янути вони князя, що знищив Київ, його церкви й манастирі гірше, ніж половці. Оповідання дає стільки яскравих подробиць, що його міг скласти хіба самовидець. І на такого самовидця є вказівка в самому оповіданню — це вказівка на киянина Кузьмище. „*И тече на мѣсто* (після вбивства князя) *Кузмище Киянинъ, оли нѣтуть князя, (идѣже) убьенъ (бысть); и почаша прошати Кузмище: «кдѣ есть убитъ господинъ?» И рекоша: «лежить ти выволоченъ в огородъ; но не мози имати его, тако ти молвять вси, хочемы и выверечи псомъ; оже ся кто прииметь по нь, тотъ нашь есть ворожьбитъ, а и того убьемъ». И нача плакати над(ъ) нимъ Кузмище*“ (далі йде плач Кузьми, стор. 400—403). Мабуть оцей киянин Кузьмище і склав цее оповідання (чи в усній, чи в писаній формі невідомо, скоріше в усній, бо така усна мова, здається, відбилася й на формі оповідання — цей увесь епізод записаний із слів Кузьми). Ці думки підтримує ще й те, що київський звід дає про це вбивство більше подробиць, ніж суздальський, хоч повинно було-би вийти навпаки, бо справа торкалася суздальсько-володимирського князя, а не київського.

4) Оповідання про боротьбу братів кн. Андрія суздальського з їх небіжами (боротьба Володимира з Ростовом). Воно — володимирського походження, як це видко з виразів літописця: „*мы же да подивимся чюду новому и великому и преславному Матере Божья*,

како заступи градъ свой отъ великихъ бѣдъ, и гражаны своя укрѣпляетъ". Негативне відношення до Ростова й Суздаля і навпаки прихильне до Володимира виявляється з такого вислову: „*здѣ городъ старый Ростовъ и Сужвалъ, и вси боляре, хотяще свою правду поставити, не хотяху створити правды Божья, но «како намъ любо», рекоша «такоже створимъ, Володимерь есть пригородъ нашь», противящеся Богу и Святѣй Богородицѣ и правдѣ Божьѣ, слушающе злыхъ человѣкъ развратниковъ, не хотящихъ намъ добра*". Тут-таки, з приводу цієї боротьби, наводить літописець класичну справку про віча головних і менших міст. Літописець надає цій боротьбі релігійного характеру і оповідає навіть про чудо-знамення Божої Матери: „*Всеволоду же бывшю за Суждалемъ, узрѣша чюдную Матерь Божью Володимерьскую, и весь градъ и до основанья акы на вздусѣ стоящь... князю позорующю и всему полку, вси же зряще таковаго чюда, глаголаху: «княже! правъ еси, поѣди противу ему»*. (П. С. Р. Л., I, 160—1). Київський літописець позичив це оповідання у суздальського, де воно просторіше, але й у київському трапляються иноді такі подробиці, яких нема у суздальському. Треба додати, що це оповідання не відокремлене од инших звісток, що їх чимало подано поруч з ним, і тому його відокремлене існування більш сумнівне, ніж инших.

5) Похід Ігоря Святославича, кн. новгород-сіверського на половців 1185 року[1]). Це окреме оповідання, яке не зв'язане навіть з попереднім походом на половців Святослава, що на його він закликав і Ігоря; і той дуже хтів йти, але не встиг цього зробити (стор. 429—430); починається це оповідання, як окреме, бо Ігор називається тут унуком Ольговим; зазначається тут, що князі вийшли у вівторок 23 квітня, називаються на ймення всі князі Ольговичі, котрі вийшли в похід, і навіть *Ольстин Олекан*, що його прислав на поміч Ярослав, називається Прохоровим унуком. Подробиці оповідання дуже цікаві і теж вказують на сучасника і самовидця: тут ми знайдемо вказівку на гладких, ситих коней, і на небесне знамення, і на сторожів, що їх посилали розглянути степ, і на ті річки, котрі треба було переходити у брід, і на те, коли вперше стрінулися русичі з половцями (у п'ятницю в обідню пору), як Ігор ушикував свої полки (6 полків; у передньому були стрільці од усіх останніх), і з якими промовами він звертався до своєї братії, і як перемогли половці Русь, перебили дружину й узяли в полон Ігоря, і як він проживав у половецькій землі і втік звідтіля й повернувся до свого князівства, а потім одвідав Святослава у Київі. Через увесь фактичний зміст оповідання

[1]) Лѣт. по Ип. списку. Спб., 1871, стор. 430—438.

проходить одна думка (яка й надає йому живучости) про те, що „*се Богъ казня ны, грѣхъ ради нашихъ, наведе на ны поганыя, не аки милуя ихъ, но насъ казня и обращая ны к покаянью*“ (стор. 437). Але крім цього релігійного мотиву, висловлюється ще й Святославова політична думка про необхідність згоди поміж князями. Тут немає догани й образи молодому і гарячому Ігореві, а є тільки великий жаль зприводу його нещастя: довідавшися про полон Ігоря, Святослав витер сльози й промовив; „*о люба моя братья и сыновъ и мужъ земль Рускоѣ! дал(ъ) ми (бы) Богъ притомити поганыя; но не воздержавше уности отвориша ворота на Русьскую землю. Воля Господня да будеть о всемъ; да како жаль мц бяшеть на Игоря, тако нынѣ жалую болши по Игорѣ братѣ моемь*“ (стор. 435). Тут є ідея, думка, турбота про руську землю, і під нею треба розуміти передовсім русько-українські південні князівства, які, як це відомо, найбільше терпіли од наїздів половецьких. Автор доходить до високого ліризму, не виходячи з грунту фактів, коли описує, як половці знищили Надсеймщину: „*то бо слышавше возмятошася городи Посемьские, и бысть скорбь и туга люта, якоже николиже не бывала во всемъ Посемьи, и в Новѣгородѣ Сѣверьскомъ, и по всей волости Черниговьской, князи изъмани и дружина изъмана, избита; и мятяхуться аки в мотви, гѳроди ѳоставахуть и немило бяшеть тогда комуждо свое ближнее, но мнозѣ тогда отрѣкахуся душь своихъ, жалующе по князихъ своихъ*“ (стор. 435). Цікава вказівка на прихильне відношення людности до князів Ольговичів — це риторика, бо, справді, людність чернигово-сіверської землі підтримувала завжди своїх князів Ольговичів. Нарешті є тут ще один ліричний мотив, що скидається на мотив народньої української думи про Олексія Поповича. Князь Ігор, після того, як військо його побили половці на р. Каялі, висловлює думку, що це нещастя викликано було його гріхами і особливо отим тяжким його гріхом, коли він узяв на щит м. Глібов під Переяславлем і не мав милосердя до тамошніх християн — „*тогда бо не мало зло подъяша безвиньнии хрестьани, отлучаеми отець отъ рожений своихъ, братъ отъ брата, другъ отъ друга своего, и жены отъ подружий своихъ, и дщери отъ материй своихъ, и подруга отъ подругы своея, и все смятено плѣномъ и скорбью тогда бывшюю, живии мертвымъ заѣидять, а мертвии радовахуся, аки мученици святѣи огнемь отъ жизни сея искушение приемши, старцъ порѣваются, уноты же лютыя и немилостивыя раны подъяша, мужи же пресѣкаеми и разсѣкаеми бываютъ, жены же осквѣрняеми; и та вся створивъ азъ — рече Игорь, — недостойно ми бяшеть жити; и се нынѣ вижю отмѣстье*

отъ Господа Бога моего" (стор. 433—434). Тут мотив високоморальний — про зруйнування людности князем, який повинен обороняти її. В думі про Олексія Поповича — теж пімста божа за гріх Олексія, який згадав, що коли він з Пирятина виїздив, „*опрощення з пан отцем і з пані маткою не брав, і на свого старшого брата великий гнів покладав, і близьких сусідів хліба й соли безневинно збавляв, діти малії, вдови старії стремням у груди товкав, безпечно по вулицях конем гуляв, против церкви, дому божого, проізжав, шапки з себе не знімав, хреста на себе не клав. За те я, панове, великий гріх маю, тепер погибаю*" (Антонович і Драгоманов, Истор. пѣсни малорус. нар. I). Треба сказати, що гріх Ігоря безмірно більший і реальніший, ніж Олексія Поповича. Літопис яскраво малює нам картину м. Глібова, взятого на щит Ігорем. Гріх Олексія Поповича складніший і менш реальний, і його найбільша вина, що він не вшанував батька-матери, і тому-то його не могла врятувати вже батькова й материна молитва; далі він не попанував божої церкви, а нарешті топтав конем, як і Ігор з дружиною, малих дітей і старих удовиць.

Є й инакша редакція цього оповідання в Лаврентівському списковi літопису, яка одрізняється од київської. А крім того, цей сюжет оброблений був і автором „Слова о полку Игоревѣ"; та ні літописне оповідання не було джерелом для „Слова", ні навпаки.

6) Останнє окреме оповідання київського літопису — це оповідання про збудування кн. Рюриком Ростиславичем кам'яної стіни в київському Михайлівському видубицькому манастирі (стор. 475—479). Та в цьому оповіданню більше релігійних міркуваннів, ніж фактичних вказівок; та є серед них одно дуже поважне — це вказівка на того архітектора, що збудував цю стіну. Стіна була закладена під церквою св. Михаїла над Дніпром на Видубичах. За 116 років ніхто з київських князів не одважився збудувати цю стіну, а зробив це п'ятий князь — Рюрик: „*изообрѣте бо подобна дѣлу и ходожника и во своихъ си приятелехъ, имене(мъ) Милонѣгъ, Петръ же по крещению*" (стор. 476).

Звертаючися до щорічних записів, можна про них висловитися, що вони були записані не в одному Київі; чи краще сказати, що до київського літопису було занесено багато звісток не київського походження: деякі з них записувалися по ріжних місцях щорічно, деякі могли бути складені і в місцеві зводи, на зразок київського. До 1146 року головними щорічними записами були київські джерела, які торкалися найбільше Володимира Мономаха, його роду й ріжних київських манастирів. Прихильність до Володимира яскраво вияв-

ляється у цілій низці фактів і похвалі йому, де автор пише: „*Преставися благовѣрный князь, христолюбивый и великый князь всея Руси, Володимерь Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю, акы солнце луча пущая; его же слухъ произиде по всимъ странамъ, наипаче же бѣ страшенъ поганымъ, братолюбець, и нищелюбець, и добрый страдалець за Рускую землю. ..... весь народъ и вси людие по немь плакахуся, якоже дѣти по отцю или по матери*“ (стор. 208). Прихильне відношення було в літописця і до сина Мономахового, Ярополка (стор. 216). Що літописець був на стороні Мономаховичів цеє видко з того, що рать Ярополка він называє „*нашою* силою“ (стор. 214). Але трапляються доволі часто й некиївські записи: і із українських земель — чернигівські, і новгород-сіверські, переяславські, волинські, галицькі; з неукраїнських — суздальські (особливо про Андрія суздальського і його діяльність в м. Володимирі), полоцькі, новгородські, смоленські [1]). Деякі звістки про руcько-українські події ми знаходимо й у Длуґоша, і вони здебільша галицького походження.

М. І. Костомаров поділяє київський літопис на дві частині: до 1146 і після 1146 року. Перша частина — це збірник ріжноманітних, ріжнорічних оповідань і коротких звісток. Друга частина повніша і подрібніша. Літописці згадують про себе персонально. Оповідаючи про перевезення тіла Володимира Андрієвича, літописець додає, що справу цю було доручено ігуменові печерського манастиря Полікарпові та св. Андрія — Семенові, а той, хто описує це, пише про себе: „*поидохомъ съ Володимиромъ изъ Вышегорода*“; а що за Полікарпа говориться у 3-й особі, то виходить, що автором був ігумен Семен. І в дальших частинах літопису М. І. Костомаров бачить ріжних літописців — і з-поміж ченців і з-поміж військових. Але поділяти київський літопис на такі частини не можна. І тут треба приняти погляд К. Н. Бестужева-Рюміна; він визнає ці оповідання за запозичені з ріжних джерел. Треба одзначити і в київському зводі манастирські записи, — очевидячки, вони продовжувалися і в XII ст. О. О. Шахматов в Іпатському спискові зазначив досить звісток, які торкаються киïво-печерського манастиря до 1182 року; сюди, наприклад, треба однести звістку про смерть новгородського епископа Ніфонта, що прийшов до Киïва зустрінути царгородського митрополита Костянтина, і був похований у печері Теодосія, „*бѣ бо имѣя велику любовъ къ святѣй Богородици и къ отцю Ѳедосью*“; далі оповідається з його слів про його видіння; літописець називає його „*поборникомъ*

[1]) Вказівки, з мотивами, про місцеві записи зроблені П. М. Бестужевим-Рюміним, стор. 115—151.

всей Руской земли“ (стор. 332). Увійшли до київського зводу і записи инших київських манастирів, наприклад, Андріївського манастиря св. Симеона на Копиревому кінці, чернигівських князів, видубицького манастиря, Михайлівського манастиря, Софійського собора і Десятинної церкви; там велися записи про народини і похорони князів, яких ховали при церквах, про їхні шлюби. Звідтіля виходили звістки про київську митрополію та єрархію, про посадження на катедри єпископів, про їхню смерть і похорон, про будування і освячення церков, про ріжні знамення й чудеса. У Вишгороді велися записи чудес над труною Бориса й Гліба. Цікаві звістки про чужоземні події. Така, наприклад, звістка під 1187 роком про знамення, яке літописець зв‘язує з одібранням сарацинами од хрестоносців Єрусалима: „*въ той бо день*, каже він, *того мѣсяца взятъ бысть Ерусалимъ безбожными Срацины*“ (стор. 441); під 1190 знову роком оповідається про хрестовий похід німців: „*В то же лѣто иде царь Немѣцкый, со всею своею землею, битися за гробъ Господень, проявилъ бо бяшеть ему Господь ангеломъ, веля ему ити. И пришедъшимъ имъ и бьющимся крѣпко с богостудными тыми Агаряны, Богу же тако попустившу гнѣвъ свой на весь миръ, зане исполнися злобъ нашихъ вся земля, и си вся наведе на ны (Господь) грѣхъ ради нашихъ, воистину судъ створи и правы судбы его, и преда мѣсто святыня своея инѣмъ иноплеменьникомъ: сии же Нѣмци яко мученици святии прольяша кровь свою за Христа, со цари своими*“ (стор. 449). Тут дуже цінна солідарність літописця з німцями, яких він навіть визнає за святих мучеників. Тут мова іде за третій хрестовий похід імп. Фридриха I, який закінчився дуже сумно: Фридрих потонув, а більшість війська загинула, і повернулося дуже мало. Німці проходили через Візантію, яка цікавила Русь. У Київі перебували німці, латиняни й греки (літопис і „Слово о полку Игоревѣ“[1]). Цікавлючися чужоземними подіями, літописець не міг не звернути уваги на події по ріжних князівствах Русі, бо Русь-Україна була зв‘язана з ними ріжноманітними інтересами, були й такі князі, що переходили дуже часто з одного князівства до другого, а иноді й утікали до угрів або половців. Київський літопис захоплює таким чином, окрім осередка — Київщини, й инші українські землі — Чернигів, Переяслав, Волинь, і неукраїнські — Галич, Смоленськ, Полоцьк, Суздаль, Рязань, Новгород Великий, з західніх держав — Польщу, Угорщину, Чехію, а особливу увагу звертає на своїх

[1]) Про відношення „Повѣсти“ і київського зводу до західніх подій див. Szaraniewicz, Die Hypatios - Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. Lemberg, 1872, стор. 1 — 98.

південно-східніх сусідів — половців і половецьку землю; є звістки за походи Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського та Всеволода на камську Болгарію у 1120, 1173, 1182 р. (стор. 205, 385, 422—423). Не дивниця, що київський звід через його зміст визнають за найцінніший після „Повѣсти". „Хоч цей літопис, каже акад. В. С. Іконніков, звертає особливу увагу на усобиці князів, на походи проти зовнішніх ворогів і про їхні напади, і літописець переказує численні подробиці про війни, але не менш яскраво малює він риси вічового життя і мійського побуту тих часів; він з любовю описує устрій і розпорядок війська, обставини походів і військову техніку. Його цікавлять військові ігрища, забави, подарунки кіньми і зброєю, озброєння й убрання, бенкети й гулянки, музика й пісні. Він охоче оповідає про риси персональної відваги і хоробрости. Він згадує текстуально промови князів до війська і взагалі його захоплюють військові сюжети. Підо впливом релігійних мотивів, що од них, на його погляд, залежать усі історичні події, він покликається теж і на поганську мітологію (стор. 200) й на поганський рахунок часу. Ось, наприклад, що ми читаємо під 6682 (1174) роком: „*Володимѣру бысть болѣзнь крѣпка, ею же сконьчася мѣсяця маия въ 30, прѣставися русальноѣ недѣлѣ в недѣлю*" (стор. 386). І складачеві київського зводу відомі були й хронографи Малали, з якого він бере звістки про єгипетських богів і називає двох з них слов'яно-руськими йменнями Сварога і Дажбога (стор. 200).

Висловив свої думки про Іпатський список взагалі і київський звід з'окрема і проф. М. С. Грушевський. На його погляд, він був утворений, очевидно, на Волині в останній четвертині XIII в. „Основою київської літописи, каже він, послужили київські записки, що з певними змінами увійшли в склад і суздальської літописи: в останній слід їх губиться в середині XII ст. В київській літописи вони теж не заховалися в чистій формі — тут вони злучені з иншими київськими й чужими записками, як то видко з відмін записок суздальської літописи і з подвійних звісток та з инших слідів сполучення в самій київській. Середину київської літописи (від 1146 р.) виповнює простора повість про князювання в Київі Ізяслава Мстиславича, писана якимсь прихильником і товаришем його походів, але й вона поперебивана иншими звістками; в значній частині ці звістки йдуть з якогось джерела неприхильного Ізяславові, писаного, бодай в части, десь за Дніпром, мабуть в Чернигівщині. Зі вставок годиться піднести оповідання про убійство Ігоря, злучене з двох повістей про нього, як згадував я вище. В третій четвертині видко нову руку — якоїсь духовної особи, спеціяльно прихильної до

династії Ростислава, що мабуть вела київську літопись в сій частині; але пізнійший редактор завів і сюди серію записок і осібних повістей українських і суздальських. Так за осібні сказания, до первісної літописи не приналежні, можна уважати оповіданнє про нахід половців на „десятинний город“ Богородиці під 1172 р., про вибір печерською братиєю ігуменом Василия під 1182 р., про похід Ігоря на половців під 1185 р.; суздальське джерело виразно видко в оповіданнях про епископа Федорця (під 1172 р.), про похід Андрія на Новгород (1172 р.), про смерть Андрія й дальші замішання в Суздальщині (1174). Серія галицьких звісток, почавши від року 1173, мабуть, також не належить до первісної літописи, а взята з якогось західно-українського джерела, так само і легенда про третій хрестоносний похід під 1190 р. Нарешті замикає київську літопись звістна вже нам похвала Рюрику з нагоди поставлення стіни в Видубицькім монастирі, виголошена 1199 року; її автор, мабуть, чи не був і останнім редактором київської літописи“[1]).

Тут М. Грушевський розходиться з думкою инших дослідувачів про вбивство кн. Андрія: він це оповідання вважа за суздальське, а тимчасом инші згадують тут про киянина Кузьмища. Хронологія київського зводу розходиться иноді з хронологією Лаврентівського літопису: ріжниця між ними бувае на рік, два, а не то й три. В Лаврентівському літописі трапляються такі звістки про Русь-Україну, яких нема в Іпатському спискові; деякі з тих подій, які торкаються Русі-України, описані простіше і просторіще в Лаврентівському, ніж в Іпатському спискові; це, наприклад, треба сказати про смерть Володимира Мономаха і плач про нього; про деякі події суздальський літописець знав краще, ніж київський. З цього робиться висновок, хто перший мав у своїому розпорядженню список київського зводу, повніший од того, який дійшов до нас у Іпатському спискові. Київський літописець користувався галицько-волинським літописом (найкращі його оповідання завів він до свого складу), новгородським, суздальським і иншими літописами. І навпаки відомості про київські події знаходяться і в новгородському і в воскресенському літописі. Київським літописом користувалися Длуґош і Стрийковський. Густинський літопис являє з себе у відповідній частині скорочений київський звід Іпатського списку[2]).

Ми вже торкалися буди трохи питання про зміст київського зводу, але робили це випадково, а тепер ми зробимо систематичні, хоч і короткі, на це вказівки.

---

[1]) Історія України-Русі, т. III, вид. друге. Львів, 1905 стор. 487—488.

[2]) Иконниковъ, Опытъ русской историографіи. т. II. стор. 438—456. Там і бібліографія (стор. 456—457).

Починається київський літопис з року 1111 снемом князів на Долобському в справі походу на половців, де рішучу ролю відогравав Володимир Мономах, хоч київський стіл займав Святополк. В оповіданні про похід цікаві вказівки на Шарукань і Сукров у половецькій землі (стор. 191—193). У 1113 році вмер Святополк, і кияни послали за Володимиром Мономахом, який і зробився великим князем київським. Літописець оповідає про часи його князювання до смерти у 1126 році (стор. 198-208) — тут є тільки одно широке оповідання про перенесення мощів Бориса й Гліба в Вишгороді, — останні звістки короткі й дрібні. Далі описується коротке князювання в Київі старшого сина Мономахового Мстислава (стор. 208—212), другого сина його Ярополка (стор. 212—217), Вячеслава і Всеволода Ольговича у 1140 році (стор. 217—222); тут оповідається і про внутрішні відносини між Всеволодом і його родичами, і про боротьбу з Володимирком галицьким. Всеволод помер року 1146, а після смерти його починається боротьба за Київ між Мономаховичами (Ізяславом) і Ольговичами (Ігорем і Святославом), що в ній значну ролю одгравала київська людність: чорні клобуки й инші підтримували Ізяслава (стор. 229—232). Про князювання Ізяслава у Київі оповідається досить широко (стор. 233—332); тут головним чином йде мова про боротьбу його з Ольговичами, з цікавими вказівками на багацтво чернигово-сіверських князів, цікава звістка про поставлення на митрополита Клима Смолятича собором руських єпископів, про вбивство Ігоря, про війни й походи, про боротьбу Ізяслава з його дядьком Юрієм Долгоруким, що на якийсь час захопив був Київ, про відносини його до дядька Вячеслава, про допомогу угрів, про відношення до Ярослава галицького. Далі оповідається про князювання в Київі Ростислава, якого посадили кияни року 1154 (стор. 324—329), Юрія (329—336), Ізяслава Давидовича (336—345); тут є звістки і про галицькі події (Ярослава і Івана Берладника), Ростислава Мстиславовича (345—364); тут є цікава звістка про повінь у Галичині (стор. 358); року 1169 у Київі сів Мстислав Ізяславич (стор. 366—373). Тут, як і в инших місцях, цікаві вказівки на значіння княжих мужів-радників (князь, не погодившися з боярами, звертається до молодшої дружини — дітських і каже: *„а се будуть мои бояре“*), на нараду з приводу походу на половців, де згадується про Грецький, Соляний і Залозний шляхи, і згадується про половецькі вежі над р. Углою, Снопородом і Осколом, оповідається про взяття й руйнування Київа раттю Андрія Боголюбського року 1171 (за хронологією Іпатського списку). У Київі на якийсь час посадили були Гліба Юрієвича — тоді на суд до київського митрополита надіслали

суздальського владику Федорця, що йому врізали язика, осліпили й одрубали руку; при цьому велику увагу звертали на половців, що з ними велася боротьба і утворювалися снеми. Між иншим, літописець згадує про перепетівське поле, яке нагадує нам відому за наших часів могилу Перепятиху; цікава тая велика роля, яку відігравали у цій справі берендеї: вони не допустили князя виступити проти половців і сказали так: *„не ѣздите вы напередъ, вы есте нашь городъ, ать мы поидемъ напередъ“*; тут звертає на себе нашу увагу слово „город“ в значінню кріпости, військового табору (373—384). Після цього літопис оповідає про короткі часи князювання у Київі Володимира, Романа Ростиславича, а далі описує події за князювання Ярослава Ізяславича (стор. 384—429); тут уперше згадується про Москву (стор. 407). Року 1180 до Київа вступив Святослав, що його князювання й описує літописець (420—457); найбільше уваги звертається тут на боротьбу з половцями (тут є цікава зказівка на одного половчанина, у якого був *живий вогонь*), далі, цікаво теж, що переяславське князівство зветься *Україною*; цікава характеристика галицьких князів Ярослава (стор. 441—442) і Володимира (444). Цікаво, що територію біля Київа літописець називає руською землею, виділяючи з неї Галич (стор. 446); цікаво, що Ростислав їде „по украйнѣ Галичькой“ (стор. 447); цікаві звістки про тії насильства, що їх чинили в Галичині угри (446—448); цікава вказівка на лови, на які виїхали на човнах князі, утихомиривши половців, на гирло р. Тясьмина, де *„облови-шася множествомъ звѣрьй“* (стор. 449); варта уваги вказівка й на те, що чорні клобуки випустили за викуп узятого в полон половецького хана Кобана, по заповіту кн. Ростислава (стор. 452). Зауважу зприводу ханового йменння, що київський звід дає дуже багацько прізвищ половецьких ханів, і вони являються матеріялом для половецького словника. Цікава звістка про те, як постригли й посадовили на коня сина Всеволодового Ярослава (стор. 453) і про два йменння для новонародженого князя — князівське і християнське (стор. 454). Наступником його був Рюрик (457—479); князювання його розпочалося з великих обідів, які давав він і які давали йому. Київське князівство називається *„Рускою областью“* (стор. 459). Цікаві подробиці суперечок з-за волостей, що за них можна було дати одступного кунами; у вирішенню цих суперечок брав участь митрополит (стор. 460); йшла справа про старшинство в усьому племені Мономаховому (стор. 461); старший князь був замість батька для молодшого, а той ніби сином для його (стор. 462). Рюрик з родичами своїми вимагав од Ольговичів, нехай вони не домагаються Київа, а володіють хай тим, що їм залишив ще Ярослав — тоб-то по Дніпро. Але вони йому одповіли

так: ми не домагатимемось Київа під тобою, а коли ти вимагаєш од нас, щоб ми зовсім одмовилися од нього, то це для нас річ не можлива, бо „*мы есмы не Угре, ни Ляхове, но единого дѣда есмы внуци; при вашемъ животѣ не ищемъ его, ажь по васъ, кому (и) Богъ дасть*“ (стор. 462—463). Останнє оповідання київського зводу, як ми знаємо вже, торкається збудування стіни в видубицькому Михайлівському манастирі.

Як ми бачимо з цього змісту київського зводу, то в ньому, справді, викладається історія великого князівства київського, при чому виклад йде в порядку князювання київських князів, і цей порядок витримано од початку до року 1201, тоб-то на протязі майже усього XII ст., виключаючи хіба перші десять років XII в., які одійшли до „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Але ці київські князі не князювали над усією руською землею і навіть над усією Україною-Руссю; їх влада охоплювала самісіньку київську землю, або, як вона називається і в літописі, київську область і не поширювалася ні на сіверсько-чернигівську, ні на переяславську, ні на волинську, ні на галицьку. Та проте у XII ще ст., особливо перед тим, як знищили його війська Андрія Боголюбського (у 1169 р.), мав Київ і центральне значіння і перебував у політичних й економічних зносинах з усіма иншими землями і князівствами, а землі ці об'єднував одну з одною княжий рід, православна віра, церковна ерархія, економічні інтереси, боротьба проти спільних ворогів. Не дивниця, що при таких обставинах, у київському зводі ми знаходимо багацько звісток про инші князівства, найбільше про тії, які увіходили до складу Русі-України XII ст. Наприкінці XII ст. київський звід звертає особливу увагу на галицько-волинські події і являється для цих часів обласним галицько-волинським літописом; звістки про них київський літописець чи не позичив у автора галицько-волинського літопису, що міг починатися раніш, ніж з початку XIII ст. Через внесення галицько-волинських подій київський літопис пореходить наприкінці ніби в галицько-волинський.

Що-до мови київського зводу, то тут звичайно треба спіратися на розвідки філологічні. За старих часів М. П. Погодін у VII томі своїх відомих „Изслѣдованій, замѣчаній и лекцій“ (М., 1856) [1]) звів до купи спостереження про мову київського літопису тодішніх філологів (П. Лавровського, Ізм. Срезневського) і додав до цього власні висновки; на підставі їх і склалася його відома власна гіпотеза (Погодінська), яка не задовольнила й таких дослідників старого часу,

[1]) Стор. 410—442, т. XIII, стор. 238—275.

як М. О. Максимович; не задовольнила вона в отому своїому новому вигляді, якого їй надав акад. О. І. Соболевський, і сьогочасних українських учених.

Спеціяльно розбірає мову київського зводу проф. М. А. Колосов у своїому „Очеркѣ исторіи звуковъ и формъ русскаго языка"; тут він торкається усіх трьох літописів, уміщених в Іпатському спискові, і з'окрема зупиняється на київському зводі. Далі спеціяльну розвідку про мову усіх трьох літописів Іпатського списку одночасно дає і А. Нікольський — „О языкѣ Ипатской лѣтописи" [1]). Для своєї розвідки він користувався палеографічним виданням „Повѣсти" і другим виданням Іпатського списку Археографічної Комісії (1871 р.). Торкалися мови Іпатського списку й акад. О. О. Шахматов, О. І. Соболевський та О. П. Потебня.

Загальний висновок Нікольського про мову Іпатського списку зводиться до того, що він написаний під великим впливом церковно-слов'янської мови, але поруч з цим у ньому дуже помітно й народню стихію, як українську, так і великоруську. Про оригінал літопису можна з певністю заявити, що він південно-руського походження; це особливо треба сказати про третій галицько-волинський літопис. Оцей південно-руський оригінал був декільки разів переписаний у північній Русі, і через те до нього попало дуже багато елементів лівнічно-східнього великоруського наріччя, бо вносили його великоруські писарі. Може навіть вони де-в-чому і переробили мову цього пам'ятника, надавши йому риторичности. Далі автор виділяє церковно-слов'янські елементи в мові Іпатського списку (уживання *а* замість народнього *о*— *памагати*, замість *помогати*, *ъ* і *ь* і т. и.); у морфології — в відміні, в часуванні, в синтаксисі. Що-до живої народньої мови (української і великоруської), то А. Нікольський наводить приклади і для одної і для другої в царині фонетики. До галицько-волинської говірки треба однести змішування *ы* і *и* (*свя-тымы, ратнымы*); змішання *у* та *в* (*оу* бок) — знов риса південних говірок; *шч* (у слові *вишча*) це українізм, як і кличний відмінок; уживання *ѣ* це риса галицько-волинських говірок, і воно вживається в нашому пам'ятникові; але часто, замість нього, в одних і тих самих словах *е* пишеться замість *ѣ*, і це вже зроблено північним переписувачем, який у XV ст. не почував ріжниці між *ѣ* і *е* у вимові цих звуків. Змішування *ч* і *ц* свідчить, що Іпатський літопис був переписаний на півночі, бо це є особливість новгородських говірок. До своєї розвідки А. Нікольський склав словничок важніших слів Іпатського літопису. Там звертають на себе нашу увагу такі слова, котрі

[1]) Рус. Фил. Вѣстн., т. XLI, стор. 238—275.

вживаються в сьогочасній українській мові, як *батогъ, вабить, великъ день, водохрещи, возъ, вязити, въсхопитися, гребля, гугнивый, доволь, изминутися* (розминутися), *казати* (учити), *кожюхъ, коли, лаяти, лука, могила, николи, опочивати, отомкнути, очевисто, полоняникъ, пополошитися, притомити, приняти, расваритися, растинати, ролья, свита, сивый, словутьный, сокира, сопѣли, сорочька, стягъ, сумныи, тулитися, укропъ, хапатися, черевьи.*

Другий, чисто обласний літопис — це г а л и ц ь к о - в о л и н с ь к и й літопис. Не дивниця, що Волинь і Галич мали свій обласний літопис, бо у XIII—XIV ст., коли Київ підупав і втратив своє політичне значіння, осередком політичного державного незалежнього життя зробилося галицько-волинське князівство. Літопис цей охоплює часи од 1209 по 1294-й ріх, але в окремій редакції (без київського зводу і „Повѣсти“) чи не починався він раніше. Можлива річ, що галицько-волинське літописання почалося ще у XI ст., бо взагалі треба сказати, що письменство на Волині й у Галичині, як це відомо, процвітало, і ми маємо цілу низку пам'ятників письменства, що їх акад. О. І. Соболевський относить до галицько-волинської землі, хоч деякі з них акад. Ягіч вважає за київські. Володимир Василькович дуже любив письменство; в один з манастирів він дав євангелію, списану його власною рукою, та ще збірник свого батька. За уривок галицько-волинського літопису визнають оповідання Василя, внесене до „Повѣсти“, про осліплення Василька, бо склад його більше нагадує галицько-волинський літопис, ніж „Повѣсть“. Василь був волинець і проживав у Володимирі-Волинському. Ізм. Ів. Срезневський висловив був гадку, що літопис вівся на Волині з-давніх-давен і що до нього належать такі звістки, які ми читаємо в „Повѣсти“: про Свинельда в землі уличів, про Мистишу. До цього літопису могли належати й звістки про Ростиславів похід на ляхів. Що-до київського зводу, то гадають, що туди увійшло багацько звісток, записаних на Волині і в Галичині (як, наприклад, про Романа, про Івана Берладника, Володимира, то що). Вказують також на деякі звістки у Длуґоша, яких нема у відомих нам списках літопису і які Длуґош міг позичити з оних старих галицько-волинських записів (події після смерти Ростиславичів, за Романа). Що початок галицько-волинського літопису в усякому разі загублено, це видко з того, що починається він отаким заголовком: „*Въ лѣто 6709. Начало княжения великаго князя Романа, самодержца бывша всей Руской земли, князя Галичкого*“. А зараз-таки за цим заголовком читаємо: „*По смерти же великого*

---

[1]) Очерки изъ исторіи русскаго языка. Часть 1-я. К., 1884, стор. 1 — 58.

князя Романа" і далі йде складена похвала йому, якою, звичайно, кінчиться оповідання за кожного князя. Про смерть Романову немає звістки в галицько-волинському літописі, а є вона в Лаврентівському спискові, куди, мабуть, перейшла з галицько-волинського літопису. Є й инакші ще познаки, що свідчать про неповноту чи про пропуски в галицько-волинському літописі. В Іпатському спискові проставлено роки, а в инших списках (Хлебніковському, Погодінському та Єрмолаєвському) їх нема: виходить, що роки були розставлені пізніше, розставив їх мабуть той, хто з'єднав галицько-волинський літопис із київським зводом, або знайшов його вже з'єднаним з ним, нема там і таких висловів, як „*бысть тишина*", „*не бысть ничтоже*". Але є й протилежний погляд на це питання; це погляд М. С. Грушевського. На його думку галицько-волинський літопис дійшов до нас у своїй цілості, не стративши свого початку. „З того, що ми маємо кодекси, де галицько-волинська літопись злучена з київською, а хронольогії не має, видко, що хронольогізував її ані той, хто прилучав її до київської літописи, ані остатній редактор галицько-волинської літописи. Ані той, ані другий, знаючи, що галицько-волинська літопись була зовсім осібною цілістю від київської й не стояла з нею в ніякім звязку, не впав-би був на гадку вести хронольогію київської літописи безпосередно через галицьку, почавши від року 1201. Підношу се з огляду на те, що в літературі висловлялися гадки, ніби хронольогізував галицько-волинську літопись той, хто «пришив» її до київської, напр., Бестужевъ-Рюминъ, О составѣ рус. лѣтописей, с. 153.

В звязку з сим пришиванням стоїть часто повторювана гадка, ніби галицько-волинську літопись ми маємо без початку. Декотрі дослідники (Соловьов, Костомаров) бачать навіть у волинських звістках київської літописи з XII в. останки «першої половини» галицько-волинської літописи. Але на се нема ніякої підстави. Ніщо не вказує на те, аби галицько-волинська літопись що-небудь стратила на своїм початку. Страшенний період (*«по смерти же великаго князя Романа»* аж до *«срѣтоша и (Рюрика) бояре галичкыи и володимерьстии»*), розширений ріжними вставками... служить вповні природним (як на стиль літописи) вступом до галицької літописи, і всякі припущення про якісь утрачені вступні частини зовсім довільні, — на них у літописи не знаходимо ніяких вказівок. З рештою се й зовсім рациональна вихідна точка для літописця, що заберався описати історию Данила — почати від смерти його батька й тих замішань, які з того виникли. Нічого, що вказувало-б на галицьку літопись, з її характерним риторичним стилем, ми не знаходимо в київській літо-

писи“ [1]). Треба зауважити, що обидва погляди (старих дослідувачів і М. С. Грушевського) ґрунтуються не на фактичних даних, бо їх немає, а на спостереженнях; а спостереження ці не настільки рішучі, щоб не залишали сумніву. А аргіогі думка про можливість місцевого галицько-волинського літописання до початку XIII ст. досить імовірна, і коли визнавати існування чернигово-сіверських місцевих записів, то з таким самим, як навіть ще не з більшим, правом можна припускати й існування галицько-волинського літопису до 1203 року; в усякому разі, початок галицько-волинського літопису про князювання Романа, очевидячки, загублений.

Далі про галицько-волинський звід проф. М. С. Грушевський висловлює ще такі думки: „Більше одноцільний характер (в порівнянню з київським зводом) має галицько-волинська літопись. Її вступна частина—оповіданнє про «великий мятеж» по смерти Романа, була написана в формі прагматичного оповідання, без років, якоюсь близькою Данилови особою, правдоподібно з Галичини, не скорше десь як в 40-х роках XIII в. Де що змінена при дальших редакціях, вона, одначе, заховала більше-меньш свою початкову форму; тільки в оповіданнях середини XIII в. помічаємо деякі посторонні звістки, внесені, очевидно, пізнійшим редактором — пинські звістки, в звязку з котрими могли стояти й богаті відомости про події вел. кн. Литовського та руcько-литовську боротьбу, що виступають в середніх десятолітях літописи (особливо в 50-х—70-х роках). Можливо, що маємо тут останки якоїсь літописи з північної Волини, з сусідства Пинщини і вел. кн. Литовського; серед них сліди вступної повісти заникають на 1250-х роках. 70 і 80 роки літописи виповнені знову инакшим матеріалом: се волинський двірський літописець, близький до двору кн. Володимира Васильковича і його наступника Мстислава. Його оповіданнє, здається, кінчиться з роком 1289, і кінцеві записки літописи, мабуть, вийшли з під иньшого пера; пинські звістки під кінцевими роками знову могли б вказувати на північну Волинь. Сі дальші верстви літописи, за прикладом її початку, зроблені були також без років, аж до самого кінця; очевидно, волинський літописець продовжав уже готову галицьку літопись. Роки поставлені, зовсім довільно і хибно, якимсь хронольогізатором уже по злученню цілої галицько-волинської літописи з найдавнійшою і київською, і то тільки в однім з кодексів. І тепер маємо хронольогію лише в Іпатськім кодексі, а в иньших її нема“ [2]).

---

[1]) М. Грушевський, Хронольогія подій галицько-волинської літописи—в Зап. Наук. Тов. 1901, т. XLI, стор. 2, прим. 2.

[2]) М. С. Грушевський, Історія України-Русі. т. III, друге видання. Львів, 1905, ор. 488—489.

Щоб вияснити питання про роки галицько-волинського літопису, проф. Грушевський присвятив для цього спеціяльну розвідку [1]). Це дуже цінна розвідка, і вона, оскільки це було можливо, вичерпуюче вирішує питання, якого раніше торкалися Н. М. Карамзін, Д. Зубрицький[2]), Шараневич [3]) і Н. П. Дашкевич [4]). Усі вони вважають хронологію галицько-волинського зводу за сумнівну і навіть помилкову, і поправляють її на підставі инших джерел і спостережень; особливо це треба сказати про Зубрицького, Шараневича і Дашкевича. Проф. Грушевський незалежно од них на підставі власних дослідів зробив детальний умотивований хронологічний аналіз галицько-волинського літопису (стор. 7 — 60), розглянувши геть усі хронологічні дати, розбивши його для цього на частини і присвятивши кожному епізодові окремий критичний екскурс. А на підставі цього хронологічного аналізу він склав „*Хронольогічну таблицю подій галицько-волинської літописи*“ (стор. 61 — 72). В питанні про хронологію літопису проф. Грушевський приходить до дуже негативного висновку. Галицький літописець, каже він, писав без років і сподівався розставити роки аж закінчивши працю, але обіцянки цієї не виконав, і його літопис так і зістався без років; його наступники теж не проставили років, і весь галицько-волинський літопис, з незначними виїмками, зістався без років; аж потім, як його було прилучено до літопису київського, якийсь книжник поділив його на роки (стор. 1 — 2). Аналіз хронології приводить його до висновку, що хронологію Іпатську треба ігнорувати і дату кожної події комбінувати окремо. „В виводі дат, — каже М. С. Грушевський, — старався я довести датованнє до можливої докладности, але подекуди се було неможливе, й приходиться обмежитися тільки приблизним означеннем, з ваганнями до одного року“ (стор. 6 — 7). У своїх датах проф. Грушевський спірається на тексти инших літописних списків і всяких инших джерел, а також на комбінаціях, виведених з тексту літопису; ці останні він сам не визнає за остаточні і певні. В літописі є вказівки на авторство оповідачів: під 1226 роком, наприклад, літописець каже про себе—*насъ* (стор. 500), під 1280 р. — *якоже передъ писахомъ* (стор. 582), під 1255 роком каже він про засіку у ятвягів, яку зруйнував Данило: „*еже и донынѣ пусто стоить*“ (стор. 549), під 1287 роком літописець каже про себе — *ихъ же* (городів) *не псахъ* (стор. 596), під 1283 р. знов — „*о немъ же передъ сказахомъ*“ (стор. 587). Одні ви-

[1]) Хронольогія подій галицько-волинської літописи (Зап. Наук. Т-ва, 1901, III, стор. 1 — 72).

[2]) Исторія Галичско-русскаго княжества, III.

[3]) Die Hypatios-Chronik... 1872.

[4]) Княженіе Даніила Галицкаго. К. 1873.

знають двох літописців, що писали в ріжних місцях і в ріжні часи; другі гадають, що це є звід, складений на підставі звісток декількох літописців; треті автором зводу називають того самовидця, що описав найновіші події. Галицько-волинський літопис складений не духовною особою, а свіцькою; а звістки про церковні справи взято чи не з церковних і манастирських записів. Була, що правда, висловлена гадка (Лашнюковим), що й цей літопис міг бути складений духовною особою, бо духовництво брало тоді велику участь і в громадських справах (є думка, що як духовництво і брало участь в складанню літопису, то біле), але більшість дослідників (М. І. Костомаров, Вс. Ф. Міллер), схиляються до думки, що автор чи редактор цього зводу був людина свіцька, досить освічений і розумний. Автор чи складач літопису згадує про тії пісні, які складалися на славу князям за їхні перемоги, Данилові і Василькові за їх перемоги над ятвягами; під 1241 роком згадується навіть про славутнього співця Митусу, що *„древле за гордость не восхотѣвшу служити князю Данилу“* (стор. 528); а духовництво, особливо ченці, як знаємо, не дуже то були прихильні до свіцьких співців і музик. Той, хто складав галицько-волинський літопис, чи ті, що його складали, стояли близько до князів і добре знали, що робиться при княжому дворі: кидається в вічі, що дуже точно описуються звичаї, характер князів, пригоди з ними; нагаймо собі, наприклад, з якими реальними подробицями описано хворобу кн. Володимира Васильковича, якою він хворів 4 роки; описові цієї хвороби він присвячує окремий заголовок, кажучи *„болезнь же его сице скажемь“* (стор. 601, 602, 603); або знов — Мстислав подарував Данилові свого борзого коня — і літопис додає, що він був сивий (стор. 491); другий раз борзий кінь Мстиславів називається актазом (стор. 498); третій раз оповідається, що під Данилом було вбито його гнідого коня (стор. 515). Близький до князів і їх канцелярії, літописець міг користуватися і офіціяльними актами, і частину з них він заніс до літопису. Літописець бачив шлюбну умову — „обѣтъ“ Романа Даниловича з дочкою австрійського герцога Гертрудою, і за обіт цей під 1245 р. каже: *„его же за множество весь не списахомъ“* (стор. 545), та, на жаль, з нього нічого не виписано; він згадує про грамоти Батия. Літописець заніс до літопису заповіт Володимира Васильковича; під роком 1287 він оповідає: *„Володимеръ же повелѣ писцю своему Федорцю писать грамоты“* (і далі йде *„князя Володимеря рукописаніе“*); хтів був він записати таку-ж саму грамоту і своєї княгині (стор. 594). Мстислав Данилович установив ловче на мешканців Берестя за їхню „коромолу“, і цей запис занесено до літопису (стор. 613). Один з дослідників галицько-волинського літопису,

взявши на увагу вказівки на тих писарів, що складали княжі грамоти, висловлює думку, що вони вели і самий літопис, і що мав він більш офіційний характер, ніж инші обласні літописи. А як воно й не так, то треба все-таки сказати, що офіційних документальних звісток у галицько-волинському літописі чимало. Ми маємо в ньому реєстри вбитих дружинників, імення послів, татарських кагальників, тих осіб, котрі брали участь у переговорах й умовах. Галицько-волинський літопис поділяється на дві частині: перша — з 1201 по 1261 рік (стор. 479 — 561); друга — з 1261 р. до кінця, до 1292 року включно (стор. 561 — 616). Перша частина, кажучи взагалі, присвячена головним чином галицьким подіям, добі Данила Романовича і, власне, йому самому. Під роком 1227 навіть читаємо такий заголовок: „*Начнемь же сказати бесчисленыя рати, и великыя труды, и частыя войны, и многия крамолы, и частая востания, и многия мятежи, из(ъ)млада бо не бы има покоя*“ (стор. 501), під роком 1229 знову читається заголовок: „*посемь скажемъ многий мятежь, великия льсти бещисленыя рати*“ (стор. 508). І, справді, тее становище, в якому опинилися діти Романові — Данило і Василько, було скрутненьке. Літопис дуже прихильний до кн. Данила, який, на погляд літописця, перебуває під опікою небесних сил, і господь йому допоміг захистити Галич од угорського короля Бели; бог таки послав архангела Михаїла „*отворити хляби небесныя*“ (проти угрів), ангел їх побивав і „*Данилъ же, Божьею волею, одерьжа градъ свой Галичь*“ (стор. 507 — 508). Холмчане дуже любили князя Данила — „*любяхуть же и гражане;... «се есть,* казали вони, *держатель нашь, Богомъ даный» — и пустишася яко дъти ко отчю, яко пчелы к матцъ, яко жажющи воды ко источнику*“ (стор. 517 — 518). До боярів літопис відноситься як до ворогів кн. Данила і коромольників, дає їм неприємні епітети: під роком 1230: „*крамолъ же бывши во безбожныхъ боярехъ Галичкыхъ*“ (стор. 508); вони сиділи в думі і хтіли запалити вогонь чвар і заколоту; соцький Микула нагадує Данилові прислів'я, застосовуючи його до бояр: „*Господине! не погнетши пчелъ меду не ъдать*“ (стор. 509); галицьких бояр літописець називає „*льстивыми*“ (стор. 499). Перша частина це немов суцільне оповідання, яке иноді переривається відомими нам словами: „*тишина бысть*“, або инакшими вставками. Друга частина не має такої суцільности і одности; присвячена вона головним чином волинським подіям і писана мабуть у Володимирі Волинському і дуже прихильна до волинських князів — брата Данилового Василька Романовича і сина його Володимира, що за його-то, як думають, і складено було звід, можлива річ, що його двірським історіографом, як гадає Петрушевич.

Складач галицько-волинського літопису це була людина досить освічена і начитана у пам'ятниках письменства. В першій частині він покликається на св. письмо, кажучи про полонення міст, коли „*бояринъ боярина плѣнивше, смердъ смерда, градъ града, якоже не остатися ни единой вси не плѣненъ*“, він додає: „*еже притъчею глаголють Книги: не оставлешюся камень на камени*“ (стор. 494); під роком 1226 автор літопису скористувався висловом св. лисьма про Каїна, щоб на підставі його скласти прокляття „льстивому“ бояринові Ярославові. І вийшло дуже картинно і яскраво: „*Князю же* (Мстиславу) *обличившю Ярослава, изгна и отъ себе. Якоже изгна Богъ Каина отъ лица своего, рекы: проклятъ ты буди, стоня и трясыся на земли, якоже раздвиже земля уста своя прияти кровь брата твоего; якоже и Ярославъ разъдвіже уста своя на господина своего: да не будеть ему пристанъка во всихъ земляхъ, в Рускихъ и во Угорьскыхъ, и ни в ких*(ъ) *же странахъ, да ходить шатаяся во странахъ, желание брашна да будеть ему, вина же и олу поскуду да будеть му, и да будеть дворъ его пустъ, и в селѣ его не будеть живущаго*“ (стор. 499); в оповіданню про співця Митусу, що через гордощі не хтів служити кн. Данилові, автор од себе додає: *яко же рече Приточникъ буесть дому твоего скрушиться, бобръ и волкъ и язвѣць снѣдяться*“ (стор. 528); в оповіданню про перемогу галицьких князів над гордими ятвягами автор додає: „*якоже пишеть во Книгахъ: нѣсть въ силѣ брань, но в Бозѣ стоить побѣда*“ (стор. 552). Виходить, що літописець користується, і дуже вміло, текстами св. письма, з літературною метою. Автор знав хронограф І. Малали в болгарському перекладі, зробленому свящ. Григорієм за царя Симеона. Малала оповідає, що од поводі річки Скирти була затоплена Едеса і що там потім знайдено було камінь з отаким написом: Σκίρτος ποταμὸς σκιρτήσει κακὰ σκιρτήματα πολίταις. Наш літописець скористувався цим епізодом, оповідаючи за боротьбу Данила Романовича з угорським королем Белою, який-хтів захопити Галич і через посла переказував, нехай, мовляв, не уповає ваш Данило на господа; дружинники Бели, одступаючи від Галича, падали в річку Дністер: до цього літописець додає: „*Скыртъ рѣка злу игру сыгра гражаномъ, тако и Днѣстръ злу игру сыгра Угромъ*“ (стор. 507—508). Перша половина фрази це переклад наведеної вище фрази І. Малали. Під роком 1254 автор покликається, на хронографи взагалі і на Євсевія, що склав „χρονικὸς κανών“, де викладаються події з часів Авраама (стор. 544); під роком 1233 він покликається ще на Гомера, кажучи про лесть: „*о лесть зла есть! якоже Омиръ пишеть, до обличенья сладка есть, обличѣна же зла есть, кто в нѣй ходить, конѣць*

золъ прииметь; о злѣе зла зло есть“ (стор. 513). Таких слів нема ні в Іліяді, ні в Одисеї, але йменння Гомерове згадується в пам‘ятниках староруського письменства. В другій частині літопису автор покликається тільки на святе письмо; оповідаючи про заснування кн. Володимиром міста Каменця, літописець каже, що князь задумав поставити нове місто за Берестем, взяв книги пророцькі, одкрив сторінку в них і прочитав там пророцтво Ісаєве: „*Духъ Господень на мнѣ, его же ради помаза мя, благовѣстить нищимъ посла мя и цѣлити скрушенымъ сердцемь, проповѣдати полоненикомъ отпущение и слѣпымъ прозрѣние, призывати лѣто Господне приятьно... и созижють пустыня вѣчная, запустѣвшая преже, воздвигнути городы пусты, запустѣвшая отъ рода*“ (стор. 577—578). Перша частина більш оброблена, ніж друга, з боку її редакції; у ній ми помічаємо навіть нахил до свого особливого прагматизму; так, в оповідання про боротьбу Данила з Мендовгом вставлено таку примітку: „*хронографу же нужа есть писати все и вся бывшая, овогда же писати в передняя, овогда же во(з)ступати в задняя: чьтый мудрый разумѣеть*“ (стор. 544), тоб-то і забігати вперед, щоб закінчити оповідання про якусь подію, одступаючи од звичайної літописної хронології, якої одначе раніш у галицько-волинському зводі й не було. Під роком 1257 з приводу цього читаємо: „*Якоже сказахомъ о ратехъ многихъ, си же написахомъ о Романѣ: древле бо бѣ писати си, нынѣ же здѣ вписано бысть в послѣдняя*“ (стор. 554). Під роком 1254 літописець оповів про шлюб Романа Даниловича з удовою австрійського герцога Гертрудою (стор. 545); тепер знов він вертається до цієї справи, визнаючи, що він цим самим порушив хронологію (треба було писати про це раніше, а воно вписано тут). В половині XIII в. вставлено пінські записи і є чимало звісток про руськолитовські відносини; такі самі записи бачимо ми і наприкінці літопису.

З боку літературного галицько-волинський літопис видається серед инших. Автор чи автори його не мало попрацювали над його викладом, над його літературною формою, над його мовою. Вони визволилися од впливу візантійських хронік, який помітно відбився на „Повѣсти“, і завели свою власну літературну манєру, яка витворилася до того часу в галицько-волинському письменстві. Замість сухого ділового стилю північно-руських літописів, ми бачимо тут прикрашений стиль, який иноді являється красномовним, а ще частіше переходить у риторику, иноді доволі заплутану, бо, очевидячки, авторові доводилося вести уперту боротьбу з труднощами літературної, досить складної мови. Квітчаста мова галицько-волинського літопису наближує його иноді до „Слова о полку Игоревѣ“. Мові Іпатського

списка взагалі і галицько-волинського зводу зокрема присвячена спеціяльна монографія А. Нікольського. Не торкаючися спеціяльних питань про фонетику, морфологію і синтаксис мови, ми звернемо тільки увагу на його спостереження й висновки про стиль галицько-волинського літопису. Стиль цього літопису Нікольський ставить дуже високо, наближаючи до стиля пам'ятників народньої поезії і до „Слова о полку Игоревѣ". Тут, каже він, чудовою поетичною мовою написано, дуже гарне своєю простотою й драматизмом, оповідання про події суміжних галицького й волинського князівств. Що-ж надає мові цього літопису поетичного складу? Це звичайні засоби поетичної творчости. Це передовсім епітети — *боровъ велицѣи, Филя гордый, соколомъ стрѣлцемь;* далі тавтологія: *множьство много, въ силѣ тяжьцѣ, многомь множьствомъ силы своей, мосты мостите, клятвою клятися, игру сыгра, одоождить дождь;* порівняння: *устремилбося бяше* (Роман) *на поганыя яко и левъ, сердитъ же бысть яко и рысь, и губяше яко и коркодилъ, и перехожаше землю ихъ яко и орелъ, храборъ бо бѣ яко и туръ; Скомондъ... борвъ же бѣ яко и звѣрь; Данилъ... изоострился на поганыя, яко левъ; идущу же каменю со забралъ, яко дожду силну; пустишася яко дѣти ко отчю, яко пчелы к матцѣ, яко жажющи воды ко источнику; онъ же, яко свѣрпый звѣрь, не пощади уности его; мечющимъ же пращамъ и стрѣламъ яко дожду идущу на градъ ихъ; копьем же изломавшимся, яко отъ грома трѣсновение бысть; ляхомъ же крѣпко борюще, и сулицами мечюще и головнями, яко молнья идяху, и каменье яко дождь с небеси идяше; щитъ же ихъ яко зоря бѣ, шоломъ же ихъ яко солнцю восходящю, копиемь же ихъ дрьжащимъ в рукахъ яко трѣсти мнози; вежа убѣлена яко сыръ; медъ отъ огня яко смола ползущь; нѣкто отъ ляховъ... защитився отчаяньемь акы твердымъ щитомъ; друзии падаху с мостка в ровъ, акы сноповье; ляховѣ пущахуть на ня каменье, акы градъ силный;* уособлювання: персоніфікація місяця і зір як знамення для людини; алегоричні вислови: *солнце наше зайде ны* (= зминуло наше щастя), *утеръ пота* (= заспокоївся), *показаша ему путь* (= прогнали його), *вземь на ся въньчь побѣдный; стрѣлы омрачиша свѣтъ побѣженымъ, отряси сонъ* (= проснись), *посла богъ на насъ мѣчь свой; взяша градъ Рязань копьемъ.*

Трапляються прислів'я та притчі: *не погнетши пчелъ, меду не ѣдать.* Є й ліричні і патетичні місця, як ось-таке, наприклад, — *О злѣе зла честь татарьская! Данилови Романовичю князю бывшу велику, обладавшу рускою землею, Кыевомъ и Володимеромъ и Галичемъ, со братомъ си, инѣми странами — нынѣ сѣдить на колѣну*

и холопомъ называється, и дани хотять, живота не чаеть и грозы приходять. О злая честь татарьская! Або знов отакі поетичні вислови: *„бѣ бо дерзъ и храборъ, отъ главы и до ногу его не бѣ на немь порока; Володимеръ Мономахъ пилъ золотомъ шоломомъ Донъ; костью лечи* *). Проте рівночасно з отакими високо поетичними висловами дуже часто зустрічаються в цьому літописові і вислови штучні, витієваті, на зразок церковно-слов'янських хитросплетінь.

Нарешті познайомимось, хай і коротко, та систематично, із змістом галицько-волинського літопису, тай перелічимо окремі його оповідання.

Починається літопис характеристикою князя Романа галицького, що літописець називає його *„самодержьцемъ всея Руси“*. Воєнними своїми успіхами нагадував Роман діда свого, Мономаха. З цієї нагоди літописець подає нам гарну, чудову легенду з боротьби Мономаха із половцями; а саме про отого гудця (співця) Ора, що половецькими піснями своїми та тим, що дав ханові Отрокові понюхати евшанзілля, нагадав ханові, що його Мономах прогнав був до Обезів за залізні ворота; за його рідну землю: краще — сказав хан — на своїй рідній землі свої кості скласти, ніж бути славним у чужому краї, і повернувся в землю половецьку, а од його народився славний у літописах половецьких хан Кончак, *„иже снесе Сулу“*. Далі йде широке оповідання про тую колотнечу, що почалася за малолітства двох синів Романових: Данила та Василька (старшенькому було тоді 4 роки, а молодшому — 2); яке скрутне було їхнє становище, видко з того, що вони разом з матірю своєю мусіли втекти з Володимира до поляків, причому Данило втік із своїм дядьком, а Василька схопив піп укупі з нянькою його і проніс його через діру у мійській стіні; тоді Данила виправили до угорського короля і цей узяв його під свою опіку (стор. 480 — 482). Боротьба була завзята і всі хапалися жорстоких засобів, щоб заволодіти галицько-волинською землею: сіверські князі Ігоревичі, приміром, убили 500 галицьких бояр, — та бояри одомстилися і повісили трьох Ігоревичів; вони вигнали з Галича й Данилову матір (стор. 484 — 486). Бояри вже настільки були вбилися в силу, що на великому княжому столі посадили одного із своїх — боярина Володислава і його за це потім заточили (487 — 488). З подробицями оповідається за відносини до всіх сусідів — угрів, поляків, половців і литовців, й за боротьбу з ними. Трапляються і такі випадкові, та дуже важливі, звістки, як, наприклад, вказівка на

*) А. Никольскій, О языкѣ Ипатской лѣтописи — Р. Ф. В., т. XLII, стор. 96 — 99. (= 1899, кн. 3 — 4).

те, що *„придоша лодья из Олешья, и приѣхаша в нихъ на Днѣстръ, и насытишася рыбъ и вина“* (стор. 491).

У першій частині літопису знаходимо ми двоє окремих широких оповідань — про січу над Калкою та про Батиїв напад, а в другій — одно: про смерть Володимира Васильковича. Перше оповідання має навіть окремий заголовок: *„Алецкое побоище“* (стор. 495 — 497). Автор його був сучасник і самовидець походу на р. Калку, бо каже він за себе: *„вся намъ по суху же Днѣпръ перешедшимъ“* і точно визначує дні переходів. К. Н. Бестужев-Рюмін висловив був гадку, що це міг бути волинець чи галичанин, бо запобігає він ласки у Данила: оповівши за Данилову хоробрість у січі, де його було й поранено, літописець додає: *„бѣ бо дерзъ и храборъ, отъ главы и до ногу его не бѣ на немь порока“* (стор. 497). Оцеє оповідання увійшло і до инших літописів, до инших списків. З 1227-го року починаються звістки за війни, походи, про тії важкі часи, які довелося переживати Данилові й Василькові; з 1230 року оповідає літописець *„многий мятежь, великия льсти, бещисленыя рати“* (стор. 508—518). Оповідання про напад Батиїв має теж окремий заголовок — *„Побоище Батыево“*, оповідається тут і за зруйнування Київа у 1240 році (стор. 518—521, 522—523) і галицько-волинської зе́млі (523—524). А боярство галицьке, як і раніш, не корилося князеві Данилові, вони називали його князем, а всю землю держали сами. *„Доброслав(ъ) же вокняжилъся бъ и Судьичь, поповъ внукъ, и грабяше всю землю, и въшедъ во Бакоту все Понизье прия, безъ княжа повеления; Григорья же Васильевичь собѣ горную страну Перемышльскую мышляше одержати; и бысть мятежь великъ в земль и грабежь отъ нихъ“* (стор. 525). Цікаві звістки про боротьбу Данила з болоховськими князями, бо там перелічуються їхні міста: *„Деревичь, Губинъ и Кобудъ, Кудинъ, Городѣць, Божьскый, Дядьковъ“* (стор. 526); коротко оповідається за смерть князя Михайла чернигівського, замученого в орді од татар (стор. 528 — 529). Частенько трапляються звістки про походи на Литву та про відносини до Литви (стор. 530—531), про боротьбу з ляхами (стор. 531 — 535); особливо цікаве оповідання про похід на ятвязьку землю під р. 1256 (стор. 551 — 554) тай инші. Є цікаве оповідання про мандрівку князя Данила до орди до Батия (стор. 535 — 537), цікаве й оповідання, як папа прислав Данилові корону, вінця та скипетра (стор. 548 — 549), цікава згадка про лови Данилові (рогатиною убив він трьох кабанів — стор. 550), далі згадка про тії данини, які давали ятвяги (чорні куни й біле срібло), та про литовських богів (стор. 554 — 556), згадка про татарський напад Куремси (стор. 557 — 558), напад Бурундая (стор. 560 —561, 562 — 565), про вбивство

литовського князя Мендовга і Войшелка (стор. 567—569). За смерть князя Данила оповідається під 1264-м роком; тут-таки подано й коротку характеристику його, де порівняно його з Соломоном („*сей же Данило бяшеть вторый по Соломонѣ*“ — стор. 570). Отут і кінчиться перша (галицька) частина літопису. У другій частині оповідання торкається головним чином волинських подій. Тут знову на перше місце виступають польсько-українсько-литовські відносини. Під роком 1272-м наводить літописець звістку, що в Володимирі по смерти Василька, почав князювати син його Володимир, „*правдолюбьемь светяся ко всей своей братьи, и к бояромъ и ко простымъ людемь*“ (стор. 574), а Лев почав князювати в Галичі і в Холмі після брата свого Шварна (стор. 574). Найбільше уваги присвячує тепер літописець Володимирові волинському, а там знову багато звісток про відносини до Литви, до Польщі та до татарів; цікаве оповідання про Ногаїв та Телебугів похід на угрів і ляхів (ст. 575—589). Цікаві подробиці про хворобу Володимира та його умову з Мстиславом та відносини його з поляками (стор. 591—599) і взагалі подробиці про його вдачу, то що (стор. 599—610). З року 1289-го починається оповідання про князювання в Володимирі Володимирового брата Мстислава; оповідання це має навіть окремий заголовок — „*Начало княжения в Володимерѣ Мьстислава великаго князя*“ (стор. 610); відношення літописця до нього теж досить прихильне — і йому вміщено тут (стор. 613) похвалу; всього в літописі присвячено йому $6^1/_4$ сторінок; є оповідання про похід князя Льва Даниловича до Польщі на підмогу Болеславові (стор. 615—616). Кінчиться літопис двома звістками про смерть пінського князя Юрія Володимировича та степанського князя Івана Глібовича (стор. 616).

Инших окремих україно-руських літописів не заховалося. Та є вказівки, що вони були, ба навіть уривки з них дійшли до нас і в Іпатському спискові і по инших зводах і збірниках. Велися літописні записи в П е р е я с л а в і — вони увійшли потім до Іпатського списку. Такого, наприклад, місцевого походження будуть записи про будівничу діяльність у Переяславі м. Єфрема, про прихід до Переяслава, до Володимира Мономаха половецьких послів, про Святополкового післанця Славяту, далі — коротенькі записи про діяльність Мономаха в Переяславі та про події за його часів; оповідаючи за боротьбу Всеволода Ольговича з Андрієм переяславським, літописець каже, що Андрієвичам бог допоміг. Під 1187 роком вмістив літописець похвалу переяславському князеві Володимирові Глібовичеві, що кінчиться словами: „*о немъже Украйна много постона*“ (стор. 439).

Такі невеличкі дійшли до нас уривки із переяславських записів, що колись може становили й окремий місцевий літопис.

Ще більше, ніж за переяславську, зберіглося звісток і в Іпатському та й по инших списках за землю чернигово-сіверську. Уривки ції свідчать за те, що і в Чернигові і в Новгород-Сіверську велися місцеві записи. Чернигово-сіверська земля славилася своєю освітою: там була ціла низка видатних письменників, починаючи із князів — Святослава (йому присвячено було збірник), Володимира Мономаха, Миколи Святоші, — і кінчаючи ігуменом Данилом (паломником), автором „Слова о полку Игоревѣ“ та автором „Слова о князѣхъ“, що вони, як зараз гадають, родом були мабуть із чернигово-сіверської землі. Не дивниця, що тут міг вестися і місцевий чернигівський літопис. Акад. В. С. Іконніков, на підставі і своїх власних спостережень і дослідів инших учених (Бестужева-Рюміна, Костомарова, Шахматова) збірав цілу низку вказівок на всі тії записи, що повинні були повстати на Чернигівщині і потім увійшли до Іпатського списку: і до першої частини його (до „Повѣсти“) і до другої — до київського зводу. Почалися вони ще за Мстислава Володимировича — як збудував він Спасопреображенський собор. До звісток цих належать записи про будування місцевих церков і манастирів, про народження, смерть і похорони місцевих князів і єпископів, про зайняття столів по чернигово-сіверській землі, про взаємовідносини поміж чернигово-сіверськими князями та їхніми сусідами; про вбивство Ігоря Ольговича в 1147 році є ціле оповідання, в якому сказано, що був він „*добрый поборникъ отечьства своего*“ (стор. 249); є запис про перенесення мощів Ігоревих до Чернигова; в оповіданні про боротьбу Ізяслава з Святославом Ольговичем деякі звістки взято з місцевих чернигівських записів; є чимало й инакших записів з того-таки джерела — всі їх перелічено в акад. В. С. Іконнікова [1]). З цього-таки джерела — з місцевого літопису — взяли деякі звістки, що торкаються чернигово-сіверської землі, і инші літописні списки та зводи. Гадають, що чернигово-сіверський літопис вівся і в XIII в., і звідтіля, наприклад, узято було оповідання про осаду Батиєм Чернигова й Козельська та про смерть чернигівського князя Михайла, замученого в орді татарами. Останнє оповідання з чернигово-сіверських записів, яке попало до ріжних зводів, — це було оповідання за курське князівство 1283 — 1284 р.р.

---

[1]) Опытъ...., т. II, кн. I, стор. 494-496.

Уривки з київського зводу.

№ 1. Похід на половців 1111 року [1]).

В лѣто 6619. Вложи Богъ Володимеру въ сердце, и нача глаголати брату своему Святополку, понужая его на поганыя, на весну. Святополкъ же повѣда дружини своей рѣчь Володімерю; они же рекоша: «не веремя нынѣ погубити смерды отъ рольи». И посла Святополкъ к Володимерю, глаголя: «да быхови ся сняла и о томъ подумалі быхомъ съ дружиною». Послании же приидоша къ Володимеру и повѣдаша всю рѣчь Святополчю; и прииде Володимеръ, и срѣтостася на Долобьскѣ, и сѣдоша въ единомъ шатрѣ, Святополкъ съ своею дружиною, а Володимеръ съ своею. И бывшу молчанью, и рече Володимеръ: «брате! ты еси старѣй; почни глаголати, како быхъмъ промыслили о Русьской земли». И рече Володимеръ: «како я хочю молвити, а на мя хотять молвити твоя дружина и моя, рекуще: хощеть погубити смерды и ролью смердомъ? но се дивно ми брате, оже смердовъ жалуете и ихъ коний, а сего не помышляюще, оже на весну начнеть смердъ тотъ орати лошадью тою, и приѣхавъ Половчинъ ударить смерда стрѣлою и поиметь лошадь ту, и жену его и дѣти его, и гумно его зажжеть; то о сѣмь чему не мыслите?» И рекоша вся дружина: «право воистину тако есть». И рече Святополкъ: «се язъ, брате, готовъ есмь с тобою»; и посласта ко Давыдови Святославичю, велячи ему съ собою. И въста Володимеръ и Святополкъ, и цѣловастася, и поидоста на Половцѣ, Святополкъ съ сыномъ, Ярославъ и Володимеръ съ сынми, и Давыдъ со сыномъ, и поидоша

---

[1]) Лѣтопись по Ипатскому списку. Изданіе Археографической Коммиссіи. Спб., 1871, стор. 191—193.

возложивше надежю на Бога и на пречистую Матерь его и на святыя ангелы его; и поидоша въ 2 недѣлю поста, а в пятокъ быша на Сулѣ; в суботу поидоша и быша на Хоролѣ, и ту и сани пометаша; а в недѣлю поидоша, в ню же хрестъ цѣлують, и приидоша на Пслъ и оттуди сташа на рѣцѣ Голтѣ, ту пождаша и вои, и оттудо идоша Върьскла, ту же завътра, въ среду, хрестъ цѣловаша и възложиша всю свою надежю на хрестъ, со многими слезами; и оттудѣ преидоша многи рѣки, въ 6 недѣлю поста, и поидоша к Донови во вторникъ. И оболочишася во бронѣ, и полки изрядиша, и поидоша ко граду Шаруканю; и князь Володимеръ пристави попы своя, ѣдучи предъ полкомъ, пѣти тропари и коньдакы хреста честнаго и канунъ святой Богородици. Поѣхаша ко граду, вечеру сущю, и в недѣлю выидоша из города, и поклонишася княземъ Рускымъ, и вынесоша рыбы и вино; и перележаша нощь ту. И завътра, въ среду поидоша къ Сугрову, и пришедше зажьгоша и, а в четвергъ поидоша с Дона, а в пятницю, завътра, мѣсяца марта въ 24 день, собрашася Половци, изрядиша Половци полки своя и поидоша к боеви. Князи же наши възложише надежю свою на Бога, и рекоша: «убо смерть намъ здѣ, да станемъ крѣпко!» и цѣловаша другъ друга, възведше очи свои на небо, призываху Бога вышняго. И бывшю же соступу и брани крѣпцѣ, Богъ вышний возрѣ на иноплеменникы со гнѣвомъ, падаху предъ хрестьяны; и тако побѣжени быша иноплеменьници, и падоша мнози врази наши супостати предъ Рускыми князи и вои на потоце Дегѣя, и поможе Богъ Рускымъ княземъ. И въздаша хвалу Богу въ тъ день, и заутра, суботѣ наставшѣ, празноваша Лазарево въскресенье и Благовѣщенья день, и похваливше Бога, проводиша суботу, и в недѣлю пріидоша. Наставшю же понедѣлнику страстныя недѣли, паки иноплеменницы собраша полки своя многое множество, и выступиша яко борове вели-

ции, и тмами тмы и оступиша полкы Рускыи. И посла Господь Богъ ангела в помощь Русьскымъ княземъ; и поидоша Половецьстии полъци и полъцѣ Русьстѣи, и сразишася первое с полкомъ, и трѣсну аки громъ сразившимася челома, и брань бысть люта межи ими, и падаху обои. И поступи Володимеръ с полки своими, и Давыдъ, и возрѣвше Половци вдаша плещи свои на бѣгъ; и падаху Половци предъ полкомъ Володимеровомъ, невидимо бьеми ангеломъ, яко се видяху мнози человѣци, и главы летяху невидимо стинаемы на землю. И побиша я в понедѣлникъ страстный, мѣсяца марта въ 27 день, избьени быша иноплеменницѣ многое множество на рѣцѣ Салницѣ, и спасе Богъ люди своя. Святополкъ же, и Володимеръ, и Давыдъ прославиша Бога, давшаго имъ побѣду таку на поганыя, и взяша полона много, и скоты и кони и овцѣ, и колодниковъ много изоимаша рукама. И въпросиша колодникъ, глаголюще: «како васъ толика сила и многое множество, не могосте ся противити, но воскорѣ побѣгосте?» Си же отвѣщеваху, глаголюще: «како можемъ бітися с вами? а друзии ѣздяху верху васъ въ оружьи свѣтлѣ и страшни, иже помагаху вамъ?»

№ 2. Характеристика Володимира Мономаха [1]).

В лѣто 6634. Преставися благовѣрный князь, христолюбивый и великый князь всея Руси, Володимерь Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю, акы солнце луча пущая; его же слухъ произиде по всимъ странамъ, наипаче же бѣ страшенъ поганымъ, братолюбець, и нищелюбець, и добрый страдалець за Рускую землю. Сего преставление бысть маия въ девятыйнадесять; и спрятавше тѣло его, положиша у святѣй Софьѣ, въ (о)тьца Всеволода, пѣвше обычныя пѣсни надъ нимъ. Святителѣ же жалящеси плакахуся по святомъ и до-

[1]) Ibidem, стор. 208.

бромъ князи, весь народъ и вси людие по немь плакахуся, якоже дѣти по отцю или по матери, плакахуся по немъ вси людие, и сынове его Мьстиславъ, Ярополкъ, Вячьславъ, Георгий, Андрѣй, и внуци его; и тако разидошася вси людие с жалостью великою, такоже и сынове его разидошася кождо въ свою волость, с плачемъ великомъ, идѣже бяше комуждо ихъ раздаялъ волости.

№ 3. Як війська Андрія Боголюбського знищили Київ [1]).

.... Сняшася братья Вышегородѣ, и пришедше сташа на Дорогожичи подъ святымъ Куриломъ, Ѳеодоровы недѣли, и второѣ недѣли оступиша вьсь градъ Киевъ. Мьстиславу затворившюся в Киевѣ, бьяхуться из города, и бысть брань крѣпка отвсюду; Мьстиславу изнемагающю въ градѣ, Берендичи же и Торци льстяху подъ Мьстиславомъ. И стояша 3 дни у города, и снидоша всихъ князий дружина Серховицею, и ринушася к нимъ доловъ, у задъ Мьстиславу начаша стрѣляти. Мьстиславу же начаша дружина молвити: «что, княже, стоиши? поѣди из города; намъ ихъ неперемочи». И поможе Богъ Андрѣевичю Мьстиславу съ братьею, и взяша Киевъ. Мьстиславъ же Изяславичь бѣжа ис Киева на Василевъ; и постигше и Бастѣева чадь, начаша стрѣляти въ плечи ему, и много изоимаша дружины около его: яша Дмитра Хороброго и Олексу дворьского, Сбыслава Ярославича и Иванка Творимирича, Рода тивуна его, и ины многы; съ братомъ же Ярославомъ снясѧ за Уновью, и тако идоста Володимирю. Взятъ же бысть Киевъ мѣсяца марта въ 8, въ второѣ недѣли поста въ середу, и грабиша за 2 дни весь градъ, Подолье и Гору, и манастыри, и Софью, и Десятиньную Богородицю, и не бысть помилованія никому же ниоткуду же, церквамъ горящимъ, крестьяномъ убиваемомъ, другымъ вяжемымъ, жены ведоми быша въ плѣнъ, разлучаеми

[1]) Ibidem, стор. 372—373.

нужею отъ мужий своихъ, младенци рыдаху зряще материй своихъ; и взяша имѣнья множьство, и церкви обнажиша иконами и книгами и ризами, и колоколы изнесоша всѣ, Смолняне и Суждалци и Черниговци, и Олгова дружина, и вся святыни взята бысть; зажьже(нъ) бысть и манастырь Печерьскый святыя Богородица отъ поганыхъ, но Богъ молитвами святыя Богородица съблюде и отъ таковыя нужа; и бысть в Киевѣ на всихъ человѣцехъ стенание и туга, и скорбь неутѣшимая, и слезы непрѣстаньныя. Си же вся сдѣяшася грѣхъ ради нашихъ.

Уривки з галицько-волинського зводу.

№ 1. Як збудовано місто Холм [1]).

.... Холмъ бо городъ сице бысть созданъ: Божиимъ веленьемъ, Данилови бо княжащу во Володимѣрѣ, созда градъ Угорескь и постави во немь пискупа. Яздящу же ему по полю и ловы дѣющу, и видѣ мѣсто красно и лѣсно на горѣ, обьходящу округъ его полю, и вопраша тоземѣць: «како именуеться мѣсто се?» Они же рекоша: «Холмъ ему имя есть». И возлюбивъ мѣсто то и помысли, да сожижеть на немь градець малъ; обѣщася Богу и святому Ивану Златоусту, да створить во имя его церковь. И створи градѣць малъ, и видѣвъ же яко Богъ помощникъ ему и Іоанъ спѣшникъ ему есть, и созда градъ иный, его же Татарове не возмогоша прияти, егда Батый всю землю Рускую поима; тогда и церковь святой Троицѣ зажьжена бысть, и пакы создана бысть. Видивъ же се князь Данило, яко Богу поспѣвающу мѣсту тому, нача призывати прихожаѣ Нѣмцѣ и Русь, иноязычникы и Ляхы; идяху день и во день, и уноты и мастерѣ всяции бѣжаху ис Татаръ, сѣдѣлници, и лучници, и тулници, и кузницѣ желѣзу и мѣди и сребру; и бѣ жизнь, и наполниша дворы, окрестъ града поле и села. Созда же церковь святого Ивана, красну и лѣпу; зданье же еѣ сице бысть: комары 4, с каждого угла преводъ, и стоянье ихъ на четырехъ головахъ человѣцскихъ изваяно отъ нѣкоего хытрѣца; окна 3 украшена стеклы Римьскими; входящи во олтарь стояста два столпа отъ цѣла камени, и на нею комара, и выспрь же вѣрхъ украшенъ звѣздами златыми на лазурѣ; внутрь-

---

[1]) Ibidem, стор. 558—560.

нии же еи помостъ бѣ слитъ отъ мѣди и отъ олова чиста, яко блещатися яко зерцалу; двѣри же еи двоя украшены каменьемь Галичкымъ бѣлымъ и зеленымъ Холмъскымъ, тесанымъ, изрыты некимь хытрѣцемь Авдьемь, прилѣпы отъ всѣхъ шаровъ и злата, на преди ихъже бѣ издѣланъ Спасъ, а на полунощныхъ святый Иванъ, якоже всимъ зрящимъ дивитися бѣ; украси же иконы, еже принесе ис Кыева, каменьемь драгымъ и бисеромъ златымъ: Спаса и пречистое Богородицѣ, иже ему сестра Федора вда, из монастыря Федора иконы же принесе, изо Уручего Устрѣтенье, отъ отца его, диву подобны, яже погорѣша во церкви святаго Ивана, одинъ Михаилъ остася чюдныхъ тѣхъ иконъ; и колоколы принесе ис Кыева, другия ту солье: то все огнь попали. Вежа же средѣ города высока, якоже бити с нея окрестъ града, подсздана каменьемь въ высоту 15 лакотъ, создана же сама древомъ тесанымъ и убѣлена яко сыръ, свѣтящися на всеи стороны; стюденѣцъ, рекомый кладязь, близъ ея бѣ, сажений имущи 35; храмѣ прекраснии и медъ отъ огня яко смола ползущь: посади же садъ красенъ, и созда церковь святыма Безмѣздникома Кузмѣ и Деміана во честь, имать 4 столпы отъ цѣла камени истесанаго держаща вѣрхъ, с тѣхъ же другыи, и в олтарь пресвятого Дмитрея стоить же ти предъ бочными двѣрми красенъ, принесенъ издалеча; стоить же столпъ поприще отъ города каменъ, а на немь орелъ каменъ изваянъ, высота же камени десяти лакотъ, с головами же и с подножьками 12 лакотъ. Увидивъ же сицю пагубу граду, вшедъ во церковь и видѣ пагубу и сжалиси велми, помолився Богу, паки обнови и церковь освяти, пискупомъ Иваномъ и паки помолився Богу и созда и гвьржьша и высша; вежѣ же такое невозможе создати: бѣ бо грады иныя зиждай, противу безбожнымъ Татаромъ, за то не созда ея.

Въ лѣто 6768. Созда же церковь привелику во градѣ Холмѣ, во имя пресвятыя Приснодѣвыя Мария, величе-

ствомъ и красотою не мене сущихъ древнихъ, и украси ю пречюдными иконами; принесе же чашю отъ земля Угорьскыя мрамора багряна, изваяну мудростью чюдну, и змьевы главы бѣша округъ ея, и постави ю пре(дъ) двѣрми церковьными, нарѣцаемыми царскыми; створи же в неи крестилницю крестити воду на святое Богоявление; створи же в ней блаженый пискупъ Иванъ отъ древа красна точенъ и позлащенъ днѣ и внѣ, дивлению подобенъ.

№ 2. «Князя Володимеря рукописаніе» [1]).

Во имя Отца и Сына и Святаго Духа. Молитвами святыа Богородица и Приснодѣвица Марья и святыхъ ангелъ. Се язъ князь Володимеръ, сынъ Василковъ, внукъ Романовъ, даю землю свою всю и городы, по своемь животѣ, брату своему Мьстиславу, и столный свой городъ Володимеръ; другую же грамоту напсахъ брату своему такую же; хочю и еще и княгинѣ своей писати грамоту такую же.

Въ имя Отца и Сына и святаго Духа. Молитвами святыа Богородица и Приснодѣвица Марья, святыхъ ангелъ. Се язъ князь Володимѣръ, сынъ Василковъ, внукъ Романовъ, пишу грамоту: далъ есмь княгинѣ своей, по своемь животѣ, городъ свой Кобрынь, и с людми и з данью, како при мнѣ даяли, тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моей. Иже далъ есмь ей село свое Городелъ, и с мытомъ, а людье како то на мя страдалѣ, тако и на княгиню мою по моемь животѣ; аже будеть князю городъ рубити, и ни к городу, а поборомъ и Тотарьщиною ко князю. А Садовое и Сомино же далъ есмь княгинѣ свое(й), и манастырь свой Апостолы же создахъ и своею силою. А село есмь купилъ Березовичѣ у (Ю)рьевича у Давыдовича Фодорка, а далъ есмь на немь 50 гривенъ кунъ, 5 локотъ скорлата да бронѣ

[1]) Ibidem, стор. 594—595.

дощатые: а тое село далъ есмь ко Апостоломъ же. А княгини моа, по моемь животѣ, оже восхочеть в черницѣ пойти, пойдеть; аже не восхочеть ити, а како ей любо, мнѣ не воставши смотрить, что кто иметь чинити по моемь животѣ.

№ 3. Хвороба Володимира Васильковича [1]).

Князю же Володимеру Васильковичю великому лежащу в болести своей полно 4 лѣта, болезнь же его сице скажемь: Нача ему гнити исподняя устна, первого лѣта мало, на другое и на третьее болма нача гнити. И еще же ему не вельми болну, но ходяшеть и ѣздяшеть на конѣ, и розда убогымъ имѣние свое все: золото и серебро, и камение дорогое, и поясы золотыи отца своего и серебряные, и свое, иже бяше по отци своемь стяжалъ, все розда; и блюда великаа сребрянаа, и кубькы золотые и серебряные, самъ передъ своима очима поби и полья в гривны, и мониста великая золотая бабы своей и матери своей все полья, и розъсла милостыню по всей земли; и стада роздая убогымъ людемь, у кого то коний нѣтуть и тѣмь, иже кто погибли в Телебузину рать.

№ 4. Характеристика Володимира Васильковича [2]).

Княгини же его беспрестани плакашеся, предстоящи у гроба, слезы отъ себе изливающи аки воду, сице вопиюще, глаголюще: «царю мой благый, кроткый, смиреный, правдивый! воистину наречено бысть тобѣ имя во крещеньи Иванъ, всею добродѣтелью подобенъ есь ему: многыа досады приимъ отъ своихъ сродникъ, не видѣхъ тя, господине мой, николиже противу ихъ злу никоторого же зла воздающа, но на Бозѣ вся поклады-вая провожаше». Наипаче же плакахуся по немь лѣпшии мужи Володимерьстии, рекуче: «добро бы ны, гос-

[1]) Ibidem, стор. 601.
[2]) Ibidem, стор. 604—605.

подине, с тобою умрети, створшему толикую свободу, якоже и дѣдъ твой Романъ свободилъ бяшеть отъ всихъ обидъ; ты же бяше, господине, сему поревновалъ и наслѣдилъ путь дѣда своего; нынѣ же, господине, уже ктому не можемь тебе зрѣти, уже бо солнце наше зайде ны и во обидѣ всѣмъ остахомъ»; и тако плакавшеся над(ъ) нимь все множество Володимерцевъ, мужи и жены и дѣти, Нѣмци, и Сурожьцѣ, и Новгородци, и Жидове плакахуся аки и во взятье Иерусалиму, егда ведяхуть я во полонъ Вавилоньский, и нищии и убозии, и черноризци и черници: бѣ бо милостивъ на вся нищая. Сий же благовѣрный князь Володимѣрь возрастомь бѣ высокъ, плечима великь, лицемь красенъ, волосы имѣя желты кудрявы, бороду стригый, рукы же имѣя красны и ногы; рѣчь же бяшеть в немь толъста и устна исподняя дебела, глаголаше ясно отъ книгъ, зане бысть философъ великъ, и ловець хитръ, хороборъ, кротокъ, смиренъ, незлобивъ, правдивъ, не мьздоимѣць, не лживъ, татьбы ненавидяше, питья же не пи отъ воздраста своего. Любовь же имѣяше ко всимъ, паче же и ко братьи своей, во хрестьномъ же целованьи стояше со всею правдою истиньною, нелицемѣрною; страха же Божия наполненъ, паче же милостыни прилежаше, манастырѣ набдя, черньцѣ утѣшаа и вси игуменѣ любовью приимая, и манастырѣ многи созда, на всь церковный чинъ и на церьковникы отверзлъ ему бяшеть Богъ сердце и очи; иже не помрачи своего ума пьяньствомъ, кормитель бо бяшеть черньцемь и черницамъ и убогимъ, и всякому чину яко возлюбленый отець бяшеть, паче милостынею бяше милостивъ.

№ 5. Будівнича діяльність Володимира Васильковича [2]).

Князь же Володимеръ, въ княженіи своемъ, многы городы зруби, по отци своемъ: зруби Берестій и за

[2]) Ibidem, стор. 608—610.

Берестіемъ зруби городъ на пустомъ мѣстѣ, нарицаемѣмъ Льстнѣ, и нарече имя ему Каменець, зане бысть камена земля. Създа же въ немъ столпъ каменъ, высотою 17 сажней, подобенъ удивленію всѣмъ зрящимъ на нь; и церковъ постави Благовѣщеніа святыа Богородица, и украси ю иконами златыми, и съсуды скова служебныа сребрены, і еуангеліе опракосъ оковано сребромъ, апостолъ опакосъ, и парамья, и съборникъ отца своего туто жъ положи, и крестъ въздвизалный положи. Такоже и у Бѣлску поустрои церковъ иконами и книгами. У Володимери же списа Святаго Дмитреа всего, и съсуды служебные сребряные скова, и икону пречистыа Богородица окова сребромъ с каменіемъ дорогымъ, и завѣсы золотомъ шиты, а другые оксамитные съ дробницею, и всѣми узорочіи украсі ю. У епископъи же у Святоа Богородица образъ Спаса великаго окова сребромъ и да Святой Богородици, и апостолъ списа опракосъ, Святой Богородици да, и съсуды служебные жьженого золота с каменіемь драгымъ Богородици же да, образъ Спасовъ оковавъ золотомъ съ драгымъ каменіемъ постави у Святоа Богородица, въ память събѣ. Въ манастырь въ свой Апостолы да еуангеліе опракосъ, и апостолъ самъ списавъ, и съборникъ великый отца своего тутоже положи, и крестъ въздвизалный и молитвеникъ да. Въ епископью Перемышльскую да еуангеліе опракосъ, окованно сребромъ с женчюгомъ, самъ же съписалъ бяше; а до Чернѣгова послав въ епископью еуангеліе опракосъ золотомъ писано, а окованно сребромъ съ женчюгомъ, и среди его Спаса с финиптомъ; въ Луцкую епископью да крестъ великъ сребрянъ позлотисть, съ честнымъ древомъ. Созда же и церкви многы: в Любомли же постави церковъ каменну святого и великого мученика Христова Георгіа, украсі ю иконами коваными, и съсуды служебные сребряны скова, и платци ксамитны шиты золотомъ съ женчюгомъ, херувимъ и

серафимъ, и иньдитья золотомъ шита вся, а другаа паволокы бѣлчатое, а в малою олтару обѣ иньдитьи бѣлчатое же паволокы; еуангеліе списа опракосъ, окова е все золотомъ и каменіемь дорогымъ съ женчюгомъ, и деисусъ на немъ скованъ отъ злата, цяты великы съ финиптомъ, чюдно видѣніемъ, а другое еуангеліе опракосъ же волочено оловиромъ, и цяту възложи на не с финиптомъ, а на ней святаа мученика Глѣбъ и Борисъ, апостолъ опракосъ, прологы списа 12 мѣсяца, изложено житіа святыхъ отецъ и дѣаніа святыхъ мученикь, како вѣнчашася своею кръвію за Христа, и мѣней 12 списа, и тріоди, и охтай, и ермолой, списа же и служебникъ святому Георгію, и молитвы вечерніи и утрьніи списа, особь молитвеника; молитвенникъ же купилъ въ протопопиное и да на немъ 8 гривенъ кунъ, и да святому Георгію; кадилници двѣ; одина сребрена, а другаа мѣденаа, и крестъ въздвизалный да святому Георгію; икону же списа на золотѣ намѣстную святого Георгіа, и гривну златую възложи на нь съ женчюгомъ; и святую Богородицю списа на золотѣ же намѣстную, и възложи на ню монисто золото с каменіемъ дорогымъ; и двери соліа мѣдяные; почалъ же бяше писати ю и списа всѣ три олтарѣ, и шія вся съписана бысть, но не скончана, зайде бо и болѣсть; поліа же и колоколы дивны слышаніемь, такыхъ же не бысть въ всей земли. В Берестіи же създа стлъпь каменъ, высотою яко и Каменецкый; постави же и церковъ святого Петра, и еуангеліе да опракосъ оковано сребромъ, и служебные съсуды скованы сребрены, и кадилница сребрена, и крестъ въздвизалный туто положи; и инаа многаа добродѣяніа съдѣа въ животѣ своемъ, яже словуть по всѣмъ землямъ. Туто же положимъ конецъ Вълодимерову княженію.

№ 6. Встановлення ловчого для м. Берестя [1]).

Мьстиславъ же пребывъ мало дний в Берестьи, и ѣха до Каменца и до Бѣльска, и ради быша ему вси людье; утвердивъ людий, засаду посади в Бѣльски и в Каменци, и приѣха в Берестий и рече бояромъ своимъ: «есть ли ловчии здѣ»? Они же рекоша: «нетуть, господине, изъвѣка». Мьстиславъ же рече: «язъ пакъ уставливаю на нѣ ловчее, за ихъ коромолу, абы ми не зрѣти на ихъ кровь»; и повелѣ писцю своему писати грамоту: Се азъ князь Мьстиславъ, сынъ королевъ, внукъ Романовъ, уставляю ловчее на Берестьаны и в вѣкы, за ихъ коромолу: со ста по двѣ лукнѣ меду, а по двѣ овцѣ, а по пятинадесять десяткъвъ лну, а по сту хлѣбовъ, а по пяти цебровъ овса, а по пяти цебровъ ржи, а по 20 куръ; а потолку со всякого ста; а на горожанахъ 4 гривны кунъ; а хто мое слово порушить, а станеть со мною передъ Богомъ. А вопсалъ есмь въ лѣтописѣць коромолу ихъ.

---

[1]) Ibidem, стор. 613.

Розділ V.

Західньо-руські або литовські літописи.

Литовська доба в історії Русі-України і літописи з цих часів. Київський літопис або рукопис Супрасльський. Густинський літопис. Литовські літописи. Їх редакції: короткі, середні, повні. Зміст короткої редакції. Зміст повної редакції і її характеристика у Тіхомірова та в Антоновича. Баркулабівський літопис.

Як настала в історії України нова доба — литовська (приблизно у половині XIV в.), то з'явилися й нові, так звані *литовські або західньо-руські* літописи. Та, на превеликий жаль, вони не дають уже широких звісток про ції часи, бо зберіглася, здається, з них невеличка тільки частина; через те-то XIV і XV віки й становлять значну прогалину в історії України. Нищилися пам'ятки старовини і через татарські напади, і через пожежі, і через домашні міжусобиці, і через релігійні переслідування; иноді їх нищили навмисне, бо вважали їх шкідливими для себе чи для своєї справи. А літописи, хай і коротенькі, велися тоді, здається, навіть по маленьких князівствах; за деякі з них, хоч до нас вони окремо не дійшли, ми знаємо, проте, що вони були, бо ввійшли вони до складу пізніших літописів. Польський історик XV в. Длуґош († 1480 р.) мав, наприклад, більше джерел для історії України та Білорусі, ніж ми їх маємо тепер — показано це у додатках до розвідки К. Н. Бестужева-Рюміна „О составѣ древне-русскихъ лѣтописей". Ще в XVI в. литовсько-руськими літописами користувався для своєї хроніки (Kronika polska, litewska, żmodska i wszystkiej Rusi) польський компілятор Стрийковський.

Про те, як нищилися літописи на Вкраїні, може свідчити той цікавий факт, що найповажніші й найвидатніші пам'ятки українського письменства передмонгольської доби (Ізборники Святослава, Слово о полку Игоревѣ, галицько-волинський літопис, то що) знайдено було на Великорущині. Навіть пізніші українські тай білоруські літописи — київський супрасльський, литовський виданий Даниловичем, літопис Авраамки, знаходимо в збірниках укупі з літописами північної Русі.

Завважити треба, що літописи цього часу взагалі короткі, сухі і цілком не нагадують галицько-волинського, наприклад, літопису,

з його яскравістю, живучістю, поетичністю. Але літописання широко було розповсюднене в литовській державі; до того, підкреслити треба, що літописи велися не литовською мовою, а тодішньою українською літературною (західньо-руською) мовою. Це свідчить за високе становище української культури в литовській державі.

Звернемося тепер до короткого огляду самих літописів. Київський літопис зветься супрасльський од імення супрасльського манастиря в білостоцькому повіті на Гродненщині. Видав його кн. Оболенський, слов'янськими літерами, під таким заголовком: „Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Кіевскую сокращенныя лѣтописи" (М. 1836, XXIV, 172, 32). Спершу оповідається тут за руських князів з IX — XVI в., до 1516 року (од 127 до 156 сторінки). Події XIV-XV в. — це тогочасні записи про київську землю, про Волинь і про Литву. Оповідання правдиві; скрізь позначено роки, місяці ба й дні, коли відбувалася подія. Що автор був сучасником описаних київських подій, це видко, наприклад, з отакої його звістки під 1495 роком за пошесть у литовській і ляській землі та на Волині: „*нас же Господь Богъ избавил* (од пошести), *ради молитвъ пречистое его Матере*" (стор. 141). Але разом з цим ми бачимо тут і сучасника волинських подій. Бо згадавши за кн. Костянтина Івановича Острозького, він далі каже: „*гетману его* (короля Жигимонта), *вдатномоу князю Костянтиноу Ивановичоу Острожскомоу дай, Боже, здоровье и щастье вперед лъпшее; как нынъ побил силоу великоую Московскоую, абы так побивал силноую рать татарскоую, проливаючи кровъ их бесурменьскоую* (стор. 154).

Цікаві оповідання літопису про напади татарські. Під 1491 роком читаємо: „*Приходиша Татарове Завольскыи на Волыньскую землю десят тысящь, много зла сътвориша оу Волыньской земли и в Лядской; Володимери церкви Божіи пожгли и великоую церковь Пречистое мурованоую и мъсто, а людей по мъстом и по селом и по дорогам без числа посекли и в полон побрали. И събрашася Волынци з Ляхи, Божіею помощію и пречистое его Матере оугониша их недалече от Жеславля и побиша поганых и полон отполониша, мало нечто втекло их, и тыя от зимы измроша, не дошедших своих влоусовъ*" (ст. 139). Року знов 1496-го сини перекопського хана Менгирея приходили і сплюндрували волинську землю: „*и церковь и монастырь святого Николы в Жидычине съжгоша, и полоноу безчислено взяша; а ины посекоша, и обогнаша князя Семена Юрьевича и пана Василя Хрептовича, намъстника Володимерьскаго, и князя Костянтина Острозкаго и всъх Волынцов въ градъ Ровном*" (стор. 142). І ще раз прийшов і сплюндрував волинську землю

Менглігиреїв брат, солтан Єпончак (стор. 143 та пор. ще звістки на стор. 144—145). Під 1482 роком теж читаемо: *„царь Перекопьскый Минъ Кгирей, аж Кгиреєвъ сынъ, славный великый град Киевъ, матере градовомъ, добылъ и жьжогъ и воеводоу Киевьского пана Ивана Ходковича в Ърдоу звелъ* (стор. 147).

Розділюється літопис на дві частині: першу — новгородську і другу — київську. До другої частини занесено уривки із смоленського літопису, що до нас не дійшов, а частиною увійшов до воскресенського списку. Автор користувався, як джерелом, тим західньоруським літописом з 1377 року, що його потому видав Даниловичʼ[1]). Ю. Тиховський[2]) ділить літопис на 4 частини: перша кінчиться 1500 роком, друга частина — це уривки з литовського літопису, третя — це окреме оповідання про січу під Оршею (перемогу Литви над Москвою) та похвала кн. Острозькому. Написано воно чи не духовною особою, але з поетичними прикрасами, що нагадують Слово о полку Игоревѣ тай українські народні думи. Й саме воно ніби віршом писане.

И тых збитых плоти
Звѣри и птици ядять,
По земли кости волочачи,
А стопленых водами
Рыбы клюють (стор. 152).

Або знов кінцева похвала:

Великославномоу государю
Королю Жикгимонтоу Казимировичоу
Буди честь и слава на вѣкы:
Побѣдившемоу недроуга своєго
Великого князя
Василіа Московского.
А гетману его вдатномоу
Князю Костянтиноу Ивановичоу Острозскомоу
Дай, Боже, здоровье и щастье вперед
Лѣпшее, как нынѣ побил
Силоу великоую Московскоую,
Абы так побивал
Силноую рать татарскоую,
Проливаючи кровъ их
Бессоурменьскоую (стор. 154).

---

[1]) Iz. Szaraniewicz, O latopisach XVI—XVII wieku. Kraków, 1882; В. С. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи. Т. 2, кн. 2. К., 1908, стор. 1492—1495.

[2]) Ю. Тиховскій, Такъ называемая краткая Кіевская лѣтопись — К. С, 1893, IX.

Четверта частина літопису — це манастирський супрасльський запис.

Що-до автора цього літопису, то це, здається, був чернець, бо покликається він звичайно при всіх подіях на святе письмо. Зредаговано цілий літопис, на думку Ю. Тиховсккого, не в Київі, не на Волині, тай узагалі не на Вкраїні, як гадав був видавець цього літопису, кн. Оболенський, а мабуть, у Смоленську. Мова літопису має білоруські особливості.

Густинський літопис названий так од імення густинського манастиря, що й нині ще є на Полтавщині, недалечко од Прилук. Рукопис цього літопису належить московському Обществу Исторіи и Древностей Россійскихъ. Переписав його, 1670 року, єромонах Мих. Павл. Лосицький, за благословенням ігумена Авксентія Якимовича, що стояв на чолі густинського манастиря од 1665 до 1696 року. Надруковано було його в додатку до Іпатського списку, виданого Археографічною Комісією (П. С. Р. Л., т. II, стор. 231 — 373). Міститься цей літопис у збірникові, де знаходимо: Лѣтописець о нашемъ Россійскомъ народѣ, літопис про початок густинського манастиря, документи на нерухоме майно манастиря, видані йому кн. Вишневецьким, тестаменти ігуменів цього манастиря, листи Ісаї Копинського, послання Лазаря Барановича, оповідання за Михайлівський манастир, про події в густинському манастирі, то що. Літопису цього є декілька списків. Один, як ми вже згадували, заготовлений був для густинського манастиря (це найпоправніший список). Другий список належить мгарському лубенському манастиреві (вміщений він у збірнику, де є статті із старого літопису та оповідання про Бориса й Гліба), а один ще є в Московскомъ Главномъ Архивѣ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ. Обидва ці списки використані в друкованому виданні як варіянти головного густинського списку, і обидва вони належать до половини XVII віку. Самий оригінал складений був, мабуть, раніше, бо найпізніші звістки його належать до кінця XVI віку, і тільки реєстр московських патріярхів захоплює часи Нікона та його наступника Іоасафа; та реєстр цей міг бути дописаний пізніше.

Літопис має просторенький заголовок:, що починається так: *Кройника, которая начинается отъ потопу первого міра... таже и о початку Славенского Россійского народу... и о великомъ княженіи Кіевскомъ... Списася сія кройника въ Малой Россіи, въ монастырю святой Живоначальной Троици... Густынскомъ, Прилуцкомъ, за благословеніемъ... отца Авксентія Іоакимовича, игумена тоей же святой обители, року 1670, мѣсяця августа 2 дня*". Далі

йде „*Предмова до чителника*“, написана Лосицьким, де ми читаємо: „*...авторове Кройники сей Россійское любо были людми смертелными и знали запѣвне, же смертію закрочити мусятъ, прирожоною милостію противко отчизны своеи зняты будучи, прагнулы того, абы и по ихъ зеистю послѣднему роду не были прошлые рѣчи, а мяновите народови Россійскому скритые: що описали и свѣту ясне выразили...*“, а далі „*...кождому чоловѣкови читанье гисторый есть барзо потребно: бо кгды бы не описано и свѣту не подано, зараз бы зъ тѣломъ безъ вѣсти все сходило въ землю, и люде бы якъ у тмѣ будучи не вѣдали, що ся прошлыхъ вѣковъ дѣяло. Которую Кройнику прочитавши, можешъ подати до увѣдомленя и прочіимъ потребуючимъ юнѣйшимъ...*“

Починається густинський літопис оповіданням про Кия, про будування Київа, про варягів і хазарів, про Рюрика, що од нього літопис починає історію великого князівства руського. Далі йде огляд історії Русі й Київа за порядком князюваннів. Оповідаючи за часи Володимира старого, автор згадує за 5 хрещеннів Русі. Та особливого набуває значіння густинський літопис з половини XIII в. (з 1243 року), бо перелічує він київських князів за цих часів і взагалі зупиняється на подіях південної Русі та її сусідів. За XIV-й вік називає літопис отаких князів: Станислава, Скиргайла, Івана Борисовича (стор. 348—352). Знаходимо ми тут і київські, волинські тай подільські записи за XV вік (про Свидригайла, Симеона Олельковича, то що — стор. 353-362). Цікаво, що оповідаючи за утворення вел. кн. московського, літописець каже: „*паки начатъ въ Кіевѣ княжити Іоанъ Даниловичъ Калита, внукъ Ярослава*“ (стор. 348). Оповівши за смерть вел. кн. московського Івана III, автор подає докладні подробиці (що їх не подає ні один старий літопис) про тее ганебне й болюче самопониження, з яким великий князь мусів зустрічати ханових послів. Великий князь мусів виходити на зустріч послові цілу милю пішки і піднести йому шклянку кумису. А бува часом кумис проллється на вбрання хановому послові, то великий князь мусів його вилизати сам (стор. 364). Та Іван III занехав цей звичай за намовою жінки своєї Анни (а не Софії) Палеолог. Цікаве оповідання про реставрацію київо-печерської лаври кн. Симеоном Олельковичем (стор. 358). Густинський літопис подає цікаві звістки про події цих часів на Україні, в Литві, Польщі, про їхні внутрішні заколоти і напади зовнішніх ворогів: татарів, волохів, далі про суперечки в церковній єрархії у зв'язку з поширенням унії. Користуючися західніми джерелами, автор літопису оповідає й за події в західній Европі (про пап, про Гуса, про Лютера). Цікава його звістка

за погром жидів у Кракові, де він сам виступає проти цього варварства, кажучи: „*а въ то время, безъ короля, въ Краковѣ закрамолишася злыи человѣци на Жидовъ и полупиша ихъ*“ (стор. 362). Без жадніcінької критики автор приймає найнеможливіші і найнеімовірніші оповідання про всякі вигадки й байки, зв'язані з усякими знаменнями, нагадуючи цим старого київського літописця. Так, наприклад, під 1494 роком літописець пише: „*Въ сіе лѣто въ Краковѣ роди жена мертвое дѣтище, иже бѣ ему въ хребтѣ змій живый, кусая тѣло сего дѣтища; тамо жъ подъ Краковомъ, въ селѣ Чорномъ, породи жена дитя и съ шіею заячею и ушима*“ (стор. 360-361).

В основу густинського літопису покладено „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ та її продовження — галицько-волинський звід до кінця XIII в. Текст свого оригіналу автор густинського літопису вкорочує і користується, здається, більше отим текстом, що дійшов до нас у Хлєбніковському та Погодінському списку, ніж текстом списку Іпатського. Можлива річ, що користувався він і такими літописами, котрі до нас не дійшли, та списком Воскресенським й західньо-руськими літописами. Взагалі кажучи, густинський літопис — це компіляція, а не самостійний літопис, і автор користувався, ще й окрім руських джерел, хроніками візантійськими: Зонари, Кедрина, Флавія, Баронія, та ще польськими хроністами й істориками: Длуґошем, Кромером, Більським, Гваньіні, Стрийковським. На них він покликається в самому тексті свого літопису, як у тексті покликається він і на угорських літописців, і на Палінодію Зах. Копистенського, на печерський Патерик, на Пролог. Та польські звістки брав він не з Длуґоша, а з пізніших істориків: Кромера, Більського, Гваньіні і взагалі давав він перевагу просторішому, нехай і пізнішому, оповіданню перед короткими, хоч і ранішими. Покликання на свої джерела він робить звичайно з боку тексту свого. Компіляція ця скидається навіть на історичну працю, бо автор її, опріч того, що покликається на джерела, наводить ріжні погляди на якусь подію, а тоді висловлює і свій власний погляд. Так, приміром, в оповіданні про ап. Андрія на Русі наводить він погляди Тертуліяна, Баронія, церковного історика Сократа (стор. 251); в оповіданні знов про хрещення болгарів він покликається на Куропалата і Баронія, то що (стор. 251 — 252). Він вирішає питання про походження слов'ян і Русі, присвячуючи цьому окремий екскурс під заголовком: „*Чесо ради нашъ народъ Русю наречеся*“ (стор. 236).

Кінчиться густинський літопис 1597 роком. Самостійна його частина, що найбільше має значіння для історії України за литов-

ської доби, охоплює всього 25 сторінок (од 1300-го до 1597 року: стор. 348—373). Наприкінці літопису вміщено окремі оповідання: 1) „*О началѣ козаковъ*“ — під роком 1516 (стор. 367—368); 2) „*О премѣненіи нового календаря*“ — під 1582 роком (стор. 368—369) і 3) „*О уніи, како почася въ Руской землѣ*“ (стор. 369—373). Джерелами цими можна користуватися для історії, але з великою обережністю і критикою, тай узагалі сказати треба, що густинський літопис потрібує великої перевірки.

Та литовські, чи західньо-руські літописи у властивому розумінні цього слова це будуть тії літописи, що видані в XVII томі Полнаго Собранія Русскихъ Лѣтописей (Спб., 1907, вид. Археограф. Комісії). Декотрі з них надруковані були ще й раніше окремо: Даниловичем, Нарбутом та Поповим та й иншими, і цими виданнями доводилося користуватися для наукових потреб, аж доки з'явилося суто-наукове згадане видання Археографічної Петербурзької Комісії. Потреба отакого збірного видання пекуче відчувалася вже дуже давно, і через те великої подяки заслуговує Археографічна Комісія, й особливо тії редактори, що під доглядом їхнім літописи ці друкувалися. Їхні ймення (А. С. Пташицький і акад. О. О. Шахматов, особливо другого) гарантують вповні високий науковий характер цього видання.

Археографічна Комісія у цьому виданні не дала зведеного тексту. „Хоч дослідження західньо-руських літописів — кажуть редактори видання—значно посунулося наперед, завдяки працям С. Смольки, А. Прохаски й особливо Ів. Тіхомірова, проте не настав ще час для зведеного їхнього видання. Відношення коротких літописних зводів (Супр., Нікіфор., Увар., Акад., друга частина Крас., перший і третій уривок Патр.) до складніших, що мають спочатку казкові перекази, які ведуть литовську історію з часів імп. Нерона (перша частина Крас., Рум., Арх., другий і четвертий уривок Патр., Рач., Євр., Ольш.), а тоді до повного зводу литовських літописів (Бих.) з'ясовано не досить докладно. Оце спонукало Археографічну Комісію видати окремо всі, котрі дійшли до нас, типи західньо-руських літописів, додавши до них і такі уривки, котрі висходять до тих типів чи списків, що до нас не дійшли“ (стор. XII). І видала вона геть-чисто-всі списки, які тільки вона могла зібрати; а зібрала вона їх дуже багацько, і як може знайдуться ще коли якісь нові, то навряд щоб могли вони щось істотного додати. Таким чином, од-нині XVII том може вважатися за повний збірник західньо-руських літописів.

До цього XVII тому ввійшли списки усіх трьох типів: і короткі, і складніші чи середні, і повні. До коротких належать:

1) Супрасльский список із варіянтами з Нікіфоровського списка; 2) Уварівський (у примітках до нього подано головні одміни Супр. і Нікіф.); 3) Академічний; 4) список гр. Красінського (друга частина списка) з варіянтами із І-го та IV-го уривка Патріяршого списка і з додатком кінця І-го уривка Патр.

Супрасльський список названий так од того, що той збірник, де знайдено цей список, належав супрасльському манастиреві. Написаний цей рукопис 1519 року. Список поділяється на дві частині; перша, більша, має заголовок: „*Избранїе лѣтописания їзложено въкратце*“, а друга частина — „*Лѣтописець великых кн[я]зей литовъскых*“. Перша частина — це компіляція з літописних зводів і торкається загально-руських подій, але й має додатки західньо-руського походження. Кінчиться цяя частина 1440-м роком. Друга частина — це уривок із оригінальної литовсько-руської хроніки. Починається цей уривок реєстром усіх синів Гедимінових і кінчиться оповіданням про Витовтову угоду з Ягайлом. Написав цей список якийсь Григорій Іванович для кн. Одинцевича. Давніше вже супрасльський список видавався двічи в латинській транскрипції проф. Даниловичем (під заголовком: Latopisiec Litwy і Kronika Ruska спочатку в Dziennik-у Wileńsk-ому за 1823 і 1824 р. р., а 1827 року й окремою відбиткою).

Уварівський список — із рукописів гр. А. С. Уварова. Описаний був він А. Н. Поповим (Уч. Зап. II Отд. Имп. Ак. Наукъ, 1854, кн. I, отд. III) і арх. Леонідом (Систем. опис. сл.-рос. рукоп. собр. гр. А. С. Уварова). Написаний рукопис у XV в. І він розпадається на дві частині, та йдуть вони в відворотному порядку: спершу йде „літописець“, а тоді вже компілятивна частина. Першу частину його надрукував був Попов при згаданому вище свому описі рукопису, а другу — надрукував арх. Леонід при своєму описі.

Нікіфоровський список написаний у XV в. Він мало не цілком збігається із Супрасльським. Видав його С. А. Белокуров у своєму виданні „Русскія лѣтописи“ (М., 1897, стор. 19-72 — Чтенія въ Имп. О-вѣ Ист. и Древн. Рос.).

Академічний список майже цілком однаковий із Нікіфоровським. Знайдено в рукописі, що належить Рос. Академії Наук.

Віленський список належить Віленській Публичній Бібліотеці і являє собою частину так званого літопису Авраамки. Однаковий із попередніми.

Друга частина списка гр. Красінського нагадує попередні, а друга й третя частина Патріяршого списка нагадують собою список Крас. і Румянцівський.

До середніх реакцій належать знов отакі списки: перша частина списка гр. Красінського, Румянцівський, список Археологическаго Общества, другий та четвертий уривок Патріяршого списка, список Рачинського, Євреїнова й Ольшевського.

Перша частина списка гр. Красінського нагадує першу частину Румянцівського. Румянцівський список надрукований був уже раніш Б. А. Вахевичем (у XXIV томі Записокъ Имп. Од. О-ва ист. и древн.). Список Археологическаго Общества теж нагадує першу частину Румянцівського.

Повна редакція зберіглася в одному тільки спискові — у списку Биховця. Початок рукопису утрачено і видано його за Стрийковським. Де зараз перебуває рукопис цього списку, — не відомо. Писаний він латинськими буквами і був уже раз виданий Нарбутом у Вільні під заголовком Kronika litewska z ruskiego języka na polski przetłumaczona. Починається цей список добою імп. Тиверія і кінчиться — 1506 роком.

Та не всі вчені приймають отакий поділ на три редакції. Деякі поділяють їх не на три, а на дві редакції, прилучаючи списки середньої редакції (Познанський, Красінського) до короткої редакції (Тіхоміров — Ж. М. П. Пр., 1901, III, стор. 2). Вахевич знов поділяє всі списки, залежно од складу руської й литовської їхньої частини, на три редакції: давню (Супр., Увар.), 2-у (Авр., Крас., Рум., Позн.) і 3-ю (Биховця).

Розвідок, присвячених литовсько-руським літописам, не так уже й багато, та проте в них поставлено, а иноді й вирішено, всі основні питання про литовсько-руське літописання. Із старих праць нагадати треба розвідки польського вченого Даниловича, що видав одну з редакцій литовського літопису, а незалежно од того надрукував ще статтю в Журнал-і Министерства Народнаго Просвѣщенія за 1840-й рік. Та безмірно більше значіння мають нові розвідки російського дослідника І. А. Тіхомірова[1]), українського Із. Шараневича[2]) і польських учених Ст. Смольки[3]) та Ант. Прохаски[4]).

---

[1]) И. А. Тихомировъ, О составѣ западнорусскихъ, такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей — Ж. М. Н. Пр., 1901, III, стор. 1 — 36 і V, стор. 70 — 119; його-таки: Два польскихъ труда о западнорусскихъ лѣтописяхъ — Ж. М. Н. Пр., 1891, II, стор. 397 — 412; його-знов-таки рецензії на: Ant. Prochaska, Latopis litewski. Rozbiór krytyczny. Lwów, 1890 — Ж. М. Н. Пр., 1893, V, стор. 253 — 266.

[2]) O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwłaszcza o Latopisie wielikoho kniaźtwa litowskoho i żomoitskoho (= Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności, t. XV, Kraków, 1882, str. 351 — 413).

[3]) Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego. Rozbiór krytyczny (= Pamiętniki Akad. Umiejetn., t. VIII, Kraków, 1890, str. 1 — 55).

[4]) Latopis litewski. Rozbiór krytyczny. Lwów, 1890.

Особливо це треба сказати за Тіхомірова; хоч, на превеликий жаль, ми маємо од нього самісіньку журнальну статтю та рецензії на розвідки Шараневича, Смольки й Прохаски, а не широку студію, яку він складав і готував до друку і до якої був він підготований так, як ніхто инший, бо був з нього воликий ерудит у питаннях, що торкаються литовських літописів. Розвідка Тіхомірова, вкупі з його рецензіями, показує нам яскраво становище питання про литовські літописи у сьогочасній науці. До цього додати треба ще декілька праць, у котрих автори торкаються окремих питань, з'язаних з литовськими літописами. Так, наприклад, проф. М. Грушевський надрукував спеціяльну статтю, присвячену розборові так званої „Похвали Витовту“ [1]). Акад. Іконніков знов зробив загальну зводку геть-усієї літератури про литовські літописи і дав на підставі їх загальний огляд литовських літописів [2]). Розглядав критично литовські літописи й акад. Дашкевич [3]).

Звертаємося тепер до питання про коротку редакцію західньоруських літописів. Перше питання, яке стає перед нами, це — коли складено ції списки? На це ми маємо деякі вказівки в самих літописах. Не міг літопис бути написаний раніш од 1377 року, бо оповідаючи про дружбу Ольгерда з Кейстутом, літопис додає: *„такоже были и до живота своего в тои правде“* (стор. 72). Перелічуючи знов дітей Гедимінових, літописець називає Ольгерда батьком короля, а Кейстута батьком великого князя Витовта; виходить, що міг він писати аж тоді, як Ягайло зробився польським королем, тоб-то після 1386 року, і як одділив уже він своєму братові-в-первих, Витовтові, Литву, а це сталося аж 1392 року. Оповідаючи знов за смерть Скиргайлову († 1394 р.), літописець додає про себе: *„азь же того не свѣмь занже бѣх тогды млад“* (стор. 80). Кінчиться оповідання 1446-м роком — мабуть, отоді, у половині XV віку і складений був цей літопис і літописець жив, виходить, між 1385-м і 1450-м роком.

Данилович уважав був цей літопис за твір одного автора, що описав події од 1380 до 1446 року. Попов, навпаки, висловлював думку, що літопис цей не первооригінал і складач його скористувався коли не найстарішими, то иншими скороченими літописами, тоб-то, на думку Попова, виходить, що літопис цей це звід і його джерела можна собі з'ясувати. Тіхоміров і з'ясовує ції джерела.

[1]) М. Грушевський, Похвала вел. кн. Витовту. Кілька уваг про склад найдавнійшої руcько-литовської літописи — ЗапНТімШ, т. VШ (= 1895, IV), стор. 1 — 16.

[2]) Опытъ..., т. П, кн. П, стор. 1496 — 1520, та ще — т. П, кн. I, стор. 523 — 527.

[3]) Замѣтка по исторіи литовско-русскаго государства — київські Университетскія Извѣстія, 1882 (й окремою одбиткою — К., 1885).

Польські історики (Смолька і Прохаска) поділяють литовські літописи короткої редакції на дві частині, що їх одну од одної відділює „Похвала Витовту“; та Прохаска относить цю похвалу більш до першої частини, бо й справді вона більше з'язана з першою частиною, ніж із другою. Спершу короткий звід перелічує дітей Гедимінових, причому, як уже за це згадано в нас, Ольгерда названо королевим батьком, тоб-то батьком Ягайла. Далі оповідається за те, як скинуто було Евнутія і як Ольгерд зайняв Вільну, а тоді говориться за боротьбу Кейстута з Ягайлом, про те, як убито Кейстута і як Витовт утік до німців. Це ніби окреме оповідання, записане самовидцем, прихильником Кейстутовим і Витовтовим. Оцим окремим оповіданням скористувався і Длуґош, позичивши його з литовського літопису (за його часів воно, очевидячки, ходило як окреме оповідання). Це оповідання про Витовтову боротьбу з Ягайлом перекладено було на латинську мову під заголовком: „Origo regis Jageylo et Wytholdi ducum Lithuaniae“ — його знайшов Прохаска у литовській метриці в Москві. Далі, за цим оповіданням, іде в літописі низка звісток про охрещення Ягайла, про те, як одружився він з Ядвигою, про напади смоленського князя Святослава на Литву; подробиці цих нападів записано в таборі литовському з великим обуренням проти смольнян, що називаються тут *„свѣрипіе звѣрие“* (стор. 78). Далі знову йде оповідання про Витовта та про його боротьбу із Скиргайлом (воно теж складене Витовтовим прихильником), далі про шлюб дочки Витовтової з великим князем московським Василієм Дмитровичем, та й про инші події з життя Витовтового. Про січу над рікою Ворсклом маємо окреме оповідання. Дальші короткі звістки, що торкаються південно-західньої Русі та Смоленська, мабуть складач позичив з якихось инакших джерел — вони, здається, йому самому не належать. Це звістки: про Тохтамиша, про Витовтові напади на Смоленськ, про поставлення Григорія Цамблака митрополитом (звістки ці є й по инших літописах та літописних збірниках). Далі йде знову окреме оповідання про Поділля [1]), написане вже після Витовтової смерти. Таким самим відокремленим оповіданням вважати треба і оповідання про луцький, з'їзд та „Похвалу Витовту“. Автор похвали каже за себе: *„хочю вамь поведати о великомь кнѧзи Александри зовемомь Витовъти... хощю вамь азь поведати о славномь томь государи* (стор.

[1]) За таке окреме оповідання вважає його Смолька, та Прохаска з цією думкою не погоджується; він вказує на те, що в цьому оповіданні точна хронологія та ще на те, що в Познанському спискові звістки про Поділля злиті з першою частиною літопису і не одділені від неї вставками. На думку Тіхомірова ці аргументи не переконуючі.

64—65). Прохаска висловив думку, що похвалу цю складено на зразок житія Дмитрія Донського, вміщеного в Воскресенському спискові літопису, та подібности поміж ними нема жадної. І треба визнати — каже Тіхоміров, — що похвала це твір самостійний. Не погоджується Тіхоміров з Прохаскою і в тому, що склав цю похвалу автор першої частини литовських літописів, і склав її далеко після смерти митр. Герасима. Похвала, на думку Тіхомірова, складена швидко після Витовтової смерти, хоч і не була вона надгробним йому словом, як це був думав Данилович. Питанню про „Похвалу Витовту" спеціяльну статтю присвятив недавно проф. М. Грушевський; він висловлює там гадку, що в основу похвали покладено запис 1428 року про славу й силу Витовтову, — запис, занесений до рукописного збірника, списаного єп. Герасимом у Царгороді. Порівнявши текст запису й літопису, проф. Грушевський доходить до висновку, що вони дуже подібні один до одного і що літописець скористувався записом, а не навпаки. Похвала не дає цінних фактичних звісток про діяльність Витовта і має вона, головним чином, чисто літературне значіння. За похвалою йде оповідання про Свидригайлову боротьбу з Жигмонтом, складене сучасником подій. Дальші звістки знову торкаються Смоленська. Кінчиться короткий звід 1446-м роком.

Таким чином, до короткого зводу увійшли: 1) запис про Кейстутову боротьбу з Ягайлом, 2) про Витовтове князювання, 3) про січу над р. Ворсклом, 4) про Поділля, 5) Похвала Витовту, 6) оповідання про Свидригайлову боротьбу з Жигмонтом і 7) щорічні записи, зроблені на Вкраїні і в Смоленську. Тіхоміров зробив отакі уваги, користуючися Уварівським списком короткої редакції, та далі він розглядає й аналізує зміст та особливості й инших списків (Даниловича, Крас.. Позн.)[1]). Та ми на цьому вже не зупинятимемось. Торкнемся ще хіба питання про те, котрий із усіх списків короткої редакції має найбільше значіння. Смолька ставив на перше місце рукопис Одинцевичів, виданий Даниловичем, і ставив він його вище, ніж Слуцький звід, виданий Поповим. А Тіхоміров, навпаки, ставить вище список, виданий Поповим. Прохаска так само оцей список ставить вище, та він ще вище од Слуцького зводу ставить список Познанський, справніший і ясніший од инших. В усякому разі щоб остаточно вирішити цее питання, необхідно порівняти з цією метою геть усі списки, а цього поки-що ще не зроблено.

Звертаємося тепер до повного зводу, що до нього, власне кажучи, належить один тільки список — Биховця. Та, як ми це бачили,

[1]) див. ЖМНПр, 1901, Ш, стор. 20—26.

до нього підходять ще й декотрі із списків середньої редакції. А проте, Тіхоміров не теоретично, а практично розглядає зміст і дає загальну характеристику тільки коротких списків і повного зводу. Так само, як це ми далі побачимо, робить і проф. В. Б. Антонович. Ба й инакше робити, поки-що, немає змоги.

Коли складено список Биховця? В самому літописі немає на це жадних вказівок; хіба тільки оця одна — та її текст попсовано і належати вона могла не літописцеві, а Стрийковському. Стрийковський здобув був для себе литовський літопис списка кн. Заславських і там стояла отака фраза: „*a Jura i teraz jest w ziemi Iwaka cara*“, що перекладається: „а Юра й тепер у землі Івана царя“ (Грозного). У спискові Биховця фраза ця не зберіглася, хоч, як гадають, там вона теж була. Отже виходить, що як Стрийковський складав свою хроніку, то повний звід уже був, тоб-то він був уже в другій половині XVI в.

На скільки частин поділяється цей звід? Нарбут (перший видавець Биховцевого списка) ділив його на три частині, на три літописи: перша кінчалася смертю Мендовга, друга починалася оповіданням про його вбивство і кінчалася 1320 роком, третя — од 1320 року і до кінця, тоб-то до 1506 року. Данилович висловив був таку думку: перша частина охоплювала казкові перекази і кінчалася часами Мендовга, друга охоплювала часи од Мендовга до Гедиміна, і в основу її було покладено волинський літопис, инші руські літописи тай невідомі литовські джерела; з Гедимінових часів починаючи джерелом для повної редакції вважав Данилович отой літопис, котрий він сам видав, тоб-то список короткої редакції; а дальші часи, думає Данилович, описав уже літописець сам, як самовидець. Та Тіхоміров не погоджується з оцією останньою Даниловичевою думкою; і цілком справедливо, бо не могла-ж одна людина описати як самовидець події од 1440 до 1506 року.

А який зміст повної редакції? Початок літопису — це перекази, що виводять Гедимінів рід од тих римських переселенців, котрі осілиея на гирлі р. Німана. На чолі цих переселенців стояв Палемон; а були серед них чотирі знамениті римські роди: Довспрунги (герб Китовраса), Преспора Цезарина (герб Колумнів), Юліяна (герб Урсинів) і Торого (Гектора?) — герб Рожі. Князювали оції роди, аж поки влада перейшла до Гедиміна, що сам вийшов з роду П. Цезарина (гербу Колумнів). Із смертю Войшелга перервався рід Палемона і на княжий стіл засів найстарший рід Довспрунгів. А як і цей рід перервався, то княжий стіл переходить до рук представника роду з гербом Колони, Витенеса. Все це перекази не народні, а генеало-

гічні і мали вони собі за тенденцію довести стародавність литовської шляхти. Друга частина переказів, навпаки, походження місцевого, народнього — це перекази про захоплення литовськими князями руських князівств: полоцького й луцького, та про будування міст. Оця частина літопису складена за пізніших часів якимось книжником, бо знає він і про римлян, і про Венецію, і утворює свою філологічну гіпотезу про походження назви „Литва". Оповідання про Мендовгове князювання позичене літописцем із волинського літопису, і воно подекуди навіть правдиве. Літописець сам, оповідаючи за Тройдена, покликається на прикру Тройденову характеристику, складену волинським літописцем. А саме: наводючи отую характеристику, де Тройдена прирівняно до Антіоха, Ирода й Нерона, літописець додає: „*sztoż wyszey opisuiet w Ruskoy kronice*" (стор. 487). Оповідання за часи Гедимінові, за завоювання ним землі київської та волинської теж, на думку Тіхомірова, повстали на ґрунті переказів, і про те й про те оповідається мало не тими самими виразами. Инші перекази — це про будування нових міст: Троків і Вільни. Тут трапляютьея такі вислови, як: „*hde y nyni zowut Turja hora*" (стор. 493), що належать, очевидячки, пізнішому складачеві літопису. Що-до оповідань за часи Ольгердові, то частину їх ми бачимо і в списках короткої редакції, та в Биховця є ще й такі, яких ми в короткій редакції не знаходимо. Таке, наприклад, оповідання за віленського воєводу Гаштолта, що заклав у Вільні католицький францісканський манастир, про легендарний Ольгердів похід на Москву з легендарними подробицями. Про Ягайлову боротьбу з Витовтом оповідається так само, як і в короткій редакції. На звістки короткої редакції скидаються й инші подробиці про Витовтове князювання; але є в Биховця і звістки, взяті з якихось инакших джерел, є звістки і із народніх переказів, що в них пробивається литовський патріотизм і бажання вивищити литовців над поляками. Наприклад, як цісар, що приїхав на Витовтову коронацію, запропонував литовським панам брататися з польською шляхтою, то литовські пани одповіли йому, що вони, мовляв, пішли од римської шляхти і через те вище стоять од шляхти польської. В Биховця сказано, що приїхав на коронацію цісар сам особисто, а в короткій редакції говориться тільки про приїзд од нього послів (що, звичайна річ, певніше); та про те автор повного зводу наводить розмови між цісарем і Витовтом, очевидячки, вигадані. І взагалі, всю справу про коронацію Витовта коротка редакція передає певніше, ніж повна. Звістку про Свидригайлову боротьбу з Жигмонтом, очевидячки, звідкілясь позичено, бо літописець, перелічуючи побитих князів, од себе додає „*a innych wsich imen ne*

wypisano" (стор. 532). Про вбивство Жигмонта ми маємо окреме оповідання. Відношення автора до Жигмонта неприхильне і вороже за те, що Жигмонт нищив шляхту і хотів зате над нею піднести „*rożay chłopski psiu krow*" (стор. 533). Таке саме окреме оповідання становить і оповідання про боротьбу Казимира з Михайлом Жигмонтовичем до його смерти. З часів після смерти Казимира і до кінця, події описано однією особою, сучасником подій, мабуть чи не з волинської землі. Автор сам за себе згадує, наприклад, оповідаючи за князя Глинського: „*o kotorom budem daley mnoho dywnoho pisaty*" (стор. 561). Війну з татарами 1506 року описано теж сучасником і самовидцем.

Таким чином, за джерела для повної редакції були: 1) народні перекази (про початкову історію Литви до Мендовга, про зміну князів од Войшелга до Гедиміна, про заснування Вільна, про Ольгердів напад на Москву, про чудо св. хреста, про нелади Витовта з Москвою, про коронацію Витовта); 2) запозичення з галицько-волинського літопису (про Мендовга, Войшелга, Товтивила, Тройнату, Тройдена); 3) окремі оповідання і записи, що частина з них увійшла до зводу з инших джерел, друга частина з'явилася тут уперше (про січу під Дубровною, про боротьбу Свидригайлову з Ягайлом, про вбивство Жигмонта, про боротьбу Михайла Жигмонтовича з Казимиром, про боротьбу Казимира з тевтонами і Георгієм Под'ебрадом) і 4) щорічні записи.

Взагалі ці висновки можна приймати, і про окремі оповідання, і про щорічні записи, і особливо про запозичення з короткої редакції (це дуже цінні фактичні вказівки автора). Деякий сумнів викликає занадто рішучий характер вказівок на тії події, що оповідання про них складено було виключно на підставі народніх переказів. Ми гадаємо, що наприклад, оповідання про Витовтову коронацію складено було не на підставі народніх переказів, а на підставі якихось більшменш офіційних актів, бо була це справа чималого міжнароднього значіння. Од неї мусіли залишитися навіть у канцелярії деякі документи. А що в повній редакції за подію цю оповідається значно ширше, ніж у короткій, то це річ цілком зрозуміла і не може це правити за довід, що все це вигадано. Далі мусимо ми сказати, що не все те, що складене на основі переказів, засновано на народніх переказах. Як автор Повѣсти временныхъ лѣтъ де-в-чому був ученим систематиком і сам утворював свої гіпотези (про початок Русі, про переселення слов'ян із Дунаю), так і автор повної редакції литовського літопису був ще більшим систематиком і складачем книжних (топографічних, генеалогічних) легенд. А в літописі багато топогра-

фічних і генеалогічних вигадок. Назви міст дали підставу для вигадок про князів. Перекази про заснування ріжних міст здебільша пізнішого, книжного походження. Звістки волинського літопису доповнювалися місцевими переказами, записаними пізніше і прикрашеними ріжними вигадками. Ні про які пруські чи угорські джерела нема чого й думати. За джерело для літописця були теж і фамільні перекази таких шляхетських литовських родів, як Немиричі, Воловичі. Я вже не згадую за Палемона, бо в утворенні цієї легенди нарід жаднісінької участи не брав, як і в утворенні оповідання про легендарний Ольгердів похід на Москву. Оповідання про завоювання Київщини і Волині за Гедиміна (а не за Ольгерда), хоч і неправдиве у своїй суті (та його правдивість обороняє М. Дашкевич проти В. Антоновича), теж не можна, на мою думку, визнати за народній переказ; — помилка його мабуть книжного походження.

У литовських літописах яскраво і різко позначилася національна ідея, ідея національно-політичної незалежности Литви од Польщі. Не дивниця, що національним героєм у литовських літописах з'являється головний провідник цієї ідеї, великий князь литовський, Витовт. Усі симпатії літописців на боці великого князівства литовського в його боротьбі з Польщею. Через те літопис мало не виключно цікавиться литовськими подіями і инших торкається хіба остільки, оскільки вони з'язані з литовськими. Литовські літописи прихильні до литовських князів і найголовнішу увагу на них звертають, і роблять враження офіційних, державних, хоч формально може вони такими й не були. У литовських літописах широких оповідань більше, ніж щорічних записів; визначні події описувалися докладно, а згодом, через додання щорічних записів, з них утворювалися літописні зводи.

Називаємо ми ці літописи литовськими, та треба, проте, завважити, що були вони рівночасно й західньо-руські, і навіть ця назва для них більше підходить, ніж назва «литовські». Найперше завважити треба, що писані вони не литовською мовою [1]), а тодішньою літературною українською мовою (західньо-руською), бо мова ця панувала на території всього великого князівства литовського, чи краще мовити — литовсько-руської держави, що до її етнографічного складу увійшли литовці, білоруси й українці. І хоч утворювали державу литовці, то й український елемент брав чималу участь в будуванні її, а з культурного погляду український елемент керував, панував

[1]) Нарбут, що-правда, висловив був гадку, що першу частину повного зводу було написано литовською мовою, а тоді вже перекладено на мову західньо-руську. Та на це немає жадного доводу, як і на те, що для цього литовського тексту користувалися готськими рунами.

над литовським. Отого антагонізму, що був поміж Литвою і Польщею, не було між Литвою і Руссю. І про руські події литовські літописи оповідають як за свої, а не чужі. Не дивниця, що при такому складі литовські літописи з'являються основним джерелом і для історії місцевого українського життя за XIV-XV в.в. і, що важніше, історії державного й політично-соціяльного життя литовсько-руської держави.

Хронологія литовських літописів мало помітна і в короткій, і в повній редакції. У списках короткої редакції роки проставлено здебільша при подіях українських і смоленських. У повній редакції вони з'являються аж з початком XV в., а в XIV в. вони проставлені тільки при чотирох подіях; події тут часто поперемішувано без будь-якого хронологічного порядку — раніш оповідається за те, що трапилося пізніше; аж з половини XV в. бачимо постійні хронологічні вказівки.

Спискові Биховця чимало уваги присвячує й проф. В. Антонович у своїх лекціях[1]). Згадавши й за инші списки цієї редакції (Познанський або гр. Рачинського, що факсиміле його є у Львові в Бібліотеці Осолінських, а другий — у Петербурзі), проф. Антонович отак характеризує самий літопис. Найперше, — це літописний звід, чи-то компіляція із ріжних джерел, складена в половині XVI в., і записи самовидця починаються тільки з оцього часу, тоб-то з половини XVI віку. Автор цієї компіляції тенденційний, і це відбилося на тому, як він користується джерелами. Жив він у пол. XVI в., як польський уряд усіх заходів вживав для того, щоб завести у великому князівстві литовському політичну унію з Польщею. Кожна освічена людина тих часів добре розуміла, що наближується вже той час, коли унія зробиться доконаним фактом, і кожен мусів так чи инакше пристосовуватися до нових умов життя. Літописець теж розумів цее і був він прихильником унії; а що був він литовським шляхтичем-патріотом, то хотів захистити інтереси свого стану перед польськими змаганнями на нероздільне панування в Литві. Через те намагається він довести, що литовська шляхта і видатніша і шляхетніша своїм походженням, ніж польська. І ось він велику увагу звертає на генеалогічні фамільні перекази й легенди, що виводили литовські шляхетські роди од римських патриціїв; він радо вміщує їх у літописі. Так само радо вміщує він і оповідання про всякі небувалі події, як от наприклад про відомий з'їзд у Луцькому з апокрифічною промовою на ньому імператора Сигизмунда, де імператор підкреслював перевагу литовського панства над польським і звер-

[1]) Рукописні записи К. М. Мельник-Антоновичевої.

тався до польського короля Ягайла з проханням не врізувати його прав і привілеїв. Літописець надає навіть литовським панам ріжні римські герби, яких у них ніколи справді не було.

Змістом своїм список Биховця розділюється на три частині: перша — найцікавіша і разом з тим найбільша, але важка для зрозуміння. Матеріял у ній дуже ріжноманітний. Охоплює вона добу од початку литовського князівства до Ольгердової смерти, тоб-то до кінця XIII віку і була-б вона нам у великій пригоді, як-би автор позаносив був просто до свого літопису всі ті перекази, що він чув. Та ні! Він поставив собі инакшу мету — і зробив це підо впливом тодішніх обставин політичного й громадського життя — він забажав дати історію стародавньої Литви, литовського князівства за ті часи, коли воно ще не існувало, як держава. За-для цього він по-своєму систематизує й переставляє записані ним перекази і переносить сучасний йому суспільний устрій на ту далеку старовину і веде історію тієї доби, жадних не маючи певних матеріялів. Це і є основна історична авторова помилка. І через те користуватися цією частиною літопису дуже трудно, бо треба найперше розкласти на частини всенький матеріял, виділити в ньому вигадки од правди, імовірні оповідання пристосувати до певних осіб, яких вони справді торкаються, і до тієї доби, до котрої вони належать, то що. І тоді виявилось-би, що чимало оповіданнів довелось-би геть одкинути, бо не відповідають вони вимогам історичної критики. Оповідання першої частини складаються із народніх і фамільних переказів та деяких звісток, узятих із Іпатського літопису. Народні перекази засновано на топографічних назвах, що зберіглися в народній пам'яті; фамільні легенди позичив літописець у представників цих фамілій, у значних литовських панів. Легенди ці він наводить дуже радо: иноді він перериває своє оповідання, щоб докинути слово про того чи иншого представника старого литовського шляхетського роду, наприклад, про кн. Друцьких, Немиричів, Воловичів, то що. Очевидна річ, що до рук його попали документи цих фамілій, і він заніс їх цілком до свого зводу. Усе це, без жадного критичного розбору, зібрав автор до купи і на основі їх силувався скласти послідовне оповідання про походження литовського народу та про його долю од найдавніших часів до прийняття христіянства. І через те у цій частині страшенна сила анахронізмів, суперечностей і перекручувань фактів; хронології нема; частенько за один факт оповідається двічі, тільки з іменнями ріжними, або події з однієї особи переносяться на иншу. Отакий характер має літопис до Ольгердової смерти (до 1377 р.).

Друга частина літопису охоплює добу од Ольгердової смерти до часу запанування Казимира Ягайловича (од 1377 до 1445 року). Це варіянт короткої редакції литовсько-руського літопису (видання Даниловича), але з чималими додатками й одмінами. Найважніші додатки позичено здебільша з генеалогічних переказів литовського шляхетства. Нерідко трапляються тут подробиці про тії політичні події, що в них брав участь той чи инший представник якогось шляхетського роду. Деякі епізоди з литовської історії значно поширено на підставі народніх переказів або тих літописних звісток що до нас не дійшли. Такі, наприклад, оповідання про луцький з'їзд монархів, про битву над р. Ворсклом, про боротьбу Жигмонта Кейстутовича із Свидригайлом, то що. Усенька ця частина виділяється в порівнянні з двома иншими надзвичайною своєю яскравістю, художністю свого викладу. Хронологія в ній починається і послідовно ведеться з 1398 року.

Третя частина літопису охоплює історичні звістки про велике князівство литовське за роки 1445—1507 (це в спискові, виданому Нарбутом, а в спискові Познанському — до 1548 року). Оцю частину літопису складено на підставі руських літописів, на підставі місцевих усяких заміток, що до наших часів не зберіглися, на підставі фамільних переказів і записів сучасників-самовидців. Взагалі частина ця правдиво передає події.

І. А. Тіхоміров, що присвятив західньо-руським літописам спеціяльну розвідку і з'являється дуже добрим знавцем їх, висловлює про них отакі думки.

Литовськими літописами руські літописи не користувалися, і взагалі в руських літописах звісток про Литву обмаль. Навпаки, польські хроністи в оповіданні своєму не поминали подій литовської історії і для цього користувалися вони литовськими літописами. Найбільше використав їх Стрийковський, менше од нього — Більський, а ще менше — Длуґош. Тіхоміров проробив величезну роботу і остаточно з'ясував, що саме кожен із згаданих хроністів позичив із литовських літописів, — і ось тії висновки, до яких він прийшов. Длуґош узяв із них самісінький реєстр Гедимінових дітей, звістки про Явнутія, про Ягайлову боротьбу з Кейстутом та Витовтом і про Кейстутову смерть — до Витовта. Більський мав у своїх руках декілька редакцій литовських літописів і він їх, звичайна річ, вкорочував, але иноді наводить їх дослівно, а иноді тільки покликається на них, як у них було щось протилежне до того, що говорилося в польських джерелах. Тіхоміров перелічує всі ті запозичення, які зробив Більський із литовських літописів. А Стрийковський стільки по-

зичив із литовських літописів, що не маючи ще окремого видання цих літописів, можна було знати їхній зміст із хроніки Стрийковського. Мав він у своїх руках до 12-13-15 рукописних списків литовських літописів; він збірав їх звідусіль, звірював їх одні з одними, робив про них критичні замітки. Мав він і два стародавні літописи, але це мабуть, були тільки дві редакції одного літопису. Може в нього були редакції повніші, ніж ті, які маємо тепер ми; та, здається, таких літописів, котрі були-би невідомі тепер нам, у нього немає. Тіхоміров вичерпуюче перелічує те, що Стрийковський позичив із литовських літописів, і показує, в чому була одміна між звістками літописів і звістками Стрийковського, тоб-то в чому Стрийковський доповнював літописи. Тая частина виданого Нарбутом літопису, що оповідає за Ольгердові часи, увійшла до Стрийковського цілком. Користувався Стрийковський літописами не механічно, — він їх поширював своїми додатками, иноді він їх укорочував; власних слів історичних діячів він не наводить, а оповідає за них у третій особі, своїми словами переповідаючи їхню думку. Багато оповіданнів викладає він за польськими джерелами: за Длуґошем, Меховічем, Кромером, Ваповським. Усього в Стрийковського зроблено до 180 покликаннів на литовські літописи і при перевірці виходить, що вони в значній мірі правдиві. Стрийковський наводить уривки з литовських літописів або на те, щоб підтримати звістки тих чи инакших джерел чи щоб показати їхні помилки, або знов сам робить додатки до звісток литовських літописів. З нього компілятор дуже сумлінний, і звістки його настільки певні, наскільки певні тії джерела, котрими він користувався.

Що можна сказати про мову литовських літописів? Цьому питанню присвятив окрему розвідку акад. Е. Ф. Карський[1]), використавши для неї рукопис Попова, Археографічної Комісії, уривок із Збірника Авраамки. Оригінал списка Биховця чимало має українізмів, так само як і латинський список литовського літопису XVIII в. бібліотеки гр. Красінських. Гарною літературною західньо-руською мовою XV-XVI в. написаний список литовського літопису в збірнику XVI в. бібліотеки гр. Красінських. Чимало в списках литовських літописів трапляється і церковно-слов'янізмів; инколи помітно навіть бажання йти за староруськими літописами навіть в окремих висловах, як наприклад — „*мы же на преднее возвратимься*“ (Увар.). У списку Познанському та бібліотеки гр. Красінських навпаки чимало полонізмів, а церковно-слов'янізми зустрічаються аж надто

[1]) Е. Ѳ. Карскій, О языкѣ такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей. Варшава, 1894.

рідко. Розглядає автор подрібно фонетику, морфологію й синтаксис та ще лексичний їхній склад.

Особливе місце займає так званий Баркулабівський літопис, який не цілком, та все-таки найбільш підходить до західньоруських літописів і стоїть, так мовити-б, на межі поміж литовськими літописами й літописами козацькими, що до їхнього розгляду ми перейдемо в наступному розділі. Рукопис Баркулабівського літопису зберігається в Синодальній Бібліотеці. Вперше опублікував був його П. Куліш у своїх Матеріалахъ для исторіи возсоединенія Руси (т. I, стор. 45 — 89), а згодом, поправніше і з спеціяльною розвідкою, — проф. М. В. Довнар-Запольський (у київських Университетскихъ Извѣстіяхъ тай окремою відбиткою: М. В. Довнаръ-Запольскій, Баркулабовская лѣтопись. К. 1908). Починається літопис оповіданням про берестейський сейм 1544 року. До звісток загального характеру належить ще оповідання про собор берестейський 1596 року. Инші звістки цього літопису торкаються здебільша Могилева, Орші й суміжніх волостей, серед них і Баркулабова (од цієї місцевости й літопис названо). Звістки це все дрібні, та мають вони велике значіння й інтерес. Особливо цінні звістки за дорожнечу, за голод та народні нещастя взагалі, де автор виявляє себе великим прихильником простого люду. Значіння має і той матеріял, який з'ясовує заселення країни та переселення народу у з'язку з народніми нещастями. Цікаві теж звістки про ціни на хліб та про врожай впродовж 20 років. Має значіння цей літопис уже і для історії українського козацтва, бо й за нього оповідає вже автор на кількох сторінках (10, 19, 20, 28). Автором цього літопису був священик села Баркулабова, Федір Филипович. Перші звістки літопису починаються з 1544 року, а кінчаться — 1608 роком. Собор 1594 року автор описує на підставі власних споминів, бо він був на ньому особисто; можлива річ, що був він і на соборі 1596 року. Складати його автор почав після 1592 року, але не пізніш 1595 — 1596 р. Автор стоїть за православну віру і має в цьому напрямку вплив і на сім'ю свого патрона, кн. Соломерецького. Під 1597 роком читаємо ми такий запис: „*Во великый постъ его мл. князь Богданъ, именемъ Исакий, у месте Баркулабове почалъ учитисе по руску грамоте и по кгрецку; а былъ бакаларемъ панъ Лаврентій Зизаній, человѣкъ навченый, зъ места Виленского прибавленый. А родился его мл. князь Богданъ въ року* 88 (стор. 20).

Уривки з литовських літописів.

№ 1. Про січу Витовта з татарами над р. Ворсклом у 1399 році (із Супрасльського списка)*).

В лѣт ҂ѕ҃ ѧѕ҃ быс по[бо]ище кн҃зю великомоу Витовту съ Тимеръ Коуклоуємь цр҃емь. кн҃зь же великии Витовъть Кестоутевичь Литовъскыи собра вои много безчислено. и цр҃ь Такьтамышь с нимь своимь дворѡмь и Литва и Немьци и Лѧхи и Жемоить. Татарове и Волохи и Полѧне и с нимь бѣ кн҃зеи и быс сила ратьных. многа ѕѣло. и всими сими полькы вооуроужившесѧ поиде на ц҃рѧ Темиръ Коуклѧ и похвалисѧ на ѡрдоу Витовъть гл҃ше поидемь попленимь землю Татаръскоую победимь ц҃рѧ Темрь Коуклѧ. и возмемь ц҃рьство єго посадимь ц҃рѧ Тактамыша и ѡн мѧ посадить на всю землю Роуськѧю. и потомь на всемь. и поидоша Татаръ воєвати. в то же врѣмѧ приспѣ Темирь Коуклѧи ц҃рь. со многими полъки ратьными и со кн҃зми своими ѡрдинскыми. и стретошасѧ с Витовтомь. во поли на рецѣ на Воръсклии. и быс бои великь мсца авгоуст к҃і въ второкь и надолзе велми биющимьсѧ имь. и попоусти Вѕ҃ Татарѡм. кн҃зь же великыи побѣже во мале дроужине. и цр҃ь Темиръ Коукли тогда приде ко градоу ко Києвоу и въза с град ѡкоупь ҂г҃ роублевъ Литовъскых. и силоу свою роспоусти по Литовъскои земли. и воєваше Татарове даиже и до Великого Лоуцька ї много зла сотвориша земли Литовъскои и ѡтыде во свою землю. а се имена їзбиєных кн҃зеи Литовъскыхь кн҃зь Андрѣи Полоцкыи Ѡлигирдовичь брать єго Дмитреи Брѧньскыи кн҃зь Їѡан Дмитровичь Кындырь. кн҃зь Андрѣи пасынокь Дмитреєвъ. кн҃зь Иѡань Євлашеко-

*) Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Томъ XVII — западнорусскія лѣтописи. Спб., 1907, стор. 47-48.

вичь кн҃зь Иѡан Борисовичь Кіевъскии. кн҃зь Глебъ С҃тославичь Смоленскыи. кн҃зь Левъ Коръядовичь брать єго кн҃зь Семень. кн҃зь Михаило Подберезькы. и брать єго кн҃зь Ѡлександро. кн҃зь Михаило Даниловичь. брать єго кн҃зь Дмитреи. кн҃зь Феѡдоръ. Патрыкиєвичь Волыньскыи кн҃зь Ѧмонтовичь. кн҃зь Їѡан Юрєвичь Бельскыи. кн҃зь Выспытко Краковъскыи.

№ 2. Про Гедимінові завоювання (із списка Биховця) *).

Y wpokoiwszy zemlu Żomoyckuiu ot Nemcow, y poszoł na kniazi Ruskija, y pryde napered k horodu Wołodymiru, y kniaź Wołodymir Wołodymerski sobrawszysia, z ludmi swoimi, y wczyni boy lut, z kniaźem welikim Gidyminom. Y p̄omoże Boh welikomu kniaziu Gidyminu, iż kniazia Wołodymera Wołodymerskoho samoho wbił i rat' ieho wsiu pobił, i horod Wołodymir wozmet.

Y potom poyde na kniazia Lwa Łuckoho, y kniaź Lew usłyszał, szto kniazia Wołodymira Litwa wbiła, y horod Wołodymir wziali, y on ne smeł protywu staty iemu, y pobeżyt do kniazia Romana do ziata swoieho ku Brańsku; a kniaźi Bojare Wołynskiie, bili czołom welikomu kniaziu Gidyminu, aby w nich panował y hospodarem był, a zemli ich ne kaził, y kniaź weliki Gidymin ukrepiwszy ich prysiahoju, y ostawiwszy namestnikow swoich w nich, y tam nacznet kniażyty, a potom na zimu szoł do Berestia, wsi wojska swoi rozpustył, a sam w Beresty zimował, y skoro welik den minuł, y on sobrawszy wsi swoi siły Litowskij, Żomoytskij i Ruskij, y na druhoy nedeli po welice dni, poyde na kniazia Stanisławla Kijewskoho, y pryszoł wozmet horod Wruczey, y horod Żytomir, i kniaź Stanisławl Kijewski, obosławszysia z kniaźem Olhom Peresławlskim, y z kniaźem Romanom Brańskim, y z kniaźem Lwom Wołyńskim, kotoroho kniaź weliki Gidymin wyhnał z Łucka, y sobralisia wsi u welikom mnożestwi ludey swoich Ruskich, y spodkalisia z kniaźem welikim Gidyminom

*) Ibidem, стор. 491-493.

na rece na Rpeni pod Bełymhorodom w szesty milach ot Kijewa, y wczynili boy y seczu welikuiu, y pomoże Boh welikomu kniaziu Gidyminu, pobiet wsich kniażey Ruskich, na hołowu y woyska ich wse pobitoie na meyscu zostało, y kniazia Lwa Łuckoho y kniazia Olha Pereiasławlskoho wbił, y w male drużynie Stanisławl Kijewski, y z Romanom Brańskim wtekut do Brańska. A kniaź weliki Gidymin ostupił horod Bełhorod, y horożane widiaczy iż hospodar ich z woyska pobeh, a woysko wse na hołowu porażeno, y onyi nechotiaczy protywitysia woysku tak welikomu Litowskomu y peredalisia z horodom kniaziu Gidyminu, y prysiahu uczynili służyty k wełikomu kniastwu Litowskomu, y za tym kniaź Gidymin poszoł so wsimi siłami swoimi do Kijewa. Oblaże horod Kijew, y Kijane poczalisia jemu boronity, y leżał kniaź weliki Gidymin pod Kijewom miesiac. A zatym zdumali z soboju horożanie Kijewskije, iż mocy welikoho kniazia bolsz terpity ne mohli, bez hospodara swojeho welikoho kniazia Stanisławla Kijewskoho, y usłyszali to, iż hospodar ich kniaź Stanisławl, utek od Gidymina, y woysko ich wse hospodara pobito, y w nich zostawy nikotoroie kniaź ich ne zostawił, y ony zmowiwszysia odnomyślnie podalisia welikomu kniaziu Gidyminu, y szedszy z horoda so kresty Ihumeny, Popy y Diakony, y worota horodowyja otworyli, y stretyli welikoho kniazia Gidymina, czestno y wdaryli iemu czołom, y poddalisia służyty iemu, i prisiahu swoiu welikomu kniaziu na tom dali, y bili czołom, sztoby ot nich otczyn ich ne otnimał, y kniaź Gidymin pry tom ich zostawił i sam czestno w horod Kijew wiechał.

Y usłyszali to Prihorodki Kijewskiie, Wyszehorod, Czerkasy, Kanew, Putywły, Slepowrod, szto Kijanie peredalisia z horodom, a hospodara swoieho słyszali iż utek do Brańska, a siłu ieho wsiu pobito, y wsi pryszli do welikoho kniazia Gidymina, y z tymi wyszereczennymi pryhorodki Kijewskimi y podalisia służyty i prysiahu na tom dali welikomu kniaziu Gidyminu, i Perejesławlane słyszali, iż Kijew i pryhorodki Kijewskie podalisia welikomu kniaziu Gidyminu, a hospodar

ich kniaź Olh, ot welikoho kniazia Gidymina wbih, a ony przyjechawszy, y podalisia z horodom służyty welikomu kniaziu Gidyminu, i prysiahu swoiu na tom dali.

№ 3. «Похвала ѡ вѣликом кн҃зи Витовтѣ» (із списка гр. Красінського) [1]).

Кн҃зь вѣликии Витовтъ держал вѣликоє кн҃женє Литовскоє и Рꙋскоє и иныи многии земли. и мѣшкаючи ємꙋ оу великом Лоуцкꙋ. и хотѣлъ был на себе корꙋнꙋ взложити и єго непрнателн Полѧки не перепꙋстили ємꙋ корꙋны. и тогды призвалъ к собѣ короля Полского Владислава цесаря Римскѡго с цѣсаревою. Московского вѣликѡг кн҃зя Василя Василєвича. короля Оугорского с королевою. и кн҃зь вѣликии Тверскии Борис Александрович был. и мистръ Прꙋскии Нѣмецкии и Лиѳлѧнскии. мистръ. и инъшїи вѣликиє послы были ѿ Иван ц҃р҃ Ц҃р҃городцког. и ѿ Мирского ц҃р҃ послы приходили. и ѿ Донского короля послы приходилии. ѿ великого кн҃зя Резанскаг послы приходили. Ѡдоєвскиє кн҃зи сами были. и ѿ вѣликог Новагорода. и ѿ Пскова послы приходили. и ѿ Волоскѡг воєводы. и ѿ иных Нѣмецких земль были. и мешкали вси тыи гости оу великого кн҃зя Витовта. сем недѣл на єго стравѣ. а на ден выходило им ѡброку. по пѧтисѡт бочок медꙋ. а по пѧтисот ѩловиць. попѧти сот баранов. по пѧтисот вѣпров. а по стꙋ зоубрев. по стꙋ лосеи а инших рѣчеи личбы нѣт. тогды цѣсар Римъскии оу вѣликои мл҃сти был з Витовтомъ. и бывши ємꙋ во своємъ городѣ в Лоуцкꙋ. и там тых гостеи чстив и даровал размаитыми дары коштовными. и ѿ того с оутвердила великаѧ мл҃сть межи них. иж не можем выписати. ѡ цти и ѡ дарех того вѣликѡг гсдрѧ и которыи земли на востоцѣ або на западе были. и приходѧчи кланѧлис силномꙋ гсдрю вѣликомꙋ кн҃зю Витовтꙋ. и ц҃рь Тꙋрецкии честь вѣликꙋю и дары многоцѣнныє часто присылал силномꙋ гсдрю. и дрꙋгии ц҃рь Ц҃иградскии и тот с ним

[1]) Ibidem, стор. 176-178.

оу вѣликои млсти жил. и теж Ческое кролевъство и Оугорскоє. и Полскоє вѣликꙋю честь держали над славным гсдрем. и єще и Донскии корол вѣликꙋю честь и дары многии подавали славномꙋ гсдрю вѣликомꙋ кн҃зю Витовтꙋ. а брату его вѣликомꙋ кн҃зю Ѭкгаилꙋ держачи емꙋ столець Полского кролевства. и томꙋ теж с ним оу великои млсти живꙋчи. коли славныи гсдрь кн҃зь вѣликыи Витовтъ на которꙋю землю гнѣвъ мѣвал. и которꙋю землю хотѣл сказнити корол Полскыи Владиславъ завжды ємоу помощь давалъ. и вси ц҃ри Татарскии слꙋжили емꙋ. и сами своими головами на помощь емꙋ шли и слꙋхали єго.

Такеж кн҃зь вѣликыи Московскии. оу велкои млсти жиль с ним. иныи кнѫ҃та Нѣмецкиє слꙋхали єго и на помочь давали на битвꙋ гдѣ емꙋ боудет потреба. И єще гсдрь земли Молдовскоє и Басарабскоє воєвода Волоскии єго во всемъ был послꙋшон. и кн҃зь вѣликыи Тверскии. и кн҃зь вѣликии Рѣзанскии и Ѡдоєвскиє кн҃зи оу великом послꙋшенствѣ были оу вѣликого кн҃зѧ Витовта. вѣликии Новгородок и вѣликии Псковъ вси были послꙋшни гсдрѧ вѣликого кн҃зѧ Витовта. тыи вѣликии гсдри. и ц҃ри вѣликиє кн҃зи тыє оу вѣликои ласцѣ с нимъ жили. и иныи слꙋжили емꙋ и честь вѣликꙋю и дары великиє и дани многиє приносили емꙋ. нетолко по всѣ лѣта але на кождыи дн҃ь. и коли славныи гсдрь вѣликыи кн҃зь Витовтъ. на которꙋю землю бывал гневен и которꙋю землю хотѣлъ сказнити. а любо силных своих воєводъ гдѣ хотѣлъ послати и комꙋ коли ѿ тых земль вѣлел к собѣ быти. и ѡни без всѧког ѡслоушенства своєи земли пришли к нѣмꙋ. и вездѣ емꙋ на помоч были гдѣ коли емꙋ было надобѣ. и кн҃зь вѣликыи Витовтъ оу великои славѣ и оу великои чти пребывал. по всим землѧм ц҃рь ѡрдынскии и кн҃зи ѡрдынскиє приежчали к вѣликомꙋ кн҃зю на слоужбꙋ. и просѧчи собѣ ц҃рѧ на црство много было ѡрдынских ц҃реи и кн҃зеи што в дворѣ єго

слѫжили. и напервеи дал имъ цр҃м до wрды цр҃м Солтана тот цр҃ь был на црствѣ. и не смѣл николи противитис силномѫ гдрю. и wставивши црство и кн҃зи wрдынскиє послали послы свои до славног гдрм. просмчи собѣ иного цр҃м wн дал имъ иног цр҃м малог Солтана. тот малыи Солтанъ сѣлъ на црство. и не смѣл николи wслѫхатис силног гсдрм гдѣ коли ємѫ кн҃зь вѣликии Витовтъ вѣлит кочовати тамъ кочѫеть. по малом часу вѣликиє кн҃зи wрдынскиє. нѣ смеючи розгнѣвати. славног гдрм вѣликог кн҃зм Витовта. и не полюбилсм им тот цр҃ь. и wни иншог цр҃м просили собѣ оу славног гсдрм. и wн имъ даст цр҃м Давлад Вердем томоу ж Давлад Бердею немног цр҃ьствовавши на црствѣ и оумрет а кн҃зь вѣликыи Витовтъ в тот час был в Києвѣ. и пришли к немѫ цр҃и wрдынскиє со многими дары многоцѣнными. просили собѣ иног цр҃м wн имъ дал иног цр҃м именем Махмета.

Там кн҃зь вѣликыи мешкал оу Києвѣ. и т҃олѣ wпмть поєхал до Лѫцка до Вѣликого. и там розболевсм кн҃зь вѣликыи Витовтъ. и роспѫстил кзеи своих и бомр с честию вѣликою. а корол Польскыи Владислав в тот час был с кн҃земъ вѣликим Витовтом оу Лѫцкѫ. и при нем таки и вмер кн҃зь вѣликии Витовтъ. мсца wктмбрм на с҃т҃ог Ѩкова брата гн҃м.

ИСТОРИЧНО
И. Н. П.
Кабинет [illegible] истории
Народов [illegible] СССР.

ГОСУДАРСТВ. ПУБЛИЧНАЯ
ИСТОРИЧЕСКАЯ
БИБЛИОТЕКА

ВИДАННЯ
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

I. Записки Історично-Філологічного Відділу:

р. 1919, кн. I.
1919—21, кн. II—III.
— Академик С. О. Єфремов. Його життєпис, його літературна-діяльність і бібліографія його праць за р.р. 1895—1919 (окр. відбитка з II кн.).
р. 1922, кн. IV (друкується).

II. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. Дм. Багалій, Нарис української історіографії. Т. I, вип. I. Київ, 1923.
№ 2 — проф. Теокт. Сушицький, Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури. Частина I. Київ, 1921.
№ 2а — проф. Ѳ. П. Сушицкій, Западно-русскія лѣтописи, какъ памятники литературы. Часть I. Київ, 1921.
№ 3 — акад. Аг. Кримський, Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звойована арабами, відродилася політично. Київ, 1923.
№ 4 — акад. М. Петров, Давній Київ у історично-топографічному відношенні (готовий до друку поч.).
№ 5 — В. Науменко, Нові матеріяли для історії початків української літератури XIX в. I-III. К., 1923.
№ 6 — проф. Ів. Соколов, Грецький Схід і Україна. Історична характеристика їхніх новіших культурних відносин (готовий до друку).
№ 7 — проф. Вол. Резанов, Старинний театр український. Т. I. (Розвідка і тексти) — готовий до друку.
№ 8 — пр.-доц. М. Плевако, Бібліографія писань Бор. Грінченка (готовий до друку).
№ 9 — акад. Аг. Кримський, Хафиз та його пісні. З історії перського письменства XIV в. Київ. 1923.
№ 10 — акад. Аг. Кримський, Історія Туреччини Київ 1923.
№ 11. — Українські водяні знаки до XVII в. Київ 1923.

III. Найголовніші правила українського правопису. Державне вид-во. Київ, 1921.

Україна
ДБ-30
Б-14
З.С. 12733

Загалій

Нарис Української лето

[illegible]